

Çoban Çelikdemir, Neşe (Ed.); Onağ, Abidin Ozan (Ed.); Akpınar, Özguür (Ed.)

Proceedings

Yerelden Globale Stratejik Araştırmalar I

Provided in Cooperation with:

IJOPEC Publication, London

Suggested Citation: Çoban Çelikdemir, Neşe (Ed.); Onağ, Abidin Ozan (Ed.); Akpınar, Özguür (Ed.) (2018) : Yerelden Globale Stratejik Araştırmalar I, ISBN 978-1-912503-23-0, IJOPEC Publication, London,
<https://doi.org/10.5281/zenodo.1291884>

This Version is available at:

<https://hdl.handle.net/10419/180042>

Standard-Nutzungsbedingungen:

Die Dokumente auf EconStor dürfen zu eigenen wissenschaftlichen Zwecken und zum Privatgebrauch gespeichert und kopiert werden.

Sie dürfen die Dokumente nicht für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, öffentlich zugänglich machen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Sofern die Verfasser die Dokumente unter Open-Content-Lizenzen (insbesondere CC-Lizenzen) zur Verfügung gestellt haben sollten, gelten abweichend von diesen Nutzungsbedingungen die in der dort genannten Lizenz gewährten Nutzungsrechte.

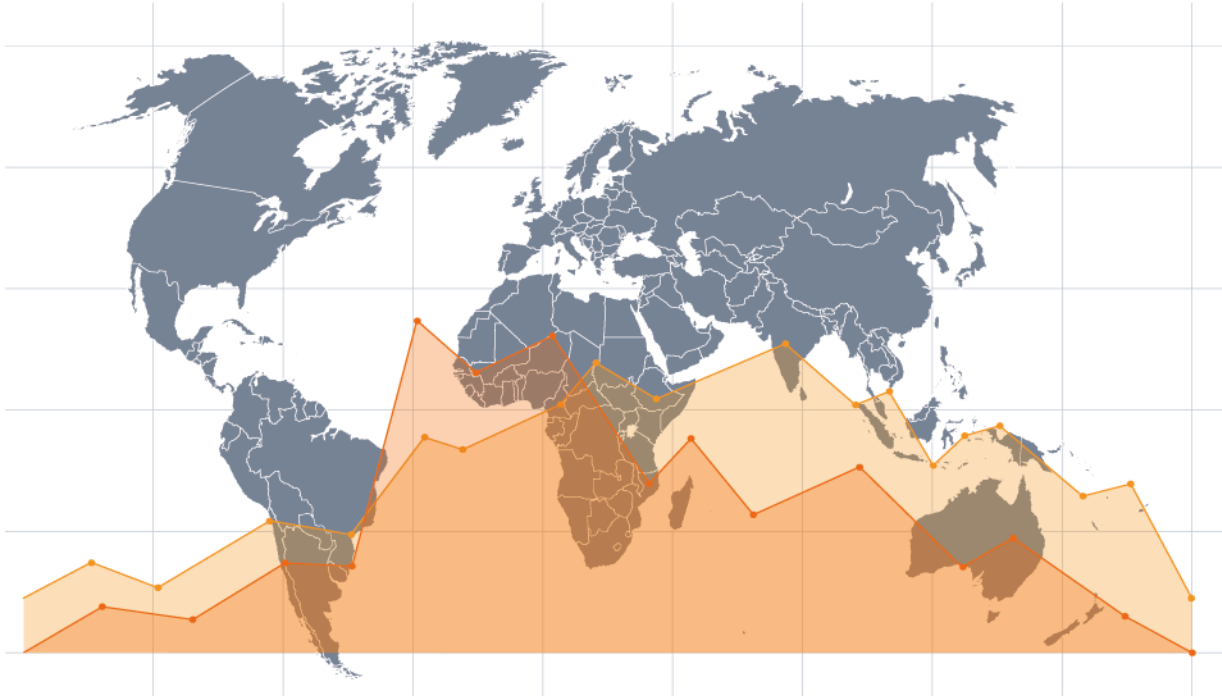
Terms of use:

Documents in EconStor may be saved and copied for your personal and scholarly purposes.

You are not to copy documents for public or commercial purposes, to exhibit the documents publicly, to make them publicly available on the internet, or to distribute or otherwise use the documents in public.

If the documents have been made available under an Open Content Licence (especially Creative Commons Licences), you may exercise further usage rights as specified in the indicated licence.

Yerelden Globale Stratejik Araştırmalar I

Editörler:
Neşe oban elikdemir
A. Ozan Onağ
Özgür Akpınar

IJOPEC
PUBLICATION
London ijopec.co.uk Istanbul

Yerelden Globale Stratejik Araştırmalar I
(Editörler: Neşe Çoban Çelikdemir, A. Ozan Onağ, Özgür Akpınar)

Yerelden Globale Stratejik Araştırmalar I

Editörler

Neşe Çoban Çelikdemir

A. Ozan Onağ

Özgür Akpınar

Yerelden Globale Stratejik Araştırmalar I

(Edited by: Neşe oban elikdemir, A. Ozan Onağ, zgr Akpınar)

IJOPEC Publication Limited

CRN:10806608

615 7 Baltimore Wharf

London E14 9EY

United Kingdom

www.ijopec.co.uk

E-Mail: info@ijopoc.co.uk

Phone: (+44) 73 875 2361 (UK)

(+90) 488 217 4007 (Turkey)

Yerelden Globale Stratejik Araştırmalar I

First Edition, April 2018 IJOPEC Publication

No: 2018/02

ISBN: 978-1-912503-23-0

No part of this book may be reproduced, stored in a retrieval system, transmitted in any form or by any means electronically without publisher's permission. No responsibility is accepted for the accuracy of information contained in the text, illustrations or advertisements. The opinions expressed in these chapters are not necessarily those of the editors or publisher. The publishing, scientific, ethical, and linguistic responsibilities of the chapters in this book belong to the authors.

A catalogue record for this book is available from Nielsen Book Data, British Library and Google Books.

Printed in London.

Composer:

IJOPEC Art Design

London, UK

info@ijopec.co.uk

Cover illustration created by Freedesignfile

Yerelden Globale Stratejik Araştırmalar I
(Editörler: Neşe Çoban Çelikdemir, A. Ozan Onağ, Özgür Akpınar)

İÇİNDEKİLER

İçindekiler	3-4
Önsöz.....	5-6

KISIM I: İKTİSAT

1. Yeni Yeni Ticaret Politikaları Açısından Türkiye’de Uygulanan Dış Ticaret Politikaları Stratejik mi? 8-26
Abmet Can BAKKALCI
2. The State Understanding of Friedman and Schumpeter..... 27-43
Hülya DERYA
3. Firmaların Döviz Pozisyonunu Etkileyen İşlemlerin TCMB Tarafından İzlenmesi ve Türkiye’de Döviz Kurlarına Muhtemel Etkileri Açısından Bir Değerlendirme 44-54
Mustafa Tevfik KARTAL
4. Kastamonu İlinin Ekonomik Gelişmesinde Ormancılık Sektörünün Önemi..... 55-68
Orhan KANDEMİR
Derya AYHAN
5. Türkiye’de Nüfus Artış Hızının Kamu Harcamaları Üzerine Etkisi..... 69-77
Şaban ERTEKİN
6. Vergi Gelirleri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: OECD Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi 78-88
Şahin BULUT
7. A Journey from Mercantytist Ideas to Neo Merchantilist Ideas 89-100
Hülya DERYA
Hasan MEMİŞ
8. İşsizlik ve Boşanmanın Panaroması: Türkiye İçin İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırmasına Göre Panel Veri Analizi Yardımıyla Bir Sınama 101-119
Volkan ALPTEKİN

KISIM II: İŞLETME

9. Bağımsız Türk Devletlerinde (Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve KKTC) Kadın Girişimciliğinin Gelişimi 121-146
H. Mustafa PAKSOY
B. Dilek ÖZBEZEK
Sadettin PAKSOY
10. Avukatlarda Duygusal Emek Davranışlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi 147-158
Hüriyet BİLGE
11. Emeklilik Yatırım Fonlarında Risk Yönetimi 159-171
Gülcan ÇAĞIL
12. Bankalarda Kamu Denetimi 172-183
Neşe ÇOBAN ÇELİKDEMİR
13. Türkiye’de Bireysel Emeklilik Sisteminin Gelişiminde Devlet Katkısının Rolü 184-201
Özgür AKPINAR
14. Müşteri Minnettarlığıyla İlişkili Faktörlerin Belirlenmesi: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma 202-214
İbrahim BOZACI
Ertuğrul KARAKAYA

KISIM III: TÜRK DÜNYASI ÇALIŞMALARI

15. Türk Kültüründe Üflemeli Çalgılar 215-223
Merve SOYCAN
16. Tuva Hömey Geleneği 224-231
Timur VURAL
Feyzan GÖHER VURAL
17. Tuva Atlarının Sesi: İgil 232-236
Feyzan GÖHER VURAL
Timur VURAL

YERELDEN GLOBALE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR I

Toplamda üç kısımdan oluşan kitabın birinci kısmı İktisat, ikinci kısmı İşletme, üçüncü kısmı ise Türk Dünyası Çalışmaları adını taşımaktadır. Kitapta birinci kısımda 8, ikinci kısımda 5, üçüncü kısımda ise 3 bölüm olmak üzere toplamda 16 bölüm bulunmaktadır. Kitabın;

Birinci bölümünde Ahmet Can BAKKALCI “Yeni Yeni Ticaret Politikaları Açısından Türkiye’de Uygulanan Dış Ticaret Politikaları Stratejik mi?” başlıklı çalışması ile,

İkinci bölümünde Hülya DERYA “The State Understanding of Friedman and Schumpeter” çalışması ile,

Üçüncü bölümünde Mustafa Tevfik KARTAL “Firmaların Döviz Pozisyonunu Etkileyen İşlemlerin TCMB Tarafından İzlenmesi ve Türkiye’de Döviz Kurlarına Muhtemel Etkileri Açısından Bir Değerlendirme” çalışması ile,

Dördüncü bölümünde Orhan KANDEMİR ve Derya AYHAN “Kastamonu İlinin Ekonomik Gelişmesinde Ormancılık Sektörünün Önemi” çalışmaları ile,

Beşinci bölümünde şaban ERTEKİN “Türkiye’de Nüfus Artış Hızının Kamu Harcamaları Üzerine Etkisi” çalışması ile,

Altıncı bölümünde şahin BULUT “Vergi Gelirleri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişi: OECD Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi” çalışması ile,

Yedinci bölümünde Hülya DERYA ve Hasan MEMİŞ “A Journey from Mercantylst Ideas to Neo Merchantylst Ideas” çalışmaları ile,

Sekizinci bölümünde Volkan ALPTEKİN “İşsizlik ve Boşanmanın Panaroması: Türkiye İçin İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırmasına Göre Panel Veri Analizi Yardımıyla Bir Sınama” çalışması ile,

Dokuzuncu bölümünde H. Mustafa PAKSOY, B. Dilek ÖZBEZEK ve Sadettin PAKSOY “Bağımsız Türk Devletlerinde (Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve KKTC) Kadın Girişimciliğinin Gelişimi” çalışmaları ile,

Onuncu bölümünde Hüriyet BİLGE “Avukatlarda Duygusal Emek Davranışlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi” çalışması ile,

Onbirinci bölümünde Gülcan ÇAĞIL “Emeklilik Yatırım Fonlarında Risk Yönetimi” çalışması ile,

Onikinci bölümünde Neşe ÇOBAN ÇELİKDEMİR “Bankalarda Kamu Denetimi” çalışması ile,

Onüçüncü bölümünde Özgür AKPINAR “Türkiye’de Bireysel Emeklilik Sisteminin Gelişiminde Devlet Katkısının Rolü” çalışması ile,

Ondördüncü bölümünde İbrahim BOZACI, Ertuğrul KARAKAYA “Müşteri Minnettarlığıyla İlişkili Faktörlerin Belirlenmesi: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma” çalışması ile,

Onbeşinci bölümünde Merve SOYCAN “Türk Kültüründe Üflemeli Çalgılar” çalışması ile, Onaltıncı bölümünde Timur Vural ve Feyzan Göher Vural “Tuva Hömey Geleneği” çalışması ile, Onyedinci bölümünde Feyzan Göher Vural ve Timur Vural “Tuva Atlarının Sesi: İgil” çalışması ile, katkıda bulunmuşlardır.

Editörler

Neşe Çoban Çelikdemir

A. Ozan Onağ

Özgür Akpınar

Kitapta yazılan her bir bölümün sorumluluğu tamamıyla bölüm yazarlarına aittir. İlgili bölümlerin ve tüm olarak kitabın içerik ve biçimine atfedilebilecek eksiklikler ya da yanlışlıklar editörleri hiçbir biçimde bağlamamaktadır.

KISIM I: İKTİSAT

1 | Yeni Yeni Ticaret Politikaları Açısından Türkiye’de Uygulanan Dış Ticaret Politikaları Stratejik mi?

Ahmet Can BAKKALCI

Giriş

Makalenin amacı Yeni Yeni Ticaret Teorileri kapsamında uygulanan ve tüm dünyada giderek yayılan firma bazlı dış ticaret teorilerinin değerlendirilmesidir. Bu noktada Türkiye açısından yeterince kapsamlı uygulamalı bir analiz yapabilmek firma bazlı verilerin derlenememesi nedeniyle olanaklı olamamaktadır. Hedef, Yeni Yeni Ticaret Teorileri’ne ve bu kapsamda geliştirilmesi gereken dış ticaret politikalarının önemine dikkat çekebilme. İlk bölümde teorik çerçeve kısaca değerlendirilmekte, ikinci bölümdeyse Türkiye’de uygulanan dış ticaret politikaları Yeni Yeni Ticaret Teorileri’ne uygunluk açısından ele alınmaktadır.

Yeni Yeni Ticaret Teorileri, Paul Krugman’ın “Yeni Ticaret Teorisi” olarak adlandırılan yaklaşımının temelleri üzerine kurulmuştur. Yeni Yeni Ticaret Teorileri’nin, Marc Melitz’in 2003 yılında yayımladığı eseri ile başladığı kabul edilmektedir. Yeni Yeni Ticaret Teorileri öncüllerinden farklı olarak, aksak rekabet piyasalarının tüm alt türlerini inceleme konusu yapmakta ve tüm piyasa türlerini birbirleri ile karşılaştırma olanağı sağlamaktadır. Endüstri içi ticaret ve küreselleşme kavramları yeni teorilerle beraber firma düzeyinde ele alınmaya başlanmıştır. Bu noktada firma verimliliği ve firma heterojenitesi dış ticarete yol açan ana etken olarak incelenmektedir. Standart Dış Ticaret Teorileri’nde veri çemberine atılan veya sabit olarak kabul edilen ya da statik analizlerin genel kabul gören anlayışı çerçevesinde üzerinde çok tartışılmayan verimlilik artışının temel uyararı ise liberalizasyon politikaları olarak görülmektedir. Dış ticaret politikaları, Yeni Yeni Ticaret Teorileri’nin vurguladığı verimlilik artışının ya da dış ticaretin ortaya çıkabilmesi için gereken olmazsa olmaz düzenlemelerden kabul edilmektedir.

Firma ve endüstri içi ticaret yapısını açıklamaya yönelik Yeni Yeni Ticaret Teorileri'nin politika yansımaları dış ticaret politikalarının belirlenmesinde önemli hale gelmeye başlamıştır. Bu nedenle Dünya Ticaret Örgütü ya da ekonomik entegrasyon üyelikleri ülkelerin geliştirecekleri ekonomi politikalarını belirlerken Yeni Yeni Ticaret Teorileri'nin savunduğu birtakım görüşlerden etkilenmektedir. Uygulanan politikalarda firma davranışlarına ve maliyetlerine daha fazla önem verilmesi gözlenmektedir. Yeni Yeni Ticaret Teorileri ülkelerin neredeyse birbirinin aynı ekonomik yapıya sahip oldukları durumda da ticaret yapılabilmesini ve bu ticarete yapılacak küçük devlet müdahaleleriyle ülke refahının artırılabilmesini savunmaktadır.

Yeni Yeni Ticaret Teorileri'nin Gelişim Süreci

Yeni Yeni Ticaret Teorileri, Krugman'ın Yeni Ticaret Teorileri olarak adlandırılan yaklaşımının geliştirilmiş, analizlerle desteklenmiş, gerçek dış ticaret ve endüstri yapılarına daha uygun hale getirilmiş halini oluşturmaktadır. Bu bağlamda öncelikle Yeni Ticaret Teorileri'nin kısaca incelenmesi ve Yeni Yeni Ticaret Teorileri ile geliştirilen yönlerin vurgulanması daha doğru bir yaklaşım olabilecektir.

Yeni Ticaret Teorileri

Yeni Ticaret Teorileri mikroekonomik kapalı statik bir ekonominin firma dengesi analizlerinde yer alan monopolcü rekabet yaklaşımının dış ticaretle örtüştürülmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Krugman'ın modeli (Krugman 1979 ve Krugman 1980), monopolcü rekabet teorisi bağlamında dış ticaret yapan firmaların ölçek ekonomilerinden yararlandıklarını vurgulamaktadır. Krugman'ın yaklaşımıyla başlayan Yeni Ticaret Teorileri, Standart Ticaret Teorileri'nin uygulamadaki temel eksikliklerini gidermeye başlamıştır. Bu eksiklikler kısaca şu şekilde ifade edilebilir (Helpman ve Krugman, 1985 ve Plouffe 2011: 2);

- Ticaret hacmi, ticaretin bileşimi, ticari liberalizasyon politikaları üzerinde durulmaması,
- Dış ticaret sürecinde endüstri içi ticaretin önemsenmemesi ve tam rekabet piyasası dışındaki piyasaların göz ardı edilmesi,
- Stoper Samuelson Teoremi'nin önemsenmemesi,
- Verimlilik artışı ve buna bağlı olarak emeğin satın alma gücünün de yükselebileceğinin irdelenmemesi,
- Çok uluslu üretim süreci ve bunlar sonucunda oluşan lojistik zincirlerinin ölçek kazançlarını arttırması sürecinin kapsam dışı bırakılması.

Krugman geliştirdiği yeni teoride Balassa (1967), Grubel (1967), Corden (1970), Kravis (1971), Hufbauer ve Chilas (1974) tarafından yazılan eserlerden etkilenmiştir. Bu eserler liberalizasyon (Balassa 1967), aksak rekabet ve dış ticaret (Corden 1970; Dixit ve Stiglitz 1977; Krugman 1979), endüstri içi uzmanlaşma ve dış ticaret (Grubel, 1967; Hufbauer ve Chilas 1970) konularında yoğunlaşmıştır. Krugman'ın modeli aynı faktör donanımına ve geniş iç piyasalara sahip ekonomilerin birbirleri ile yaptıkları ticareti açıklamaktadır (Krugman 1980, 950). Krugman'ın

kullandığı modelde Chamberlin’in monopolcü rekabet yaklaşımı ile Dixit ve Stiglitz’in (1977) ölçek ekonomileri ve optimum ölçek yaklaşımı kullanılmıştır.

Krugman modelinde monopolcü rekabet koşullarında üretim yapan iki ülkenin aksak rekabet piyasalarında yaptıkları dış ticareti açıklamaktadır. Ölçeğe göre artan getiri dış ticarete olanak tanımakta ve ülke ekonomileri benzer tüketim, teknoloji ve faktör donatımına sahip olsalar da ticaret ortaya çıkabilmektedir (Krugman 1980, 950). Yeni Ticaret Teorileri kapsamında geliştirilen yaklaşımların küreselleşme sürecine de açıklama gücü sağladığı bilinmektedir. Bu kapsamda aşağıda yer alan parametreler de açıklanabilir hale gelmişlerdir (Tybout, 2001; 2);

- Dış ticarete konu olan malların çeşitlenmesi ve farklılaşması,
- Firmaların aksak rekabet şartlarında uyguladıkları fiyatlama sistemi (mark-up),
- Firma verimliliği ve sektörel verimlilikte ortaya çıkan değişimler,
- Dış ticarete endüstri içi ticaret ve endüstri içi ticaretin etkileri,
- Tüketici refahının mal bazında değişme ve gelişme süreci.

Ancak Yeni Ticaret Teorileri’nin dış ticaret kurgusu açısından sağladıkları açıklama gücü firma bazında fazla geliştirilememiştir. Krugman’ın modeli de ülke ve endüstrileri incelemektedir. Dış ticaret ise, gerçek ekonomik hayatta ülkeler arasında değil firmalar arasında yapılmaktadır. Bu noktadan hareketle Yeni Yeni Ticaret Teorileri firma odaklı olarak modellemeye gitmişlerdir.

Yeni Yeni Ticaret Teorileri

Yeni Yeni Ticaret Teorileri, Yeni Ticaret Teorileri’nde de görülen firma eksenli yaklaşımın eksikliğini gidermektedir. Marc Melitz’in endüstri içi ticaret ve firma dengesinden yola çıkarak toplam endüstri verimliliğinin de artabileceğini irdeleyen makalesi Yeni Yeni Ticaret Teorileri’nin başlangıcı kabul edilmektedir (Melitz 2003). Teori, stokastik genel denge yaklaşımına dayalı, iki ülkeli bir yaklaşım sergilemektedir. Dış ticareti gerçekleştiren firmalardan ve bu firmaların verimliliklerinden yola çıkmıştır. Daha verimli firmalar ihracat yapmakta ve bu firmaların yüksek oranda dış piyasalara giriş maliyetleri bulunmaktadır (Ghironi ve Melitz, 2004; 1). Bu anlamda ülke refahını açıklayan Yeni Yeni Ticaret Teorileri firmadan yola çıkarak açıklama gücü sağladıklarından her makroekonomik yaklaşımın bir mikroekonomik temeli vardır düşüncesini de yansıtmaktadırlar.

Yeni Yeni Ticaret Teorileri, standart teorilerin aksine, ülkelerin değil firmaların dış ticaret yaptığı bir dünyanın varlığına işaret etmektedir. Grossman ve Hansberg’in “Artık Şarap Karşılığında Peynir Yok” adlı makale başlığında da belirttikleri gibi küresel sistemin dış ticaret yapısı endüstri içi ticarete dayanmaktadır (Grossman ve Hansberg, 2006). Eski teorilerde dış ticareten kaynaklanan refah kazançlarının temel nedeni karşılaştırmalı üstünlüklerken, Yeni Yeni Ticaret Teorileri açısından refah artışı ölçek ekonomilerinden ve tüketicilerin farklılaştırılmış mal seçimi yapabilmelerinden kaynaklanmaktadır. Refah artışının daha önceden üzerinde durulmayan diğer nedenleri ise ihracat yapan firmaların toplam sektör verimliliğini yükselterek fiyatların düşmesine ve reel ücretlerin artmasını sağlamalarıdır (Bernard vd. 2007; 112).

Melitz, yaklaşımının amacını dış ticaret üzerinde endüstri içi ticaretin etkisini gösterebilmek üzere heterojen firmalar üzerine kurulu dinamik bir endüstri modeli geliştirmek olarak belirlemiştir (Melitz 2003; 1695). Bu bağlamda en verimli firmaların dış ticarete katıldıklarını, verimsiz firmalarinsa piyasadan çekilerek kullandıkları kaynakları verimli firmalara devrettikleri düşünölmektedir. Melitz'in teorisinin temellerinde Hopenhayn'ın dinamik endüstri modeli bulunmaktadır (Hopenhayn, 1992). Hopenhayn rekabetçi bir endüstri için dinamik stokastik bir model oluşturarak firmanın üretim ve istihdam davranışlarını incelemiştir. Bu noktada ürünleri homojen (Hopenhayn 1992; 1129) firmaları heterojen olarak kabul ederek endüstriye giriş ve çıkış koşullarını ele almıştır (Hopenhayn, 1992; 1127). Melitz, bu modele dış ticareti de dâhil ederek firma bazında bir dış ticaret teorisi ortaya çıkarmıştır. Hopenhayn'dan farklı olarak, tam rekabet piyasası yerine monopolcü rekabet piyasasını modele adapte etmiş ve genel denge yaklaşımını kullanmıştır (Melitz, 2003; 1696). Diğeri yandan Krugman'ın modelini, firma düzeyinde verimlilik kavramını ekleyerek revize etmiştir. Ayrıca çeşitli verimlilik düzeyinde çalışan firmaların uzun dönem dengeleri de analize dâhil edilebilmiştir (Melitz, 2003;1697).

Diğeri yandan Yeni Yeni Ticaret Teorileri, Bernard, Eaton, Jenson ve Kortum'un (Bernard v.d., 2000) Ricardiyen karşılaştırmalı üstünlük modelini dış ticaret açısından firma düzeyine entegre eden çalışmalarının da bir devamı niteliğindedir. Teori bu noktadan itibaren karşılaştırmalı üstünlüklerin uygulandığı, küresel davranış gösteren ve ölçek ekonomilerinden yararlanan firma davranışlarını açıklayabilmek üzere de kullanılmıştır.

Melitz 2004 yılındaki makalesinde, geliştirdiği modele satın alma gücü parametresini de ekleyerek, firma davranışlarından kaynaklanan gelir etkilerini de inceleme alanına dâhil etmiştir. Böylece model, hükümet düzenlemelerinden kaynaklanan dış etkileri de içerebilecek Harrod-Balassa-Samuelson etkisini açıklayabilecek şekilde geliştirilmiştir. Model bu haliyle makroekonomik etkilerin mikroekonomik ilişkilerini firma temelinde açıklayabilmektedir. Ayrıca dış şokların firmalara olan etkisi de analiz konusu yapılmıştır (Ghironi ve Melitz, 2004; 1). Modeller daha verimli firmaların üretimde yoğunlaşmasıyla beraber az verimli firmaların üretimden çekilerek yeni bir kaynak dağılımı kompozisyonunun ortaya çıkacağını savunmaktadır. Yapılan ampirik çalışmalara göre dış ticaretin serbestleştirilmesi sonucunda verimsiz firmaların endüstriden çekilmesiyle beraber verimli firmalar eskisine göre daha ucuz ve daha fazla kaynağa ulaşabilmektedirler (Bernard v.d., 2007; 115).

Dış ticaret, Yeni Yeni Ticaret Teorileri'nin ana eksenini oluştırmakta ve dış ticarete yol ačan en önemli motivasyonun ölkelerin uyguladıkları dış ticaret politikalarının liberalleşmesi olduğu düşünölmektedir. Liberalleřme sonucunda firma bazlı verimlilik değişimleri yaşanmaktadır. Baldwin ve Forslid'in geliştirdikleri model ve elde ettikleri ampirik verilere göre ticari liberalizasyon ölkelerin refahlarını firma kanalıyla yükseltmektedir (Baldwin ve Forslid, 2006; 1). Dış ticarete giren firmalar küreselleşmeye ayak uydurmakta ve daha çok çeşitte mal üretmektedirler. Bu anlamda firmaların dış ticarete çođu zaman birden fazla ürün ya da ürün grubuyla katıldıkları gözlenmektedir (Bernard v.d., 2007; 119). Dış ticarete farklı ürün yelpazesıyla katılan firmaların genellikle mark-up fiyatlamaya olanak tanıyacak şekilde bir piyasa

yarattıkları bilinmektedir (Bernard v.d. 2003; 1). Mark-up fiyatlama yapabilen firmalardan bu avantajlarını ölçek ekonomilerinden almaktadırlar. Dış ticarete giren firmalar ölçeklerini büyük ölçüde büyütürken sabit maliyetlerin üretime oranla önemsiz düzeye inmesini sağlayabilmektedirler. Ölçek ekonomilerine göre çalışan firmaların dış ticaret sonucunda oluşan rekabet baskısıyla beraber kâr oranları düşse bile toplam kâr alanları genişlemektedir (Melitz, 2005; 6).

Teorinin, firmaların araştırma ve geliştirme faaliyetleriyle ulusal refah ve uluslararası ticaret arasındaki bağlantısı Gustafsson ve Segerstrom, (2008) tarafından kurulmuştur. Böylece firma düzeyinde artan verimliliğin, araştırma geliştirme faaliyetleriyle zaman düzeyinde nasıl değişebileceği de açıklanabilmektedir. Daha önce ar-ge ve verimlilik ilişkisini kuran çalışmalar statik düzlemde kalırken bu çalışma dinamik bir model sunmaktadır. Verimli olan firmalar dış ticarete açılabilir ve dış rekabet baskısına karşı koyarak kendilerini geliştirebilmektedir. Ticari liberalizasyon politikaları dış ticarete açılmak isteyen firmalar açısından maliyet düşürücü mekanizmaları çalıştırarak firmaların marjinal maliyetlerinin azalmasını sağlamaktadır* (Felbermayr, 2009: 9).

Firmaların verimliliklerinde ve ölçek ekonomilerine göre çalışabilmelerinde araştırma geliştirme faaliyetleri sonucunda geliştirilen yeni teknolojiler ya da ithal edilen teknolojiler önem taşımaktadır. Yeni geliştirilen teknolojiler orta vadeli yüksek kâr olanağı tanıyarak firmanın gelişmesini sağlamaktadır (Gao, 2009; 3). Firmaların bu şekilde gelişmeleri yeni ortaklıkların doğmasını, lojistik zincirlerinin oluşmasını ve ekonomik anlamda küreselleşmenin yayılmasını sağlamaktadır (Ciuriak v.d. 201; 2). Üretim pek çok ülkede gerçekleştirilen bir yapı sergilemektedir (Grossman ve Hansberg, 2006; 2). Yeni Ticaret Teorileri ile mal akımları ve özellikle de endüstri içi ticaret süreci içinde ortaya çıkan uzun dönemli dalgalanmalar açıklanabilmektedir (Gao, 2009; 5). Firmaların dış ticarete girmesi çeşitli maliyet unsurlarını içermektedir. Batık maliyet olarak nitelendirilebilecek bu maliyetler pek çok firmanın dış ticaret yapabilmesini engellemektedir. Firmaların karşı karşıya oldukları batık maliyetler hedef piyasanın ve ev sahibi ülkenin uyguladığı ekonomi politikalarıyla yakından ilgilidir. Bu politikalar firmalar açısından piyasayı özendirildiği gibi, piyasaya giriş engel de olabilmektedir. Diğer yandan firmaların serbest dış ticarete açılabilirleri ancak ülkelerinde uygulanan ticaret politikalarının liberalleşmesiyle mümkün olabilecektir. Dış ticaret politikaları liberalleştikçe firmaların dış ticaret olanakları artmaktadır (Burstein and Melitz, 2011; 1).

Uygulanacak ticaret politikalarını etkileyen bir başka unsur dünya ticaretini yönlendiren kurum ve/veya anlaşmaların getirdiği düzenleyici uygulamalardır. GATT kuralları ve Dünya Ticaret Örgütü’nün (WTO) düzenlemeleri pek çok akredite ülke firmalarını bağlamaktadır. Bu anlamda dış ticaret politikaları ev sahibi ülkede uygulanan politikalar, partner ülkenin uyguladığı politikalar ve ülkelerüstü kurumların aldıkları kararlar olmak üzere üçlü bir yapı göstermektedir.

Yeni Yeni Ticaret Politikaları

Geliştirilen Yeni ve Yeni Yeni Ticaret Teorileri’ne ve artan sayıdaki ampirik çalışmalara rağmen uygulamada ticaret politikalarının hala daha firma bazında geliştirilmediği gözlenmektedir.

Politikalar ülkelerin birbirleri ile endüstriler arası ticaret yaptıkları varsayımına göre üretilen önlemleri içermekte, ülkelerarası ticaret anlaşmalarının firmalar açısından belirsizlik yaratan doğası göz ardı edilmektedir (Plouffe, 2011; 1).

Tablo 1: Standart Modellerde Sektörlerin Dış Ticarete Yaklaşımları

	Stoper Samuelson Modeli (Uzun Dönem Analizi)		Ricardo-Viner Yaklaşımı (Kısa Dönem Analizi)	
	Bol Faktör	Kıt faktör	Bol Faktör	Kıt faktör
İhracatçı Endüstri	Liberalizasyon	Koruma	Liberalizasyon	Liberalizasyon
İthalata Rakip Endüstri	Liberalizasyon	Koruma	Koruma	Koruma

Kaynak: Plouffe, Michael (2011), The New Political Economy of Trade
https://ncgg.princeton.edu/IPES/2011/papers/S900_rm1.pdf, (14.10.2012).

Yeni Yeni Ticaret Teorileri'nde ise verimli firmalar liberalizasyon tarafında yer alırlarken verimsiz firmalar korumacılık yapılmasından yana davranmaktadırlar (Plouffe, 2011; 12). Geliştirilen “Yeni-Yeni” teorik çerçevede dış ticaret politikalarının firmaları da kapsayacak şekilde yeniden gözden geçirilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Hükümetlerin Yeni Yeni Ticaret Teorileri'nde belirtilen sonuçların firma bazında elde edilebilmesi için yeni ve firma bazlı politikalar üretmeleri gerekmektedir (Hausmann and Rodrik, 2002: 17).

Uluslararasıda gerçekleştirilen mal ve hizmet akımlarına yönelik herhangi bir devlet müdahalesi Yeni Yeni Ticaret Politikası olarak görülmektedir. Ülkelerarasında siyasi ve ekonomik ilişkilerde mütekebiliyet yani karşılıklılık anlayışı olduğundan yeni geliştirilecek politikalarda da aynı koşul aranmaktadır. Yani uygulanacak politikaların karşılıklı serbestleşme getirmesi beklenmektedir. Bu kapsamda geliştirilecek politikalara “Stratejik Dış Ticaret Politikaları” denilmektedir. Stratejik dış ticaret anlayışı dış ticaret politikalarına daha fazla başvurulabilmesi için zemin oluşturmaktadır. Bu nedenle görünmez engellerin yayılmasına yol açmakta ancak toplumsal refah artışı hedefiyle kullanılmaktadır. Helpman ve Krugman bu çerçevede korumacılığın tekrar çıktığını vurgulayarak durumu eleştirmektedir (Helpman ve Krugman, 1989).

Uygulanan stratejik dış ticaret politikalarının en önemli özelliği sıfır toplamı bir refah artışına sahip olmalarıdır. Politikalar ülke dışındaki firmaların aksak rekabetten kaynaklanan ekonomik çıkarlarının yerli firmalara aktarılması anlayışına dayanmaktadır. Bu noktada yabancı firmanın azalan refahı yerli firmanın artan kârına denk düşmektedir. Ancak politikaların yabancı firmalar lehine ve ölçek ekonomileri anlayışına göre geliştirildikleri durumda pozitif toplamı refah artışı yakalanabilmektedir. Politikaların uygulanmasında, hükümetlerin ekonomiyi etkileme güçleri önem kazanmaktadır. Etkileme gücü olmayan devlet otoritesinin, dış ticarete aktif olarak katılması, istenen etkilerin çıkmasını önlemektedir. Dış ticaret politikaları alanında hükümetlerden genel olarak endüstriyel büyümeyi sağlamaları ve endüstrileri yapısal olarak daha iyiye doğru değiştirebilecek önlemleri almaları beklenmektedir (Hausmann and Rodrik, 2002: 17). Son yirmi yıldır ihracat politikaları üzerindeki tartışmalar, hükümetlerin ihracatı arttırmak ve

çeşitlendirmek üzere aktif politikalar uygulaması yönünde değişmektedir. Bu konuda Yeni Yeni Ticaret Teorileri en somut çözüm önerilerini sunmaktadır. (Carrere vd. 2010: 2).

Adil rekabetten uzaklaşan bazı durumlarda, ticareti kısıtlayan politikalar da uygulanabilmektedir. Geçici olmakla beraber anti dumping uygulamaları gibi politikaların kısa dönemde ülkenin refah ve ticari rekabetini iyi yönde etkilediği gözlenmiştir. Bu bağlamda adil ticareten uzaklaşan ülkeler için diğer koruma önlemlerine başvurmakta anti dumping vergilerinin uygulanması tercih edilmelidir (Gormsen, 2008: 12).

Yeni ticaret politikalarının geliştirilmesinde çıkar ve baskı grupları ile sermayedar kesimin ciddi etkileri izlenmektedir. Özellikle seçimlerde siyasilere ya da siyasi partilerin doğrudan destekçisi bulunan sermaye gruplarının, oluşturulacak ekonomi politikalarını kendi çıkarları doğrultusunda etkileme olanakları bulunmaktadır. Oligopolistik yapı gösteren sektörlerde, büyük firmaların etkileri daha da göze çarpmakta lobicilik yaptıkları gözlenmektedir (Plouffe, 2011: 12).

Yeni Yeni Ticaret Politikaları’nı diğer ticaret politikalarından ayıran temel özellik endüstri içi ticaret yapan firmalar üzerinde yoğunlaşmaları ve buna uygun politikalar üretmeleridir (Abel-Koch, 2010;1). Firmalarınsa küreselleşmeye dolayısıyla da dış ticarete gösterdikleri tepkiler birbirinden farklı olabilmektedir. Ülke ve endüstri düzeyindeki firmaların heterojen yapıda olmaları nedeniyle ihracat yapılacak ülke, piyasaya giriş koşulları, ülke içi piyasaların durumu gibi etkenler firmaları farklı açılardan etkileyebilmektedir. Bunlara ek olarak üretimin uluslararası doğası, ülkelerarasılaşma*, araştırma geliştirme ve inovasyon faaliyetleri sonucunda firmaların istek ve davranışları değişmektedir (Burstein ve Melitz, 2011: 1). Tüm bu farklılıklar düzenlenecek ticaret politikalarının değişmesine neden olabilecektir.

Yeni ticaret politikalarını firma bazında uygulanacak politikalar açısından dört grupta sınıflandırabilmek olanaklıdır. İlk grup yerli ve yabancı firmaları ortaklaşa etkileyen liberalleşme politikalarıdır. İkinci grup, ülke içinde faaliyet gösteren yerli firmalara yönelik olanlardır. Diğerleri ise yabancı firmalar için alınacak politika önlemlerinden oluşmaktadır. Son gruptaki politika önlemleri ise ülkelerüstü kuruluşların tasarruflarıyla ilgili düzenlemelerdir.

Liberalizasyon Politikaları ve Lobicilik

Dışa açılma ya da dış ticaretin serbestleştirilmesi çerçevesinde alınacak kararlar hem yurtiçi hem de yurtdışı firmalar açısından yeni ticaret olanaklarını ortaya çıkartmakta ve rekabet düzeyini yükseltmektedir. Hatta dış ticaretin serbestleştirileceği beklentisinde bile firmaların olası rekabet baskısı nedeniyle araştırma geliştirme faaliyetlerini hızlandırdıkları görülmektedir (Gustafsson ve Sagerstorm, 2008; 1). Yapılan çeşitli araştırmalara göre, yerli firmalar açısından alınan liberal önlemler özellikle yeni dış ticarete giren firmaların hızla gelişmesini ve büyümesini sağlamaktadır (Burstein ve Melitz, 2011; 3). Diğer yandan ithalata rakip olması beklenen firmaların genellikle duruma tepki gösterdikleri ve maliyet dezavantajı nedeniyle serbestleşme fikrine karşı çıktıkları gözlenmektedir.

Liberalizasyon politikaları Yeni Yeni Ticaret Teorileri açısından dış ticaretin başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi, Melitz'in yaklaşımının devamı niteliğindeki heterojen firma bazlı modellerden elde edilen ampirik bulgular ticari liberalizasyon politikalarından sonra ülke refahının yükseldiğini göstermektedir (Baldwin ve Forslid, 2006; 1-2). Liberalizasyon politikaları yalnızca ülke refahını yükseltmemekte aynı zamanda gelir dağılımını da değiştirmektedir. Liberalizasyon politikaların uyardığı verimlilik artışı yeterince büyükse, kıt olan faktörün reel geliri de yükselmektedir (Bernard vd. 2007; 115). lke içindeki ekonomik, siyasi, sosyal güç ve/veya çıkar grupları dış ticaret politikaları üzerinde söz sahibi olmak istemektedir. Lobicilik faaliyetlerine tüm dünyada özellikle büyük şirketler tarafından oldukça yaygın olarak başvurulmaktadır (Baldwin, 2005; 21). Lobiciliğin bu kadar yaygın olmasına rağmen açıklanmasına yönelik olarak çok fazla model geliştirilememiştir. Modellerin en bilinenleri Grossman ve Helpman (1994), Bombardini (2005), Abel-Koch (2010) olmak üzere sıralanabilmektedir.

Lobicilik faaliyetleri sonucunda politikacılar seçim faaliyetlerinde kullanabilecekleri ek kaynak elde edebilmekte, firmalarsa ekonomik güç ve maliyet düşürücü avantajlar kazanabilmektedirler (Grossman ve Helpman, 1944; 833). Ayrıca lobicilik sadece firma sahipleri tarafından yapılmamakta işi sendikaları tarafından da aktif olarak kullanılabilir. Lobicilik yapabilen firmaların verimli ve büyük firmalar olması ve liberalizasyon taraftarı olmaları tüm dünyada liberal uygulamaları arttırmakta, bu politikalar WTO tarafından da desteklenmektedir. Serbest ticaretin gerçekleştirilmesindeki temel etkenin [özellikle yeni korumacılık akımlarında olduğu gibi] siyasetçiler olduğu düşünölmektedir (Grossman ve Helpman, 1994: 833).

Uygulanan lobicilik faaliyetlerinin maliyetinin elde edilen kazanca oranla küçük olması beklenmekte, aradaki farksa sosyal maliyet olarak tüketicilere yüklenmektedir. lkelerin bu ekonomi-politik yaklaşımların aza indirilmesi için çabaladıkları görölse de çoğu zaman alınan önlemler uygulamayı değiştirmemektedir. AB'de pek çok şirketin merkezini Brüksel'e taşıdığı ve burada daha rahatlıkla politik çalışmalar yapabildikleri gözlenmektedir. Bombardini'ye göre çoğu zaman lobicilik, çıkar grupları tarafından değil tek tek büyük ve ekonomik açıdan güçlü firmalar tarafından yapılabilmektedir (Bombardini, 2005: 331). Lobi faaliyetleri daha çok tarife dışı engellerin uygulanması konusunda yoğunlaşmaktadır. Özellikle gelişmiş ülkeler açısından ortalama gümrük vergisi oranının %3'lere kadar gerilemesi, tarife dışı engellerin kullanılmasını daha cazip hale getirmiştir (Abel-Koch,2010: 2). lkeler kendi firmalarının korunmasını istediklerinde sınır önlemleri ile firmalara müdahale etme yolunu seçmekte, sınır içi önlemlere ise genellikle WTO kuralları çerçevesinde başvurmayı tercih etmektedirler.

Sınır önlemleri görünmez engeller adı verilen kamusal düzenlemelerden oluşmaktadır. Politik, sosyal, ekonomik ya da stratejik nedenlerle alınan önlemler, gümrük kapılarından girişte belirli malların geri çevrilmesi, bekletilmesi, işin uzatılması gibi uygulamalar yaratmaktadır. Rusya'nın Türk domateslerini kapıdan çevirmesi, Bulgaristan'ın Türk Tırlarını sınır kapılarında bekletmesi görünmez engellerin görünür hale gelmiş formlarını oluşturmaktadır.

Yerli Firmalara Uygulanacak Politikalar

İhracat, firmalar açısından yeni maliyetleri beraberinde getirmektedir. Bunlar yeni bir piyasaya girmekten kaynaklanan batık maliyetler ve diğer maliyetlerdir. Üretim ölçeğinin büyümesi toplam [ortalama değil] sabit maliyetleri ve parça başına ihracat maliyetlerini yükseltmektedir (Ghironi ve Melitz, 2004; 2). Yeni Yeni Ticaret Teorileri kapsamında geliştirilmesi önerilen ticaret politikaları yerli firmaların ortalama yani üretim birimi başına ihracat maliyetlerinin düşürülmesi yönündedir (Ciuriak vd. 2011: 7).

Yeni Yeni Ticaret Teorileri’ne göre yerli firmalar açısından geliştirilebilecek önlemlerin başında ürün farklılığını arttırabilecek yeniliklerin desteklenmesi gelmektedir. Bu kapsamda Ar-Ge harcamalarının yükseltilmesi ve bu harcamaların vergi muafiyeti gibi desteklerle geliştirilmesi önem taşımaktadır (Brenton ve Newfarmer, 2007: 3). Hükümetler, işsizlikle mücadele için ihracatı hacim olarak arttıracak politikalar izlemeli ve yeni ürün ve /veya piyasalar sağlayacak önlemler almalıdırlar (Carrere vd. 2010: 34). Yerli firmaların araştırma geliştirme faaliyetleri sonucunda ulaştıkları yeni teknolojilerin yayılma etkileri “spillover effects” zayıfsa yani yeni teknolojinin diğer firmalar tarafından edinilmesi zorsa ticari liberalizasyon yerli firma açısından kısa dönemde daha fazla kâr verimlilik artışına neden olmaktadır. Sonuç olarak uzun dönemde tüketici refahı da yükselmektedir (Gustafsson ve Segerstrom, 2008: 1). Yayılma etkilerinin hızlı olması durumunda istenen refah artışı fazla olamamaktadır. Bu nedenle firmaların geliştirdikleri teknolojilerin uluslararası düzeyde patent haklarıyla korunması gerekmektedir.

Hükümetler yeni teknoloji geliştirip dış ticarete verimliliğini arttıran firmaları desteklemek ya da yeni firmaları ihracat alanına çekebilmek üzere çeşitli önlemler alabilmektedirler. Geliştirme destekleri, ticaretin korunması, ihracat teşvikleri ve sübvansiyonlar en belirgin önlemleri oluşturmaktadır.

Geliştirme destekleri

Verilen geliştirme destekleri arttıkça sektörel verimlilik azalmakta, kârsız alanlar da kârlı hale gelerek kaynak kullanmaya başlamaktadır (Hausmann and Rodrik 2002: 19). Bu noktada verilecek desteklerin gerçekten teknoloji geliştirme faaliyetlerinde kullanılması önem taşımaktadır. Destekler fason ya da taklit üretim yapan firmalar tarafından da alınabilmektedir.

Teşvikler

Geleneksel teorilere göre teşvikler refahı azaltıcı olarak görülmektedir. Yeni Yeni Ticaret Teorileri’nde ölçek kazançları olması nedeniyle teşviklerin etkilerine bakış daha olumludur. Etkilerin boyutu konusunda kesin bir görüş birliği olmamakla beraber genellikle iki zıt etkinin dünya ekonomisi üzerindeki sonuçları değerlendirilmektedir. Bunlardan ilki teşvik verilmesi sonucunda mal fiyatlarının teşvik alan üretici tarafından düşürüleceğidir. Bu durumda mal tüketicisinin ve teşvik alan üreticinin refahı artmaktadır. Diğer yandan teşvik alan firmaya rakip olan firmaların kârları azalmaktadır. Bu iki zıt etkinin karşılaştırılması teşvikin net etkisini

göstermektedir. Ayrıca teşvikin halktan toplanan vergilerle finanse edildiği bilinmektedir (Brander ve Spencer, 1985 – Helpman ve Krugman 1989).

İhracat teşvikleri, dış ülkeler tarafından uygulanan ticari korumanın neden olduğu ihracatı azaltıcı etkileri önlemektedir. Ancak yeni teknoloji geliştirenlerle kopyalayanlar arasında fark yaratılmadığından sektörel verimlilik düşmektedir. Bu yöntemde, destekleme yapıldıktan sonra hangi firmaların daha başarılı oldukları gözlemlenebilmektedir. Pek çok ülke, Türkiye ve AB teşvik tedbirlerini aktif olarak kullanmaktadır.

Ticaretin korunması

Yeni Yeni Ticaret Teorileri'nde ticaretin korunması yerine teşviklerin kullanılması tercih edilmektedir. Bu durumun temel nedeni standart teorinin aksine gerçek ekonomilerde ölçek ekonomilerinin var olması ve bu nedenle teşviklerle artan dış ticaretin ülkenin refahını arttırmasıdır. WTO kuralları dış ticaretin gümrük vergileriyle korunmasını ve gümrük vergilerinin de düşürülmesini istemektedir.

Hükümet garantileri ve kamu kredileri

Hükümetlerin garantör olarak ihracatını destekledikleri ya da doğrudan kredi sağladıkları firmalarda verimlilik artışı daha çok görülmektedir. Bu firmalar genellikle belirli kriterlere göre seçilmekte ve bu kolaylık tüm firmalara kullanılmamaktadır. Hükümet garantileri ya da kamu kredileri özellikle altyapı yatırımları ya da büyük yatırım projeleri gerçekleştirecek firmalara sağlanmakta bu sayede büyük bir üretim potansiyelinin açığa çıkarılacağı düşünölmektedir.

Yabancı Firmalara Uygulanacak Politikalar

Geleneksel teoride izlenen ticaret politikalarının firmaları göz ardı edecek düzeyde makroekonomik karakterli oldukları bilinmektedir. Ancak Yeni Yeni Ticaret Teorileri ile beraber firma düzeyindeki açıklamaların ve analizlerin yoğunlaşması izlenecek dış ticaret politikalarının da bu çerçeve de geliştirilmeleri gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. okuluslu şirketlerin ülke ekonomilerinde önemli hale gelmeleri ve doğrudan yabancı yatırımların önemlerinin artması bu tip firmalara yönelik politikaların üretilmesini zorunlu kılmıştır (Ciuriak 2011; 7). Üretilen politikalar ilk grubu firmalara karşı geliştirilecek önleyici politikaları kapsamaktadır. Önleyici politikalar yabancı firmaların ülkeye yapacakları ticareti zorlaştırmaya yönelik politikaları içermektedir. İkinci grup politikalarsa firmaların ülke, kur, faiz gibi risklerini azaltacak düzenleyici önlemleri kapsamaktadır. İkinci türdeki politikalar özendirici ve düzenleyici politikalar olarak nitelendirilmektedir.

Önleyici Politikalar

Firma bazında geliştirilebilecek önleyici politikaların başında, yurt içindeki piyasalara giriş maliyetlerinin arttırılmasına yönelik düzenlemeler gelmektedir. Bu düzenlemelerle dış ticaretten

elde edilebilecek kazançların yönü ve tutarı değişmekte, birkaç yerel firma desteklense de toplum üzerindeki sosyal maliyetler artmaktadır (Abel-Koch, 2010: 1).

Önleyici politikalardan bazıları yalnızca yabancı firmaları etkilerken bazıları hem ülke içinde ithalata rakip firmaları hem de önlem alan ülkeye ihracat yapmak isteyen yabancı firmaları etkilemektedir. Örneğin teknik standartlar ya da tanıtıcı etiket/marka uygulamaları her iki tür firmayı da etkilemektedir. Bu tip önlemlere sınır arkası önlemler adı verilmektedir. Diğer yandan gümrükleme sırasında başvuru idari prosedür yalnızca yabancı firmayı etkilemektedir ve sınır önlemleri olarak nitelendirilmektedir (Abel-Koch, 2010;2).

Özendirici ve Düzenleyici Politikalar

Düzenleyici politikalar firmalar için risk, maliyet ve belirsizlik unsuru taşıyan uygulamaların giderilmesini hedeflemektedir. Firma riskini azaltıcı önlemler aynı zamanda ekonomik ve siyasi belirsizliği azaltacak önlemleri içermektedir. Tarife dışı engel oluşturabilecek olan sertifikasyon, kalibrasyon ve standardizasyon düzenlemelerinin firmalar açısından açıkça izlenebilir ve anlaşılabilir hale getirilmesi gerekmektedir. WTO kapsamında harmonize tarife cetvellerinin geliştirilmesi firmalar bazında dış ticaretin daha anlaşılır olmasını sağlamaktadır. Ayrıca gümrük idareleri arasında işbirliği de sağlanmalıdır. Bu kapsamda Avrupa Birliği en iyi organize olmuş kurumsal yapıya sahiptir. AB üye devletlerindeki üreticileri iç ve dış tehditlerden korumayı hedefleyen bir ticaret politikası izlemektedir.

Kurumsal Uygulamalar

Dünya Ticaret Örgütü’nün aldığı kararlar gereğince dış ticaretin sınırlandırılmasında görünmez engellere başvurulmamalı, gerekiyorsa görünür engeller yani kotalar ve gümrük vergileri uygulanmalıdır. WTO’nun tercihi gümrük vergilerinin kullanılması, kotalara başvurulmaması yönündedir. Görünmez engeller; standartlar, kalibrasyon, sağlık önlemleri gibi önceden tahmin edilemeyen ve ülkeden ülkeye değişen önlemleri ifade etmektedir ve firma ya da ülkeye göre sorunlar çıkarabilmektedir. Bu nedenle WTO bu engellerin kaldırılmasını istemektedir.

WTO, GATT kurallarının genişletilerek devam ettirilmesi, alınan kararların kurumsal bazda takip edilebilmesi ve küresel ticaret akışının belirli standartlarda ve mevzuat çerçevesinde gerçekleştirilmesi için çalışmaktadır. Dört ana GATT kuralı bulunmaktadır.

En Çok Kayrılan Ülke Kuralı: GATT Anlaşmasının I, GATS Anlaşması’nın II. Ve Uluslararası Fikri Mülkiyet Hakları’nı düzenleyen (TRIPS) Anlaşması’nın IV. Maddesi en çok kayrılan ülke kuralını düzenlemektedir. Ticarete lehine ayrımcılık yapılan ülkelere en çok kayrılan ülke “most favoured nation” MFN adı verilmektedir. Kurala göre ülkelerarasında dış ticareti bozan uygulamalar ortadan kaldırılmalı, herhangi bir ülke dış ticaret partnerleri arasında ayırım yapmamalıdır.

Adil Ticaret Kuralı: Kural, GATT’ın III, GATS’in XVII. Ve TRIPS’in III. Maddelerince düzenlenmiştir. Kural gereğince ithal edilen mal ya da hizmetle ülke içinde üretilenler arasında

pazara sunuş koşulları açısından ayrımcı fark oluşturulmamalı, adil ticaret “fair trade” ortamı yaratılmalı, yerli üretici haksız şekilde korunarak rekabete aykırı uygulamalara fırsat verilmemelidir.

Görünmez Engellerin Kaldırılması: Görünmez engellerin kaldırılarak firmaların ticaret maliyetlerinin düşürülmesi hedeflenmektedir. Dış ticaret, yapısı itibarıyla kolaylıkla uygulanabilir, şeffaf, objektif ve kişiden kişiye değişmeyen gümrük vergileri ile korunmalıdır.

Gümrük Vergileri Azaltılmalıdır: Gümrük vergileri aşamalı olarak azaltılmalı ve azaltılan oran bir daha arttırılmamalıdır.

Haksız rekabet içeren dış ticaretin önlenmesi için geliştirilen önlemlerin başında anti dumping ve anti sübvansiyon politikaları gelmektedir. Bu uygulamalar haksız yere fiyat düşüren ihracatçının ülkeye giriş fiyatının yükseltilmesi amacıyla yapılmakta, tüm ihracatçılara uygulanmamaktadır. Haksız uygulamayla rekabet edemeyen yabancı diğer firmalar da anti dumping vergisinin uygulamasından sonra ülke piyasasına giriş olanağı elde edebilmektedirler. Bu nedenle vergi uygulayan ülkelerin tüketicileri açısından uygulama ilk bakışta tersi düşünülse de refah arttırıcı olmaktadır (Gormsen, 2008; 1). Yeni Yeni Ticaret Teorileri’ne göre anti dumping uygulamalarıyla beraber tüketicilerin seçim alternatifleri artmakta ve ülke piyasası tek bir ihracatçı tarafından ele geçirilemediği için diğer üreticiler de hayatta kalabilmekte ve verimli ihracatçılar olarak gelişebilmektedirler. Standart teoride savunulanan aksine bu durumda ülke refahı artabilmektedir.

Türkiye’de Durum ve Öneriler

Türk dış ticaret politikası Avrupa Birliği ile gerçekleştirilen müktesebat uyumu ve mevzuat yüklenimleri çerçevesinde AB ticaret politikalarıyla uyumlu hale getirilmektedir. Bu kapsamda uygulanan politikaların yanında bazı alanlarda Türkiye’nin kendi önlemlerini geliştirdiği de görülmektedir. Türkiye, mevzuat uyumu yanında AB’nin üçüncü ülkelerle yaptığı serbest ticaret anlaşmalarının da tarafı haline gelmektedir. AB müktesebatı çerçevesinde geliştirilen ve AB’nin ortak ticaret politikası (OTP) olarak adlandırılan politikaların üretilmesinde Türkiye’nin oy ve söz hakkı bulunmamakta ancak uygulama yüklenimi bulunmaktadır. Avrupa Birliği Bakanlığı, 1996 yılında gerçekleştirilen Gümrük Birliği ile birlikte Türkiye’nin AB mevzuatına uyumunu dört başlık altında incelemektedir.

a. Tercihli Ticaret Anlaşmalarına Uyum

1 Ocak 1996 tarihinden itibaren geçerli olan ve 1995 yılında işletilen Ortaklık Konseyi’nin ilk kararıyla belirlenen “1/95 sayılı Gümrük Birliği Kararı” Türkiye’nin ticaret politikalarının ana hatlarını oluşturmaktadır. Kararın 12.maddesi uyarınca Türkiye; 1 Ocak 1996 tarihinden itibaren;

- Topluluğun ithalatta benimsediği ortak kurallara ve miktar kısıtlamalarının idaresine,
- Haksız ticari uygulamalara karşı önlemlere,
- İhracatta ortak kurallara, kota ve tarife kontenjanı belirlenmesi ve idaresine,

- Tekstil ve hazır giyim sektöründe üçüncü ülkelere karşı uygulanan miktar kısıtlamalarına,
- Dâhilde ve hariçte işleme rejimlerine ilişkin kurallarına uyum sağlamıştır.

Aynı karar uyarınca Türkiye, AB’nin çeşitli ülkelerle yaptığı Serbest Ticaret Anlaşmalarına da taraf olunmaya başlanmıştır. Türkiye, UNCTAD tarafından temelleri atılan Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi (GTS) uyum sağlamıştır. Bu bağlamda AB’nin uyguladığı GTS, 2004 yılından itibaren (Ermenistan ve Güney Kıbrıs Rum Kesimi hariç) Türkiye tarafından da uygulanır hale gelmiştir.

b. Sanayi Ürünlerinde Teknik Engellerin Kaldırılması

Sanayi ürünleri kapsamında Türkiye ve AB arasında uygulanan gümrük vergisi ve eş etkili tedbirlerin kaldırılması sağlanmıştır. Bu kapsamda sanayi ürünleri serbest dolaşıma konu olmaktadır. AB ile dış ticarete konu olan mallar CE belgesi almakta ve standart ticaret politikalarına tabi olmaktadır.

c. Rekabet Politikaları ve Fikri Mülkiyet Haklarının Tanınması

Ortak Rekabet Politikası, AB içindeki en önemli politikalardan birini oluşturmaktadır ve Türkiye Gümrük Birliği sağlanmadan önce Rekabet Kurumu ve Kanunu ile bu politikalara uyum kapsamında çalışmaya başlamıştır. Büyük ölçüde AB müktesebatı çerçevesinde geliştirilmiş olan WTO düzenlemelerine uyum sağlanmaya çalışılmaktadır. Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması (TRIPS) ve Hizmetler ve Ticaret Üzerine Genel Anlaşmalar (GATS) hükümleri çerçevesinde fikri mülkiyet haklarının, patent, sanat eserleri ve sınai mülkiyet haklarının korunması ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır.

d. Gümrük Mevzuatının Üstlenilmesi

Türkiye’nin Gümrük mevzuatı AB mevzuatıyla uyumlu hale getirilmiştir. Türkiye 1 Temmuz 2013 itibarıyla 28 üye ülkesi bulunan Avrupa Birliği’nin 29uncu gümrük kapısıdır ve Türk gümrük bölgesine giren herhangi bir mal, AB açısından serbest dolaşıma girmiş kabul edilmektedir.

Türkiye’nin Dış Ticaret Politikası Araçları

Türkiye’de kullanılan dış ticaret politikası araçlarını oldukça geniş bir çerçeveye sahiptir. Bu araçlar Yeni Yeni Ticaret Teorileri’nde belirtilen firma bazlı önlemler kapsamında kullanıldığında stratejik dış ticaret politikası olarak adlandırılabilir sonuçlara ulaşılabilir. Bu nedenle görünür engeller kapsamında (gümrük vergileri ve kotalar) stratejik önlemlerin alınması zor olduğundan görünmez engeller kapsamında alınacak önlemler Yeni Yeni Ticaret Teorileri açısından sonuç doğurabilecek etkiler yaratabilecektir. Görünür engellerin objektif, uygulayan ya da etkilenene göre fark yaratmayan doğası bu önlemlerin Standart Teoride öngörülen sonuçlar doğurmasına yol açmaktadır.

a. Destek Programları

Ekonomi Bakanlığı tarafından koordine edilen ve düzenlenen araçlardan olan destek programları doğrudan ihracatçı firma bazında verilmektedir ve dış piyasalara giriş maliyetlerini azaltmaktadır. Verilen destekler tebliğlerle düzenlenmekte, içerikleri ve destekleme miktarı gereksinime göre çıkarılacak tebliğlerle yeniden belirlenebilmektedir. Doğrudan dış ticaret yapan firmaların desteklenmesi kapsamında, yurtdışından alım yapacak firmaların heyetlerinin Türkiye’de ikili görüşme yapabilmeleri amacıyla yurtdışından gelecek heyetlerin masrafları karşılanmaktadır.

b. İthalat Politikası Araçları

İthalat politikası araçlarının başında gümrük vergileri gelmektedir. İthalat politikası araçları geleneksel dış ticaret teorisinin genel ve firma bazında ayırım gözetmeyen doğasını yansıtmaktadır. Bu nedenle mal bazında uygulanmakta ve uygulamada ülkeden ülkeye farklılık gösterebilmektedir. Türkiye, Gümrük Birliği hükümleri çerçevesinde Ortak Gümrük Tarifesi uygulamaktadır ve Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonunda (GTİP) belirlenen kurallara göre gümrükleme yapmaktadır. Yeni Yeni Ticaret Teorileri bağlamında GTİP çerçevesinde geliştirilebilecek bir önleme başvurabilmek olanaklı görülmemektedir.

c. Ticaret Politikası Savunma Araçları

Bu araçlar yerli üreticinin adil olmayan ithalattan korunabilmesi için kullanılmaktadır ve dumping ya da sübvansiyona karşı koyma önlemlerini kapsamaktadır. Bu noktada ihracatçı firmaya ya da ürüne karşı tedbir alınmakta, ürüne ek vergi ya da kota konulmakta ve yerli firmalar durumdan korunmaktadır.

d. İkili Ticaret Anlaşmaları

Türkiye’nin diğer ülkelerle yaptığı karşılıklı anlaşmaları Standart Teoriler çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Genellikle ülke bazında yapılan anlaşmalar firma çıkarına yönelik olarak yapılmamaktadır. Bu anlaşmalar doğaları gereği genel ve ülkeler arası nitelikte anlaşmalar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Türkiye’nin çeşitli Avrupa, Asya Pasifik, Ortadoğu, Amerika ve Afrika ülkeleriyle karşılıklı anlaşmaları bulunmaktadır.

e. Yatırım Teşvikleri

Yeni Yeni Ticaret Teorileri kapsamında ele alınabilecek politika araçlarından birisi de yatırım teşvikleridir ve firma bazında genellikle yerli firmalara verilmektedir. Bu anlamda stratejik politika araçlarının en önemlilerinden birisi olarak nitelendirilmektedir.

Tablo 2: Yatırım Teşvik Türleri ve Sağladıkları Avantajlar

Destek Unsurları	Genel Teşvik Uygulamaları	Bölgesel Teşvik Uygulamaları	Büyük Ölçekli Yatırımların Teşviki	Stratejik Yatırımların Teşviki
KDV İstisnası	✓	✓	✓	✓
Gümrük Vergisi Muafiyeti	✓	✓	✓	✓
Vergi İndirimi		✓	✓	✓
Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği		✓	✓	✓
Gelir Vergisi Stopajı Desteği	✓	✓	✓	✓
Sigorta Primi Desteği		✓	✓	✓
Faiz Desteği		✓		✓
Yatırım Yeri Tahsisi		✓	✓	✓
KDV İadesi				✓

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvikleri sekmesi Word dokümanı.

Teşvik uygulamaları illerin bölgesel gelişmişlik düzeyi sınıflandırmasına göre gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle Yeni Yeni Ticaret Politikalarının hedefleri doğrultusunda kullanılacak teorik altyapısı olan teşviklerdir. Bölgesel teşvik uygulamaları bölgelere göre aşağıdaki şekilde sınıflandırılmıştır.

Tablo 3: Bölgesel Teşvikler ve Kapsamları

Destek Unsurları			BÖLGELER					
			I	II	III	IV	V	VI
KDV İstisnası			VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gümrük Vergisi Muafiyeti			VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Vergi İndirimi	Yatırıma Katkı Oranı (%)	OSB Dışı	15	20	25	30	40	50
		OSB İçi	20	25	30	40	50	55
Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği	Destek Süresi	OSB Dışı	2 yıl	3 yıl	5 yıl	6 yıl	7 yıl	10 yıl
		OSB İçi	3 yıl	5 yıl	6 yıl	7 yıl	10 yıl	12 yıl
Yatırım Yeri Tahsisi			VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Faiz Desteği	İç Kredi	YOK	YOK	3 Puan	4 Puan	5 Puan	7 Puan	
	Döviz/Dövizle Endeksli Kredi			1 Puan	1 Puan	2 Puan	2 Puan	
Sigorta Primi Desteği			YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	10 yıl
Gelir Vergisi Stopajı Desteği			YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	10 yıl

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvikleri sekmesi Word dokümanı.

AB müktesebat uyumunda Ulusal Program ile taahhüt edilen yüklenimlerin bir sonucu olarak bölgesel gelişmişlik düzeyi azaldıkça verilen teşviklerin içeriği gelişmekte ve sağlanan avantajın süresi uzamaktadır. Böylece stratejik olarak kaynak tahsisinin az gelişmiş bölgelere yatırım yapacak firmalara doğru yönlendirilmesine çalışılmaktadır. Teşvik verilecek yatırımların ölçęęi büyüdükçe (faiz avantajı hariç) sağlanan avantaj da artmaktadır.

Tablo 4: Büyük Ölçekli Yatırım Teşvikleri ve kapsamaları

Destek Unsurları			BÖLGELER					
			I	II	III	IV	V	VI
KDV İstisnası			VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gümrük Vergisi Muafiyeti			VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Vergi İndirimi	Yatırıma Katkı Oranı (%)	OSB Dışı	25	30	35	40	50	60
		OSB İçi	30	35	40	50	60	65
Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği	Destek Süresi	OSB Dışı	2 yıl	3 yıl	5 yıl	6 yıl	7 yıl	10 yıl
		OSB İçi	3 yıl	5 yıl	6 yıl	7 yıl	10 yıl	12 yıl
Yatırım Yeri Tahsisi			VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Sigorta Primi Desteği			YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	10 yıl
Gelir Vergisi Stopajı Desteği			YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	10 yıl

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvikleri sekmesi Word dokümanı.

Büyük ölçekli yatırımlar açısından sağlanan teşvik olanakları artmaktadır. Firmaların birim maliyetlerinin düşürülmesi yönünde etkileri olan teşviklerin uygulanması uluslararası düzeyde sübvansiyon olarak değerlendirilmediğinden şeffaflığı bozan uygulamalardan sayılmamaktadır. Yatırımların teşviki açısından yabancı firmalar da kapsam dahilinde değerlendirilmekte ve aynı kolaylıklardan yararlanabilmektedir. Türkiye'nin 84 ülke ile Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları bulunmaktadır.

f. Teknik Düzenleme ve Standartlar

Uluslararası alanda standartlar ya da teknik düzenlemeler dış ticaretin sınırlandırılmasında şeffaf olmayan ve genellikle görünmez engel olarak nitelendirilen uygulamalardan sayılmaktadır. Türkiye, AB ile CE standart uyumu çalışmaları gerçekleştirmekte ve diğer bazı standart uygulamalarına (HACCP, Helal Sertifika v.s.) da uyum sağlamaktadır. Bu alandaki düzenlemeler ülkelere veya firmalara uygulanabilmektedir.

g. Döviz Kuru Politikaları

Uygulanan stratejik dış ticaret politikalarının kambiyo politikalarıyla da desteklenmesi gerekmektedir. Bu çerçevede döviz kuru politikalarının da dalgalı kura dayalı olarak düzenlenmesi gerekmektedir. Türkiye'de 2001 krizi dahil olmak üzere dünyadaki pek çok gelişmekte olan ülkede görülen krizlerin temel nedeninin döviz kuru çapası olduğu gözlenmiştir (Güloğlu ve Altunoğlu,

2002; 131-132). Müdahaleci döviz kuru politikaları geleneksel iktisat teorisinin uygulama alanını oluşturmaktadır. Dalgalı kur politikasıysa yansız sonuçlar doğurmakta, piyasaya müdahale amacı taşımamaktadır.

Tablo 5: Dış Ticaret Politikası Araçlarının “Stratejik” Niteliklerinin Genel Olarak Değerlendirilmesi

Politika Aracı	Firma Bazında (Stratejik)	Ülkelere Göre Değişken	Genel (Geleneksel)
Destek Programları	X		
İthalat Politikası Araçları		X	X
Ortak Gümrük Tarifesi (GTİP)		X	X
Ortak Ticaret Politikası		X	X
Ticaret Politikası Savunma Araçları	X	X	X
İkili Ticaret Anlaşmaları		X	X
Yatırım Teşvikleri	X		
Teknik Düzenleme ve Standartlar	X	X	X
Döviz Kuru Politikaları			X

Sonuç

Yeni Yeni Ticaret Teorileri kapsamında ortaya çıkan ticaret politikaları önerileri serbest ticarete yaklaşım ve ülke refahı olmak üzere iki genel başlık altında değerlendirilebilir. Geleneksel teorilerin savunduğunun aksine stratejik dış ticaret politikaları dış ticareti etkileyerek ülke refahının artabileceğini savunmaktadır. Geleneksel teorinin önemli savunucuları olan gelişmiş ülkelerin aslında 1980’lerden itibaren “yeni korumacılık” yaptıkları ve bazı sektörleri koruyarak ya da destekleyerek bu sayede refahlarını arttırdıkları gözlenmektedir. Yalnızca bu noktada kullanılan araçlar şekil değiştirerek daha “görünmez” hale gelmişlerdir.

Ölçek ekonomilerinin söz konusu olduğu durumlarda ki Yeni Yeni Ticaret Teorileri bu başlık altında geliştirilmiştir, yapılan kısa süreli korumaların ya da desteklemelerin dünya refahını da olumlu etkilediği gözlenmiştir. Arz yönlü ekonomi politikaları temelde bu felsefeden yola çıkarak firma bazında maliyet düşürücü etkiler yaratmayı hedeflemişlerdir.

Uygulanan stratejik dış ticaret politikalarının belirli sınırları bulunmaktadır. Başta WTO düzenlemeleri Mart 2013 itibarıyla 159 üye ülkenin korumacılıktaki sınırlarını belirlemektedir. Bu sınırlar çerçevesinde ülkelerin stratejik politikalar uygulamaları ve firma menfaatlerini baz aldıkları görülmektedir. Türkiye hem WTO üyesi olduğu hem de Avrupa Birliği ile ortak ticaret politikasına sahip bulunduğu için politika uygulama noktasında belirli sınırlar içinde kalmaktadır. Pek çok politika uygulaması Avrupa Birliği müktesebat uyumu kapsamında gerçekleştirilmektedir. Bu noktada AB’nin sübvansiyon sistemini terk ederek firma odaklı teşvik politikalarına doğru yönelmesi Türkiye’de de aynı düzenlemelerin yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak devletlerin uyguladığı tedbirlerde geleneksel teorilerin ağırlığı bulunmaktadır.

Türkiye'nin ağırlıklı olarak uyguladığı dokuz ana politikanın yedisinde geleneksel düzenlemeler yer almakta yalnızca dördü Yeni Yeni Ticaret Teorilerinde belirtilen düzenlemeler açısından stratejik nitelik taşımaktadır. Uygulanan politikalarda daha fazla firma bazlı düzenlemelere geçilmesi firma bazlı karlılık yanında sosyal refahı da arttırabilecektir.

Kaynakça

- Abel-Koch, J. (2010). Endogenous Trade Policy With Heterogeneous Firms. University of Mannheim, Centre for Doctoral Studies in Economics, Discussion Papers.
- Balassa, B. (1967), Trade Liberalization Among Industrial Countries, Mc Graw Hill, New York.
- Baldwin, R. (2006), Heterogeneous Firms and Trade Testable and Untestable Properties of The Melitz Model, NBER Working Paper Series, No: 11471.
- Baldwin, R. and Forslid, R. (2006), Trade Liberalization With Heterogenous Firms, NBER Working Paper Series No: 12192.
- Bernard, A. B., Jensen, B., Redding, S. ve Schott, P. (2007), "Firms in International Trade", Journal of Economic Perspectives-Volume 21 (3), Summer, s. 105-130.
- Bernard, A. B., Eaton, J., Bradford, J. and Kortum, S., (2003) "Plants and Productivity in International Trade", <http://home.uchicago.edu/~kortum/papers/aersubmit21103.pdf>, 21.09.2012.
- Burstein, A. and Melitz, M. (2011), Trade Liberalization and Firm Dynamics, NBER Working Paper Series, No: 16960.
- Bombardini, M. (2005). Firm Heterogeneity and Lobby Participation. Journal of International Economics, 75(2), 329-348.
- Brenton, P. and Richard N. (2007), "Watching More Than The Discovery Channel: Export Cycles and Diversification in Development"; World Bank Policy Research Working Paper 4302, The World Bank.
- Brander, J. ve Spencer, B. (1985). "Export Subsidies and International Market Share Rivalry," Journal of International Economics (18): ss. 83-100.
- Carrère, C., Vanessa S. and Olivier K. (2010), Trade Diversification, Income, and Growth: What Do We Know? http://www.hec.unil.ch/crea/publications/autrespub/Diversification_rev2.pdf; (19.10.2012).
- Ciuriak, D., Lapham, B. J., Wolfe, R., Collins, T. W. and Curtis, J. M. (2011) "Firms in International Trade: Towards a New New Trade Policy", SSRN: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1814226>. (01.10.2012).
- Corden, W. M. (1970), A Note on Economies of Scale The Size of The Domestic Market and The Pattern of The Trade, Ed. Mc Dougall, I. A. and Snape, R. Studies in International Economics, North Holland, Amsterdam.
- Dixit, A. and Stiglitz J., (1979), "Monopolistic Competition and Optimum Product Diversity", The American Economic Review, Vol. 69(5), pp. 961-963.
- T.C. Ekonomi Bakanlığı resmi internet sitesi, www.ekonomi.gov.tr, <http://www.ekonomi.gov.tr/upload/37DD1808-ECFC-3827-48AF09A158A58AF9/201305.pdf>, 04.07.2013.
- Felbermayr, G. (2009), "Unemployment and Wages in New New Trade Models", 8th FIW Workshop, Vienna, April.
- Gao, X. (2009), "Macroeconomic Analysis on the Basis of Trade Theory: A Review Essay", MPRA Paper No. 18380.

- Ghironi, F. and Melitz, M. (2004), International Trade and Macroeconomic Dynamics With Heterogeneous Firms, NBER Working Paper Series, No: 10540.
- Grossman, G. and Hansberg, R. (2006), “The Rise of Offshoring: It’s Not Wine for Cloth Anymore”, <http://www.kansascityfed.org>, (10.09.2009).
- Grossman, G. M. and Helpman, E. (1994). Protection For Sale, The American Economic Review, Vol: 84, No: 4, September, ss. 833-850.
- Grubel, H. (1967), Intra Industry Specialization and The Pattern of Trade, Canadian Journal of Economics, ss. 347-388.
- Gülođlu, B. ve Altunođlu, E. (2002). Finansal Serbestleşme Politikaları Ve Finansal Krizler Latin Amerika, Meksika, Asya Ve Türkiye Krizleri, İÜ Siyasal Bilgiler Fakóltesi Dergisi, No: 27, ss. 107-134.
- Gustafsson, P. and Segerstrom, P. (2010). Trade liberalization and productivity growth. Review of International Economics, 18(2), 207-228.
- Gormsen, C. (2008), Anti Damping With Heterogeneous Firms, New Protectionism For The New New Trade Theory, https://pure.au.dk/portal/files/3851/wp_08-24, 21.05.2013.
- Hausmann, R. and Rodrik, D.(2002), Economic Development as Self Discovery, NBER Working Paper Series, No: 8592, May.
- Helpman, E. ve Krugman, P. (1989), Market Structure and Foreign Trade: Increasing Returns, Imperfect Competition, and the International Economy, Cambridge: MIT Press.
- Hopenhayn, H. A. (1992), “Entry, Exit, and firm Dynamics in Long Run Equilibrium” Econometrica, Vol. 60, No. 5 (Sep., 1992), pp. 1127-1150.
- Hufbauer, G and Chilas J. (1974), Specialization by Industrial Countries Extent and Consequences, Ed. Giersch, Herbert, The International Division of Labor, Tubingen.
- Kravis, I. (1971), The Current Case of Import Limitations, United States Economic Policy in an Interdependent World, Washington.
- Krugman, P. (1979), Increasing Returns Monopolistic Competition and International Trade, Journal of Economics, Nov. ss. 469-480.
- Krugman, P. (1980), Scale Economics Product Differentiation and The Pattern of Trade, The American Economic Review, Vol: 70, No: 5, ss. 950-959.
- Melitz, M. (2003), “The Impact of Trade On Intra Industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity”, Econometrica Vol 71 (6), 1695-1725.
- Melitz, M. and Ottaviano, G. (2005), “Market Size, Trade, And Productivity”, NBER Working Paper No: 11393.
- Plouffe, M. (2011), The New Political Economy of Trade https://ncgg.princeton.edu/IPES/2011/papers/S900_rm1.pdf, (14.10.2012).

2

The State Understanding of Friedman and Schumpeter

Hülya DERYA

Introduction

The root of the liberal economic thought is based on the natural laws of the physiocrats and the natural order of Adam Smith's market, free enterprise, "homo economicus" and minimal state discourses. The prevalent minimal state discourse in economics until 1920 left its place in the Keynes' interventionist state model with the 1929 crisis. The 1970s depression of the world economy brought liberal prescriptions back to the agenda. Liberalism has developed criticism against state intervention by taking the "neo" eclipse and therefore revived the classical rhetoric. Neoliberal economics spread and opposed state intervention. They argued that the market would organize society and the individual in an ideal way without state intervention. According to the understanding of neoliberalism, the state is redefined and the night watchman is called the state. Joseph Schumpeter, whose contribution is very difficult to measure as it brings a viewpoint that does not use the thoughts of economists, or sociologists, or politicians alone, he comes to the world of science with a view point which blends all of these. Therefore, it is not easy to determine his understanding and conception of the state. We will take advantage of Milton Friedman's considerations, who is the important representative of neoliberalism, to examine Joseph Schumpeter. As a method, the primary sources related to the subject were examined. Since the aim of this study is to reveal the neo-liberal state concept through the discussion of the approaches of these thinkers, it is thought that it is more efficient to approach the thinkers' systems selectively and to discuss principally ideas that have important consequences in terms of state and community relations. For this reason, it is aimed to reveal state understandings by focusing on how thinkers firstly deal with concepts related to individual, entrepreneur, balance, capitalism, market, monopoly, freedom, and state.

Literature

In this part of the work, Individual and Entrepreneur, Balance Monopoly and Capitalism, The Transition to Socialism, State Intervention, Economic or Political Freedom will be examined.

Individual and Entrepreneur

Friedman is the most important representative of the school known in economics as the Chicago School.* According to Friedman, the individual is suitable for neo-liberal recognition, and, therefore, rational. He tries to maximize his own interests. This is why rational choices are made. The person holding the power tries to maximize and to protect his own interest by crushing the powerless people. The basis of Friedman's thought is the freedom of the individual. This freedom is a negative liberty. There is no pressure on the individual and his choices. Here the individual can be described as "economic" (i.e. homo economicus), who pursues his own interests (Friedman, 2010, p.32). The liberal approach, which assumes that society is the "sum of individuals", lacking a holistic understanding of society, adopts a definition of freedom consisting of negative freedom in the sense that the individual is protected against state intervention. The individual who behaves as he wishes in the market is free.

Schumpeter's and Friedman's understanding of the individual differ. According to Schumpeter, individual behaviour is not rational as Friedman explains in economics. Individuals behave according to value judgments when they encounter new situations. (Schumpeter, 1942, p.258-259). Most of the decisions about everyday life lie entirely within a small area of individual's mind that consists entirely of experience. These often consist of things that are directly related to him, his family, business relations, his personal observations, and what he is familiar with and able to directly influence and manage. For this reason Schumpeter's individual is not a homo economicus. Every individual can behave in a fast and rational manner, but he cannot easily do it when he is faced with a new task (Schumpeter, 1934, p.79). When encountered with a new situation, all individuals decide on a value system that is the basis for their motivation. While individual decisions are based on this value system, a lack of information or an irrational value system can lead to irrational outcomes. From this point of view, we can say that Schumpeter is utilitarian in terms of the motives behind the economic behaviour. For Schumpeter people fall into two categories because human instincts are not precisely individual and more based on social context. Leaders and followers (Arena and Dangel-Hegnauer, 2002, p.3-4). Schumpeter recognized followers as people who play a passive role by following the leaders' decisions. In addition to contributing to the consolidation of the decisions made by the leaders, followers also contribute to the imitative behaviour and the prevalence of these decisions in the social context. For this reason, they are important actors of the diffusion process (Hagemann, 2008, p.230). Here, in the

* Friedman is mainly known for his economist identity. Friedman, the founder of the pecuniary approach, also called the quantity theory of money, won the Nobel Prize in 1976.

success of the leaders, not only their innate qualities are very important, but also their ability to impose innovations on followers and imitators plays an important role. Schumpeter's leadership clearly sees it as decision-making, ordering, superiority and progress. Leadership is not independent of the social landscape in which it is located.* In Schumpeter's view, the leader's basic function is "doing things". For this reason, leadership is not just about creating or finding something new in a simple way. Apart from seeing leadership as a fundamental element in socialization, there is also the ability to influence social groups regarding what they should do (Schumpeter, 1934: 88). According to Schumpeter, this social leadership is universal and brings about a fundamental driving force in all levels of social life from the family to the national state (Osterhammel, 1987, p.114).* Thus, Schumpeter characterized leaders as entrepreneurs, characterized by a social function that separates them from other individuals.* The most important feature of this function is that the entrepreneur can deal with the psychological and social resistance in the way of doing new things. This is the most important leadership quality of Schumpeterian entrepreneur. Entrepreneurs with this leadership qualification are exceptional people who see and do things in a different way. The Schumpeter leadership has also been addressed in the social class context. For Schumpeter the social class occupies an important place in evolutionary development as a whole; but its social class concept is far from being the concept of economics, and consists of open social dynamics derived from leadership forms that vary from very different social spheres (Shionoya, 2008, p.19). In this context, Schumpeter's definition of entrepreneur as a leader in the innovation process constitutes a special type of leadership. Because in this respect the leader is the bearer of innovation and at the same time behaves differently from most of the ordinary people. There are three important factors that motivate the entrepreneurial spirit of these leaders: First, there is an intention and dream to establish a special kingdom. Its attraction is particularly strong for those who have no chance of succeeding in realizing social privilege. Secondly, there is an intention to conquer, to fight, to prove that he is superior to others, to succeed for himself, not for the fruits of success. In this regard, economic action is similar to sports games (a financial race, which is similar to beating in a boxing match). Finally, there is the joy of the creation, the accomplishment of something, or just the implementation of someone's energy and skill. In this sense, entrepreneurs search for challenges and change, and enjoy taking risks. These group of impulses are the most distinctive anti-hedonist urges than the others. In

* Schumpeter strongly emphasizes this view of social behaviour, but also points out that the notion of sociological leadership should not be confused with the concept of individual intelligence (Osterhammel, 1987, p.114).

* This definition of Schumpeter also shows us that entrepreneurs and their creative talents are not the results or products of a particular institutional system but are individual in their origins (McDaniel, 2000, p.487).

* According to Schumpeter, entrepreneurs are unique individuals who use "mental liberty" in doing new things and are brave enough to achieve this vision, even if they are at risk of failure and ridiculed by other social groups (Whelan and O'Gorman, 2007, p.82).

Schumpeter's approach, the entrepreneur is the carrier of innovation. It is very important to point out that innovation does not mean the invention in the economics.

According to Schumpeter, the bearer of development is not an inventor but an innovation. Because if an invention does not become an innovation, it cannot be the driving force of development. The inventor gives the idea, the entrepreneur realizes it. The innovative idea realized by the entrepreneur does not have to be put forward for the first time or be new (Schumpeter, 1947, p.152-53). In Schumpeter, entrepreneurs turn into an abstract category that brings new combinations. An entrepreneur is a factor that creates irreversible transformations in economic life with new features, new products, and new production processes (Bink and Vale, 1990, p.14-15).^{*} In German texts and in the writings of Schumpeter the term *leitung* is defined differently from entrepreneurship. While management largely involves ordinary administration in the form of "controlling others" and "decision making", the managers function by correcting deviations that occur in predefined sequence of events and by obtaining results from known states (Hartmann, 1958, p.431). "The manager chooses the most advantage among empirically tested methods; the entrepreneur seeks the best possible way in time" (Schumpeter, 1934, p.83).^{*} Entrepreneur is not a known businessman. He took an old word from the economics terminology and define it as an entrepreneurial name by using it to describe the production revolutionaries. The most important driving force of capitalism is not the bourgeois capitalists, but the entrepreneur who interfere in others businesses.

Balance Monopoly and Capitalizm

Schumpeter has never underestimated the neoclassical, and even regarded it as very important. According to him, the ability to explain neoclassic ends at the beginning of the innovation system (Röpke, Stiller, 2006, p.17). From his earliest studies, he argues that modern economics regularly encounters with dynamic imbalances. Innovation in traditional approaches was characterized as an external shock and was placed outside the scientific domain of the political economy (Legris, 2002, p.99). Schumpeter is interested in how communities and economies develop. In the static system, i.e. neoclassical model, there is no change in the market and economic balances as long as there is no external intervention (Röpke, Stiller, 2006, p.17). Hence, the economic system itself

^{*} Richard Cantillon is the first to use the term entrepreneur in the economic context. In his work, published in 1755, 21 years after his death, Cantillon used the term entrepreneur to refer to any individual who works under conditions where spending is known and definite but income is uncertain (Binks and Vale, 1990, p.9). This concept has then become a technical term in the economic literature as the person who brings production factors together to make production possible.

^{*} In other words, managers and firm owners cannot be classified as entrepreneurs without pursuing a business with new business methods. Those who try these new ideas and new methods are entrepreneurs, and those efforts are called innovative (McDaniel, 2000, p.279). It is necessary to evaluate Schumpeter's rigorous distinction between the roles of entrepreneurs and managers in this reasoning. He argued that the entrepreneur was interested in change, whereas the manager was concerned with routine, ordinary problems (Scott, 1998, p.104). This difference between the manager and the entrepreneur is explained as "developing a new plan and behaving according to a conventional plan, making a path and walking in that way" (Schumpeter, 1934, p.85).

does not have the mechanisms necessary for change. In neoclassical models, these mechanisms can only be activated by external influences. But besides the static system, there is a development phenomenon, which is the logic of innovation (Röpke, Stiller, 2006, p.24).

This development distorts the static balance at this point (Röpke, Stiller, 2006, p.24). Adopting the views of neoclassical economics, Friedman did not give the necessary attention to the entrepreneurial issue which led to economic change and consequent imbalance, especially due to the emphasis he placed on the balance (Lambooy, 2005, p.1137). Schumpeter, on the contrary, has suggested that the basic view of the capitalist system is different, arguing that structural change is the cause of innovations, not balance. Friedman suggests that new information and technology should be used by all firms at the same time, in accordance with the conditions of perfect competition as the neoclassic suggest. If every firm has only normal profits needed to increase social production, that is, if the monopole firm is not beneficial to society, no firm can afford to endure the cost of research and development expenditures. Friedman focuses strictly on perfect competition, which deals with the productivity of firms. According to Schumpeter, full competition is neither realized nor will be realized. "The unchanging reality of economic life is change as it is in all life" (Prowse, 1992, p.7). Therefore, Schumpeter says that the fundamental problem of the economy is not the equilibrium state, as Friedman says, but rather the examination of how the continuous structural change emerges. As Friedman's main motif is "understanding capitalism based on competition". Friedman is in contrast to Schumpeter. In the same way, Friedman finds the dominance of private industry threatening. In this context, he thinks that monopoly firms can restrict freedom of trade because they do not leave any other alternative in the trade. According to Friedman, the competitive market system is the greatest guarantee of freedom. Because the free market system is based on economic freedom. According to Friedman, history shows that individual freedom can only be achieved by capitalism.* The existence of private property in the capitalist system provides a balance against the central power of the state, thus preventing the collection of the economic power in one hand. It provides coordination of the coexistence in society. Coordinates providing coexistence in society. It creates and maintains a system in which no one exploits anyone by force. An individual and voluntary cooperation exists within the market. Everyone is free to do what they want.

According to Schumpeter, any economic analysis must first of all be viewed as a historical and theoretical problem (Helge, 2003, p.222). In this view, Schumpeter emphasized that the fundamental element of a capitalist economy is change and that its purpose is to develop a theory that can explain the continuous development process of the capitalist economy. In the sense of Schumpeter, this is not a fundamental change if "change occurs in non-social events (natural conditions) or in non-economic social events (changes in warfare, commercial, social or economic policy) or in the enjoyment of consumers". While Schumpeter develops a separate dynamic

* According to Friedman, if the goods to produce by monopoly are indispensable for the country, then perhaps it can be regarded positively (Lambooy, 2005, p.1137).

entrepreneurial role from the static general equilibrium framework, capitalism assumes that it is a system of economic change, and that the general equilibrium model can never apply capitalism for this reason. Schumpeter describes a capitalism without accumulation as capitalism that reproduces itself in a circular flow that does not change the creation of totally static and unchanging wealth. The model of static capitalism strives to find an answer to the question of where the profit comes from. In the circular flow, technological power and innovation enter the circular stream. According to Schumpeter, capitalism "has increasingly raised the standard of living for people. This is not by chance, but by the power of its mechanics" (Röpke, Stiller, 2006, p.17). According to him, the success of capitalism depends on creating conditions that allow the emergence of entrepreneurs. Entrepreneurs help increase prosperity by generating new products or bringing old products together in a new way. In doing so, they set up temporary monopolies. This is what Schumpeter calls "creative destruction". Creative destruction is the incorporation and dissemination of new technologies into the production process by firms that produce new and better products, with the elimination of old products and firms that produce them (Montgomery and Wascher, 1988). The monopolies that emerge in this creative destruction process are useful for society. Only in this way, innovative entrepreneurs transform society. If monopolies are hindered, entrepreneurs will not be able to make enough profits. This means they cannot allocate resources for innovations. Schumpeter defended the monopolistic competition concept that Chamberlin and Robinson put forward during the war against the full competition model (Schumpeter, 2005, p. 131). Here, product suppliers try to win a small monopoly privilege on the market through product differentiation and advertising. However, in all oligarchic structures and monopolistic competition environments, balancing is generally provided in various forms (Schumpeter, 2005, p.135). Schumpeter is content with only competition at this point, namely argues that the existing production structure must be constantly threatened by others. He desires capitalisms to be dynamic and rejects the comparative-static model of neoclassicism. Neoclassical and its representative, Friedman, based the equilibrium model on microeconomic diagrams. Here, the supply-demand curve determines the price of equilibrium under the idea of full competition. This price differs only by shocks, or by changing consumers' priorities. Here, Schumpeter rejects the comparative-static model and criticizes many economists for simply dealing with the problem. All these events are instrumental in attacking Schumpeter's model of full competition. According to him, this model is neither a desirable model nor realistic. It considers that large enterprises and monopolistic institutions, in particular, create advantages, thus rejecting the full competition model in the same way. Its cause is based only on productivity. As a matter of fact, it puts a definite boundary between state and private enterprise. At this point, it exemplifies the automobile industry after World War I. It states that there are three major corporations that emerged during this period and argues that they cannot emerge in a fully competitive environment. In fact, he does not accept that they will offer better and cheaper cars to consumers in a fully competitive environment and will pay higher salaries to workers (Schumpeter, 2005, p.148).

At this point, he advocates the same goal, which is Keynes loaded the state in the capitalist process. Although Schumpeter does not defend the framework of the scheme by way of a freedom

argument, he feels the need to rely on the state first. Schumpeter's argument for efficiency, he put forward for monopolistic structures, goes so far that he criticizes the existing market order for being quite decentralizing. At the end, he accepts a statist - collective economic order. At this point it would be wrong to evaluate Schumpeter as a purely economic analyst, because he often used sociological arguments. He accepts that capitalism is a individualistic concept, and predicts that this system of socialism will be subject to productivity as a matter of fact (Schumpeter, 2005, p.205). Entrepreneurs expanding the technological frontier of society, nobles protecting the capitalist system, and intellectuals helping to destroy capitalism by criticizing the moral foundation of the system will eventually evolve capitalism into socialism.

The Transition to Socialism

According to Schumpeter, the disintegration of the capitalist society and its displacement of the socialist community will stem not from the failure of capitalism but from its success. When we look at the history of economic development, Schumpeter argues that economic progress followed a course of increasing welfare, not hunger or poverty (Schumpeter, 1928, p.361). When human needs are satisfied in one day, profit and interest rates will approach to zero. This means a pause. If progress becomes a routine, it will make the capitalist innovative class unnecessary, just like the full stop of this progression. Businesses that grows with capitalism will be overwhelmed by the bureaucracy. Capitalism's chief enemies will be intellectuals. The intellectuals can be described as the part of the intellectual people who can get rid of their social responsibilities and use it as political power tools. According to Schumpeter, factors such as printing, humanism, press freedom, all of which are by-products of capitalism, have created today's occupational intellectuals. These unemployed and unsatisfied intellectuals are hostile to the system. Moreover, there is an important mass of people listening and supporting them. Trying to bring socialism before the conditions are satisfied is to intervene in the flow of the history. According to Schumpeter, bureaucrats in big companies are taking over the investor position over time. According to him, the investor is also the person who performs the innovation activity at the same time. Since these activities are carried out by large organizations over time, it means that individual investors lose importance (Schumpeter, 2005, p.216). Schumpeter simply states that the investor function is not lost and at this point it embraces Marx's idea of "alienation". According to Schumpeter, the alienation of man from property leads to the weakening of the social meaning of property. The type of investor who manages the business in good and bad times disappears and it loses its place to the intellectuals who will shape the administrative officers and then the society (Schumpeter, 2005, p.237). According to him, the intellectuals shape not only the legislature but also the administrative practices. Schumpeter says that because of these two things, "decay-decomposition", the collapse of capitalism happens. Another reason for this distinction is that it comes from the removal of the citizen family type (Schumpeter, 2005, p.253).

According to Schumpeter, there is a perspective of socialism that will replace capitalism. To base this assertion, Schumpeter separates the two types of business activities: the "commercial" and the "socialist" type. Schumpeter defines the first type as an institutional system with two important

elements: the private ownership over the means of production and the coordination of the production process resulting in special agreements. This kind of social order cannot be only civil (bourgeois - citizen), because after all civilian citizens cannot exist in this kind of non - civilizations without symbiosis. Schumpeter also goes to commercial and capitalist society differentiation at this point. Capitalist society is a special case of the commercial society and is defined through the phenomenon of credit creation (Schumpeter, 2005, p.268). Schumpeter defines social systems as an institutional system in the central organization that controls production means and production. Socialism is defined as the organization of society in which the means of production are audited, decisions about what to produce, and who will receive what are made by the public authority instead of privately owned and privately managed firms. Thus, in a society like this, decisions are not about private life and are of public character (Schumpeter, 2005, p.268). Accordingly, the traditional state will be erased together with the capitalist production system. Schumpeter deals with how socialization works by first making an economic analysis. At this point, it includes concepts used in the market economy scheme and study topics such as "prices-costs" (Schumpeter, 2005, p.289). To Schumpeter, these concepts are not merely provisions that capitalism can claim. In order to understand how socialism develops through capitalism, it is necessary to look back at Schumpeter's picture of capitalism. Schumpeter was able to reveal the true efficiency of capitalism only through "giant corporations" (Schumpeter, 2005, p.302). Therefore, for him, the success of capitalism has come about by reducing competition. The criticism of socialists towards the market economy are the accusation of sovereignty of collecting in one hand and removal of competition from the other. This critic is reversed by Schumpeter. According to him, this monopoly is exactly an advantage. The transition to socialism at the end is not, in fact, a turn from capitalism. In this transformation, attention is paid particularly to increase efficiency. The collapse in one sector in the capitalist system causes it to collapse in the other. Socialism, however, can prevent such cyclical fluctuations (Schumpeter, 2005, pp. 319-312). The socialist system for Schumpeter is superior to the capitalist system in terms of both the effectiveness and efficiency. Nevertheless, it seems that Schumpeter does not want to re-educate human beings like Marxists. Instead, it attacks the socialists who come from the Rousseau tradition (Schumpeter, 2005, p.323). According to Schumpeter, these are now out-of-date. It also emphasizes the importance of bourgeois (civil) values instead. The sector that plays an important role in Schumpeter socialism is the bureaucrats mentioned earlier. In this context, it is necessary to see how the sociological and economic viewpoint is interconnected: society as a whole continues to develop and constitutes the conditions under which capitalism can develop. Capitalism constitutes social groups and economic production structures in which socialism can develop. Thus, according to Schumpeter, a socialist and social order is only possible with a gigantic bureaucratic apparatus (Schumpeter, 2005, p.328). This apparatus is merely the complement of democracy, rather than the end. Accordingly, socialism will provide two important advantages. The first will hold foremost moral values from capitalism. Secondly, the socialist order will have a clear reflection of economic phenomena, which hid the face of capitalism under the mask of interest (Schumpeter, 2005, p.366). According to Schumpeter, capitalism has completed its task. This situation shows itself in the sectors passing to the state administration and besides the British Bank with the transportation system are ready to

enter the state administration. Schumpeter does not see socialism as a contrast to essentially democracy. Schumpeter cannot be seen as the representative of a democracy that the majority is dictating on the minority. Moreover, he never mentions implementing the system of socialism against the objection of the majority (Schumpeter, 2005, p.376). The concept of democracy and freedom for Schumpeter has a much broader meaning in terms of general use. He rejects that the will of the people is prevalent in democracies and argues that parliament does not represent the people in a true sense. He thinks that the origin of democracy lies in culture. Although he is defined as a democrat, he points out to the weak points of classical democracy teaching. For Schumpeter, in the democratic process, it is now more important that a competitive environment for sovereignty arises, rather than reflecting the will of the majority. It also explains the relationship between democracy and individual liberty. According to him, no society tolerates absolute individual liberty, and in the same way, any society cannot completely eliminate individual freedoms. At this stage, Schumpeter particularly points out to the freedom of the press and reminds in the classic democracy that the will of the majority is reflected rather than the will of the people. From these analyses, it is reached the following conclusion: "There might not be a relationship between socialism, which we have defined, and democracy, which we have defined, but they may exist without needing each other. There is, however, no contradiction between them: if the social environment is appropriate, the socialist machine can function in the direction of democratic principles" (Schumpeter, 2005, p.451). Schumpeter states that the political decision-making area must be limited in order for the democracy to function successfully. It is therefore important to limit political activity, not its state activity (Schumpeter, 2005, p.464). Schumpeter also believes that the entire economy can be operated by the state and at the same time the political domain can be restricted. According to him, the democratic institutions of the capitalist order must disappear with capitalism. General elections, parties, parliaments, cabinets and prime ministers may also function within the socialist system. According to him, in order for socialism to survive, society, and especially the economy, must have a certain degree of maturity.

State Intervention

Friedman is cautious about intervening in the market, but does not categorically reject it. But He is precisely against the intervention of the state due to patriarchal reasons. For him, individual freedoms are more important than the activity. He implements a normative approach here. He tried to prove the inefficiency of the state's interventions in order to demonstrate the superiority of the free market system. A state is necessary to protect our freedom.* The first task of the state is to guarantee the operation of the market, that is, economic freedoms. The State should take the necessary measures to identify and protect the boundaries of property rights, to ensure compliance with contracts, to establish a monetary regime, and to ensure the continuation of market regulation. For this reason, the state must first provide the rule of the law. The principle of

* The power of the government should be widespread. If the central government is strengthened, this strengthening will likely be against local governments.

supremacy of law is the fundamental guardian of freedoms for Friedman. In addition, the state is obliged to provide internal and external security. According to Friedman, the state has two other main functions. The first is the prevention of monopolies in the market and the prevention of damage to third parties. The second is about the support of the people in need and children in the situation that cannot provide their own livelihood. The policy of the state to redistribute income is contrary to freedom and therefore unfair. It simply states that it is necessary to intervene in those who cannot bear the responsibility and exemplifies the disabled people here. Such protection, however, should not be done directly by the state. The state should support private charities or charitable families, and help those in need. He gave the following statement about the role of the state in a free society:

"It should be a government that provides peace, advocates property rights, resolves conflicts with laws, sticks to agreements, fosters competition, builds a monetary system, tries to lift technological monopolies, and helps people in need" (Friedman, 2010, p. 59).

According to Schumpeter, capitalism is essentially a system of dynamic and growing tendencies. While acknowledging that state interventions can be used to reduce social unrest when a crisis takes place, the state does not always need to make public spending as a backup engine. In addition to accepting the state view on the classic line, Schumpeter also needs a state that will set the legal ground for the emergence of entrepreneurs. As Schumpeter is not an advocate of full competition, it is important for the state to ensure that conditions and institutions should be provided for the emergence of monopolies. Friedman, on the contrary, defended monopolies founded by governments. In the last period of his life, Schumpeter has tried to unite the different branches of social sciences, based on his broad historical knowledge. For him, free entrepreneur and everyone's entrepreneurial right is the decisive factor for economic development. At the same time, it is emphasized that free entrepreneurs are only possible within a libertarian political system (Mac Crow, p.180). In this context, it is possible to understand that the "creative destruction" is the most important factor for capitalism (Schumpeter, 2005, p.138). He considers that stable capitalism has contrasts in it. Although Schumpeter does not advocate the layout framework from a freedom argument, he feels the need to rely on the state first. However, He does not generally reject state interventions. Schumpeter's argument for efficiency, put forward for monopolistic structures, goes so far that he criticizes the existing market order for being executive centrist. In the end, He accepts a more statist collective economic order. At this point it would be wrong to evaluate Schumpeter as a pure economic analyst because he often used sociological arguments.

According to Friedman, the state must be strong enough to be able to defend the freedom of the market by acting neutral in an environment where economic interests coincide and egalitarian tendencies empower. In an environment where the state does not protect private ownership and free enterprise rights, it is not possible to operate the market. According to Friedman, economic space must be left entirely to the dynamics of the market so that equality and justice can be achieved, and the function of the state in the economic area must be to maintain and facilitate the natural function of the market. Because, according to the assumptions of this understanding, the

way to remove the inequalities from the middle is to give functionality to the market. This depends on the state's withdrawal from the economy. (Friedman, 1988, p.284). It is argued that state interventions increase spending, thus creating a heavy tax burden on all citizens. Moreover, these interventions increase demand in the short term and cause inflation in the long run. The only function of the state in the economic area should be the control of the money supply. If possible, it should also be transferred to institutions like the autonomous Central Bank. The reason for his opposition to state intervention is not because he opposes the interest of the majority. This does not seem realistic for industrial countries anyway. According to him, state intervention manipulates the priorities of citizens and normative realisations are not enough for this. Friedman also draws the boundaries of this state. Accordingly, the share of government expenditures in the economic activities of the country is significant. He argues that state spending does not have stabilization effects on conjuncture. Even in the 1920s, the US budget led to strong economic imbalances in a similar situation (Friedman, 2010, p.100). If a cyclical policy has to be implemented then it would be more appropriate to reduce taxes rather than increase expenditures during recession periods.* But he basically opposes this kind of global control. "We have inadequate knowledge of finance and monetary policies. However, we should know that if we intend to use the stabilization mechanisms, then it will worsen the situation "(Friedman, 2010, p.101).

According to Friedman, the main function of the state is to treat treaties and competition in the markets (Friedmann, 2010, p.24). Moreover, Friedman has emphasized freedom of expression, freedom of religion and freedom of opinion. If it is the view of restricting state activities, it is suitable for classical liberal understanding. At this point, priority should be given to protecting freedoms instead of giving economic benefits (Friedmann, 2010, p.26). At this point we can see his main goal again: efficiency for him is not the top priority, his priority is freedom. In Schumpeter, the primary goal is efficiency. Friedman also brings serious criticism to Keynesian politics. Increasing state controls and interventions have been criticized and seem to be inaccurate at two key points. State activities are effective in bringing uniform standards in housing, nutrition or clothing health and hygiene services in various fields, but they also remove diversity and multivocality. The latter disrupts the "invisible hand" not just in economic activities but in other areas of human life, such as in areas of voluntary cooperation, trial and error, acceptance and rejection, and science and art culture (Friedman, 1980, p.44-47). Within the framework of these considerations, according to the Friedman, welfare state practices and a number of activities of the state should not be done as it causes an excessive expansion of the state. These activities include

* We see that Friedman is generally not trusting the activist monetary and fiscal policies. In particular, fiscal policy is considered ineffective as it creates significant delays and crowding out. Monetary policy is seen as stronger and more effective than fiscal policy. Apart from these, some structural policies are proposed to eliminate the wrong structures restricting the effectiveness of the market economy. These policies are supply-side policies, such as changing tax policies that deter privatization, deregulation, and investment, also policies such as reducing natural unemployment, re-educating workers who increase their mobile and productivity, directing them to work in other places and areas, and shortening job search and job search processes are counted as necessary supply side policies (Friedman, 1988, pp. 66-68).

many economic regulations, and decisions regarding price, wage, interest, rent control, construction of public housing, and state monopoly in postal services (Friedman, 1988, pp. 66-68).

The existence of the free market, of course, does not lift the need for the state. The state has important functions, but the state we build for the protection of our freedom must not turn into a Frankenstein that destroys freedom. The basic principle for this is that the activities of the state should be limited. It should aim at ensuring the internal and external security of the citizens of the state, ensuring the continuity of justice and order, observing special treaties and strengthening competitive markets and controlling the monetary system. In addition to these, the state must undertake services that are costly or create externalities and are beneficial to the whole community. Friedman's basic problem is to determine the boundaries of the market and the state within economic political level relations. If the extent to which economic freedom is widespread in a society, this weakens the political power, and the freedom of society are not to be endangered (Friedman, 1988, p.24).

Economic or Political Freedom

Friedman expresses his thoughts on freedom: "History has shown us that the greatest enemy of freedom is the gathering of sovereignty in one hand. Governments are necessary to protect our freedom. But with your sovereignty gathered in the hands of the politicians, the danger bells for freedom begin to ring. Even if the men who use this power are essentially good men and the power does not poison them, it is still this power that attracts them to politics and differentiates them" (Friedman, 2010, p.24). Here Friedman sees the existence of a government as a necessity. According to him, the task of the government is to protect the freedom of citizens. The government should be restricted as it is in modern democracies. The primary argument for restricting is the principle of preserving liberty rather than economic efficiency:

"Restricting state dominance and decentralizing (distributing it to different spots) is a fundamental safeguard of freedom." Friedman summarizes his political program as follows: "the basis of the liberal philosophy lies on the belief in the dignity of the individuals. The freedom of the individual and his abilities are essential. The only factor that restricts the freedom of the individual is that he does not have the right to block others". Markets for Friedman are a guarantee of economic freedom, and even influence politics outside this economic sphere. As a result, the fact that a person does not dominate another person means the political freedom (Friedman, 2010, p.38).

Friedman finds a dominating private sector also threatening. In this context, he thinks that monopolies can restrict freedom. Likewise, it refers to the problem of external influences such as social costs (Friedman, 2010, p.37). At this point, in particular, he separates between economic sovereignty and political sovereignty, and places much more emphasis on the dangers that the State authority may create.

"In a capitalist society, it is enough to convince a few rich people to realize an idea, and there is a flow of resources. It does not even matter how odd this idea is. You do not even have to tell people who are mercenaries if this plan is good. No, it is enough to persuade that this idea will succeed. The place where this idea is tested is the markets. There is no such possibility in a socialist society. There is only one state government that is controlling everything for the society "(Friedman, 2010, p.41).

As a liberal, he believed that the freedom of the individual and the family constituted the highest value. Friedman considers the uneven distribution of income in market economy societies as important and perceives both state and private sovereignty as a threat. Friedman refers to "organized capitalism based on competition" as its main motto. At this point, it is in stark contrast with Schumpeter. For Schumpeter, it is possible to distinguish one's individual freedom from his political freedom. In Friedman, the opposite is true. For him, political freedom is a prerequisite system of economic freedom (Friedman, 2010, p.27). For Friedman, political freedom is a prerequisite for economic freedom (Friedman, 2010, p.27). He considers that there is a close relationship between economy and politics and believes that only certain economic and political forms are possible. As a result, economic freedom for him is an important part of human freedom (Friedman, 2010, p.32). He accepts the necessity of democratic governance, because there is no absolute freedom in the end. At this point there is a statement of a former member of the US High Court: "The freedom of movement of my fingers should be restricted to the proximity to your chin". (Friedman, 2010, p.41).

Friedman also thinks that the Socialist system cannot be democratic and argues that economic freedom is essential to maintain political freedom. However, the democratic state regime has not adequately convinced Friedman: "the majority principle is essentially an auxiliary means, not the fundamental principle" (Friedman, 2010, p.48). Friedman gives an example of why certain goods need to be provided as a result of political administration and not provided through markets. In the case of the country defence, it is emphasized that everyone will benefit from this service in an unlikely situation. As a result, everyone is profitable if the enemy is defeated, and here the population of the country is not a practical matter in practice. Everybody consumes equally in public consumption, which Friedman defines as "the indivisible space". As a consequence, according to him, problems arising in these areas can be solved by political decisions (Friedman, 2010, p.47). Inseparable asset analysis brings about a great economic and social scientific problem. Friedman argues in this way that there is a close relationship between economy and politics and that only a combination of certain economic-political forms is possible. For him, economic self-sufficiency is an important part of human freedom. According to Friedmann, a socialist society cannot be democratic and cannot guarantee freedoms. Categorically, He refuses Schumpeter idea that different combinations of economic and social arrangements are possible. To achieve political freedom in this way, it is assumed that economic independence is indispensable: (Friedmann, 2010, p.30).

"We can see that political freedom is always linked to freedom of the market when we look at it. I have neither heard nor read a society where there is political freedom, but there is no market freedom. History has taught us that capitalism is a prerequisite for freedom. But it is also clear that it is not enough "(Friedman, 2010, p.32). At this point, Friedman stated that it would be appropriate to solve the ethical problems individually. To explain the close relation between economic and political freedom, he gave the following example:

"The freedom of British citizens who cannot spend their holidays in the United States because of the currency issue in the Second World War is restricted like US citizens who cannot spend their holidays in Russia because of political affairs. The reason for one is economic and the other is politics. However, there is no significant difference between the two restrictions "(Friedman, 2010, p.31).

According to Friedman, markets are the guarantee of economic freedom. This guarantor situation affects the political sphere. Political freedom means that one person is not subjected to political pressure by another person. In the same way, Friedman has also seen that private-dominance is also a problem. In this context, he stated that monopolies could restrict effective freedom. Because this means that the individual does not generate an alternative in the business transaction: "There is no understanding or law in the form of the redistribution of economic power and the punishment of existing to create new economic forces. But decentralization is very difficult. If the economic power becomes political, the sovereignty cannot be prevented from being collected in one hand. However, the economic power can essentially restrain political power. Here, Friedman is very cautious about monopolies "(Friedman, 2010, p.39). The state-backed monopolies are also seen dangerous. In his work, Capitalism and Democracy, published in 1962, it is desired to prevent the understanding of the welfare state in the United States.

According to Friedman's view of monopoly, there is no real freedom where monopolies exist. According to him, monopolies are more likely to occur in government subsidies in practice. Technological monopolists are few in number. What Friedman describes as a technological monopoly is defined as a natural monopoly in modern economic science, but both have the same meaning. Friedman came to the conclusion that "I am accepting an unwilling truth; a modest private-monopoly is probably the most benevolent option "(Friedman, 2010, p.52). However, it can be seen that Friedman does not have a fixed position here, and in some cases a natural monopoly, or "de-facto state monopoly," may be justified, for example if monopolistic goods are indispensable. As a result, private-monopoly is considered the least harmful option because it assumes that dynamic change will relax it. Friedman is acting pragmatically at this point instead of being tied to the principles: "As a result, it is more rational to go with the government on the problems that we cannot solve solely. Every intervention must first take into account the benefit and harm to the national economy that can cause "(Friedman, 2010, p.56). In Schumpeter, the situation is totally different. His definition of socialist democracy does not include a higher understanding of individual freedom (Schumpeter, 2005, p.480). Schumpeter thinks that if the principle of democracy is protected, individual freedom is guaranteed (Schumpeter, 2005, p.431). Economic freedom does not matter. The important thing is political freedom.

Method

As a method, the primary sources related to the subject were examined. Since the aim of this study is to reveal the neo-liberal state concept through the discussion of the approaches of these thinkers, it is thought that it is more efficient to approach the thinkers' systems selectively and to discuss principally ideas that have important consequences in terms of state and community relations. For this reason, it is aimed to reveal state understandings by focusing on how thinkers firstly deal with concepts related to individual, entrepreneur, balance, capitalism, market, monopoly, freedom, and state.

Conclusion and Discussion

The statements against state interventions that prevailed in economics until the 1920s came back after Keynes. Liberalism has found its supporters by taking the "neo" culture. One of these supporters is Friedman. According to Friedman, the individual is suitable for neo-liberal recognition. The individual is a rational homo economicus who considers his own interests. Schumpeter's individual is not a homo economicus. For Schumpeter, people are divided into two categories because human instincts are not fully individual and more based on social context. These are leaders and followers. Thus, Schumpeter characterized leaders as entrepreneurs, characterized by a social function that distinguishes them from other individuals. The most important feature of this function is that the entrepreneur can come over the psychological and social resistance in the way of doing new things. This is the most important leadership quality of a Schumpeterian entrepreneur. The Schumpeter leadership has also been addressed in the social class context. The social class occupies an important place in evolutionary development as a whole, but its social class concept consists of open social dynamics derived from leadership forms that vary from social to very different economic scopes. According to Schumpeter, any economic analysis must first of all be viewed as a historical and theoretical problem (Helge, 2003, p.222). In this view, Schumpeter emphasized that the fundamental element of a capitalist economy is change and that its purpose is to develop a theory that can explain the continuous development process of the capitalist economy. For him, the success of capitalism depends on creating conditions that allow the emergence of entrepreneurs. Entrepreneurs help increase prosperity by creating new products or bringing old products together in a new way. In doing so, they build temporary monopolies. This is what Schumpeter calls "creative destruction". Creative destruction is the inclusion and dissemination of new technologies into the production process, with the elimination of old products and companies that produce them. The creator who emerges in this creative destruction process is beneficial for a society. Only in this way innovative entrepreneurs transform a society. Friedman is in contrast to Schumpeter. Friedman finds the dominance of private industry threatening. In this context, Friedman thinks that monopolies can restrict freedom because people have no other alternative in the process of personal dealing. According to Friedman, the competitive market system is the greatest guarantee of freedom. Because the free market system is based on economic freedom. According to Friedman, history shows that individual freedom can only be achieved by capitalism. In this context, economic freedom is a

prerequisite for political freedom. The existence of private property in the capitalist system provides a balance against the central power of the state, thus preventing the collecting of economic power in one hand. This is the most important function of the market. According to Friedman, the market has other special features. It co-ordinates a space to guarantee coexistence in society. It creates and maintains a system in which no one uses forces to anyone. Cooperation within the market is individual and voluntary. Friedman, who opposes state intervention, argues that the market is free to operate under competition. Friedman considers a market functioning without state intervention is an essential condition for the realization of justice, the non-intrusive functioning of the market, the existence of fundamental rights and freedoms, and the rules being the same for all. However, Schumpeter demanded a state that is close to the classics regarding the intervention of the state but opens the way for the entrepreneurs.

Schumpeter is expecting supportive institutionalism from the state to bring out technological innovations. Which would be justified at the end from Friedman's and Schumpeter's contradictory views? Is capitalism and minimal state understanding, just as Friedman predicts, justified? Schumpeter's infinite technological future vision is, of course, true. But he has not foreseen that the quality of technology can be as dangerous to capitalism as it is to investment. Much of the appearance of multinational corporations is a contradiction to Schumpeter's prediction that capitalist economy's expansion drive will be reduced. Is it really true that capitalism will turn into socialism? If we were in the 1970s, these estimates would be forward thinking. Western capitalism seemed to be oriented towards the planned economy at that time. In the 21st century, the tendency to orientation to a planned system in the world lost its credibility since it first caused a growth, then an inflation and finally the collapse of the Soviet system. This process again revived the confidence in capitalism. So Friedman renewed his confidence. Undoubtedly Schumpeter writes for long term. We criticize him in the short term time frame. Perhaps a socialist capitalism can take place.

References

- Arena, R. and Dangel-H.(2002). Cécile: Introduction, in Richard Arena und Cécile DangelHagnauer (Hg.): The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics: Economic Development and Institutional Change, London, 1-12.
- Binks, M. and Vale, P. (1990). Entrepreneurship and EcoDomic Change. London: McGraw-Hill Book Company, 9-39.
- Chang, C.P. and Lee, C.C. (2010), "Globalization and Growth: A Political Economy Analysis for OECD Countries," *Global Economic Review*, 39(2), 151-173.
- Friedman, M. (1988) *Kapitalizm ve Özgürlük*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi ,24,66 -68,44-47,284.
- Friedmann,M.(2010), *Kapitalismus und Freiheit*, 7. Alman baskısı, Münih, 22-101.
- Hagemann, H. (2008), "Schumpeter on Development", Shionoya, Yuichi - Nishizawa, Tamotsu (Eds.), *Marshall and Schumpeter on Evolution: Economic Sociology of Capitalist Development*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 225-242.
- Hartmann, H. (1958), "Managers and Entrepreneurs: A Useful Distinction?", *Administrative Science Quarterly*, Vol.3, (4), 429-451.

- Helge, P. (2003), "The Missing Chapter in Schumpeter's The Theory of Economic Development", Backhaus, Jürgen (Ed.), Joseph Alois Schumpeter Entrepreneurship, Style and Vision, Kluwer Academic Publishers, New York, Boston, Dordrecht, London, 221-231.
- Lambooy, J. (2005), "Innovation and Knowledge: Theory and Regional Policy", European Planning Studies, Vol. 13, (8), December, 1137-1152.
- Legris, A. (2002), "On the Boundaries between Economic Analysis and Economic Sociology", Arena, Richard - Dangel-Hagnauer, Cecile (Eds.), The Contribution of Joseph A. Schumpeter to Economics: Economic Development and Institutional Change, Routledge, London and New York, 89-105.
- McCraw, T.(2008), Joseph A. Schumpeter. Eine Biographie. Übersetzt von Gerstner und Hein, Hamburg, 180.
- McDaniel, Bruce A. (2000), "A Survey on Entrepreneurship and Innovation", The Social Science Journal, Vol.37, No:2, 277-284,484.
- Montgomery, E. and Wascher, W. (1988). "Creative Desttuction and the Behavior oC Productivity .over the Business Cycle", Review of Economics and Statistics, 70(1), 168-72.
- Osterhammel, J. (1987) "Varieties of Social Economics: Joseph A. Schumpeter and Max Weber", Mommsen, Wolfgang - Osterhammel, Jürgen (Eds.), Max Weber and His Contemporaries, Allen & Unwin, London, 106-120.
- Prowse, M. (1992). "One Man's Capitalism". The Times Literary Supplement, 28 February, 6-7.
- Röpke,J. Und Stiller,O.(2006),Einführung zum Nachdruck der 1.Auflage J.A.Schumpeters Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung in Röpke,J. Und Stiller,O.(Ha) J.A.Schumpeter:Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung Nachdruck der 1.Auflage von 1912,Berlin, 17 -24.
- Sandye Gloria-Palermo,(2002), Evolution of Austrian Economics: From Menger to Lachmann, Routledge , 22.
- Schumpeter, J. A. (1942), Capitalism, Socialism, and Democracy, Harper and Brothers, New York, 258-259.
- Schumpeter, J. A. (1928), "The Instability of Capitalism", The Economic Journal, Vol. 38, (151), September, 361-386.
- Schumpeter, J. A. (1934), The Theory of Economics Development, Oxford University Press, Oxford, U.K, 79-85.
- Schumpeter, J.(2005), Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie, 8. Auflage, Tübingen, 131- 487.
- Schumpeter. J. A. (1947). "The Creative Response in Economic History", Journal or Economic History, 7(2), 149-59. Tekrar bsm, Witt. U. (der.). (1993) Evolutionary Economics, New York,3-13.
- Scott, M. F. (1998), A ew View of Economic Growth, Oxford University Press, New York and Oxford, 104.
- Shionoya, Y. (2008), "Schumpeter and Evolution: An Ontological Exploration", Shionoya, Yuichi – Nishizawa, Tamotsu (Eds.), Marshall and Schumpeter on Evolution Economic Sociology of Capitalist Development, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 15-35.
- Whelan, G and O'Gorman, C. (2007), "The Schumpeterian and Universal Hero Myth in Stories of Irish Entrepreneurs", Irish Journal of Management, Vol. 28, (2), 79-107

3

Firmaların Döviz Pozisyonunu Etkileyen İşlemlerin TCMB Tarafından İzlenmesi ve Türkiye’de Döviz Kurlarına Muhtemel Etkileri Açısından Bir Değerlendirme

Mustafa Tevfik KARTAL

Giriş

1980’li yıllara kadar Türkiye’de ithalatı ikame edecek politikalar uygulanırken küreselleşme eğiliminin hız kazanması ile birlikte ekonomiler arasındaki karşılıklı bağımlılık artış göstermiştir. Bu nedenle ülkeler dış şoklara karşı daha savunmasız hale gelmeye başlamışlardır. Küresel petrol krizinin patlak vermesi ile birlikte Türkiye’nin sürdürmeye çalıştığı politika işlemez hale gelmiştir. Dolayısı ile Türkiye’de dış ticaret, cari denge ve enflasyon göstergelerinde olumsuz sonuçlar görülmeye başlanmıştır (Gül ve Ekinci, 2006a, s. 166). 24 Ocak kararları ile birlikte Türkiye’de liberal ekonomiye geçiş süreci başlamıştır. Sabit kur sisteminin uygulandığı 1980-1989 yılları arasında sık sık devalüasyon yapılmıştır. 1989-1999 yılları arasında kontrollü serbest kur sisteminin uygulanırken 2000-2001 yıllarında günlük artışların sınırlandırıldığı sabit kur sistemi uygulanmıştır (Barışık ve Demircioğlu, 2006, s. 72). Söz konusu süreçte Türkiye’nin farklı modellerini denediği döviz kuru yaklaşımları sonucunda 1994, 2000 ve 2001 yıllarında krizler yaşanmıştır. Krizler sonrasında alınan devalüasyon kararları ile birlikte döviz kurlarında bir anda ciddi yükselişler, sonrasında ise daha az yükseliş yaşanmış ancak döviz kurlarında kalıcı düşüş olmamıştır.

2001 krizi sonrasında ekonominin daha rekabetçi hale gelmesi, döviz kurlarının sabit tutulması konusunda Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) üzerindeki baskının azaltılması, TCMB’nin fiyat istikrarına odaklanması ve para politikası araçlarını kullanmada elinin rahatlatılması, TCMB’nin döviz piyasasına müdahale etmesine yönelik beklentilerin azaltılması

gibi nedenlerle dalgalı kur sistemine geçilmiştir. Bu sistem ile birlikte döviz kurları piyasada arz-talep dengesine göre belirlenmeye başlanmış, TCMB üzerindeki kurlara müdahale edilmesi baskı azalmış, böylece kurlara sürekli müdahale yapılması yerine çok çok ihtiyaç olduğunda arızı müdahalelerin yapılacağı bir yapıya geçilmiştir.

Türkiye’de dalgalı kur sistemine geçildiği için, 2001 krizi sonrasında, kriz dönemlerinde olduğu gibi devalüasyon uygulaması ve bu kapsamda bir gecede kurların ani artışı gibi durumlar yaşanmamıştır. Bununla birlikte döviz kurlarının tam anlamı ile düzenli hareket ettiğini söylemek güçtür. Türkiye’de en fazla kullanımı olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Doları ve Euro kurları, 2002-2013 yılları arasında yavaş yavaş ve istikrarlı bir şekilde artış göstermiştir. Diğer taraftan söz konusu döviz kurları 2014-2016 yılları arasında daha hızlı bir şekilde artmıştır. Bununla birlikte Türkiye’de döviz kurları 2017 yılı Ocak ayında tarihi zirve seviyelerine ulaşmış ve bu tarihten sonra kısmen düşüş göstermiştir (TCMB, 2018a).

Döviz kurlarında yaşanan hızlı dalgalanmalar ekonomik aktörler açısından oldukça önemlidir. Bunun temelinde bütçe dengesi, büyüme, cari denge, dış ticaret dengesi, döviz bazlı gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYH), enflasyon, ihracat, ithalat gibi makroekonomik göstergenin döviz kurlarından etkilenmesi yatmaktadır. Benzer şekilde söz konusu makroekonomik faktörler de döviz kurlarını etkilemektedir. Juhn ve Mauro (2002) ekonomik büyüklüğün, Candelon vd. (2007) yüksek enflasyonun, Samuel ve Nurina (2015) GSYH’nin, Torun ve Karanfil (2016) faiz oranlarının, Diñer vd. (2017) ise cari açık ve büyümenin döviz kurlarını etkilediğini belirlemiştir. Dolayısı ile döviz kurları ile makroekonomik değişkenler arasında karşılıklı etkileşim bulunmaktadır.

Döviz kurlarındaki ani düşüş ve yükseliş hareketleri başta dövize endeksli girdi kullanan sanayiciler olmak üzere tüm ekonomik aktörler üzerinde tedirginliğe neden olmaktadır. Döviz kurlarındaki ani yükselişler bir taraftan üretimde kullanılan ithal ara malların fiyatlarını artırmakta, böylece iç piyasada fiyat pahalılığına diğer taraftan dış ticaret dengesi üzerinde değişimlere neden olmaktadır. Dolayısıyla döviz kurlarının değişimi, ekonomi ve ekonomik göstergeler üzerinde bozucu etkilere neden olabilmektedir. Bu kapsamda başta merkez bankaları para politikası araçları ile olmak üzere ülkeler çeşitli yöntemler kullanarak döviz kurlarına müdahale ederek döviz kurlarında istikrarı sağlamaya çalışmaktadırlar.

Türkiye’de de döviz kurlarında zaman zaman ani iniş ve ıkışlar yaşandığı için TCMB para politikası araçları doğrudan veya dolaylı olarak kurlara müdahale etmektedir. Böylece TCMB döviz kurlarında istikrarı sağlamaya çalışmaktadır. Ancak anlık yapılan müdahalelerin döviz kurlarını orta ve uzun vadede istikrarlı tutmada başarılı olması beklenmemektedir. Türkiye’de ABD Doları ve Euro kurlarının son birkaç yılda zaman zaman aniden yükselmesi, bu durumun ekonomide tedirginlik ve yer yer panik havası oluşturması, ithal ürünlerin fiyatlarını artırması ve bu yol ile hayat pahalılığına neden olması, yurtiçi ürünlerin fiyatlarını artırmak sureti ile enflasyon üzerinde olumsuz sonuçlara yol aması, kurların kalıcı olarak düşürülemediği, döviz kurlarına yapılan müdahalelerin pek de amacına ulaşamadığını göstermektedir. Bu nedenle döviz kurlarında ani hareketlere neden olan kök nedenlerin belirlenerek bu nedenlere yönelik tedbirler alınması,

döviz kurlarında istikrarın sağlanmasına giden yolda önemli bir adım olacaktır. Bu kapsamda Türkiye’de döviz talebini önemli ölçüde artıran ve döviz kurları üzerinde baskı oluşturan firmaların döviz taleplerinin kontrol altına alınması önem arz etmektedir. Firmaların döviz pozisyonlarının kayıt altına alınması bu amaca yönelik ilk adım niteliğinde bir adım olacaktır. Bu noktada firmaların döviz pozisyonunu etkileyen işlemlerin TCMB tarafından izlenmesine yönelik düzenlemeler gelecek adına umut vadeden önemli bir adım niteliğindedir. Bu düzenlemenin firmaların döviz pozisyonlarına ilişkin önemli bir veri tabanı oluşturması ve yapılacak diğer yapısal düzenlemelere temel teşkil etmesi sureti ile döviz kurları üzerinde önemli etkiler oluşturması muhtemel görünmektedir. Bu çalışmada söz konusu değişikliğin muhtemel etkileri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Söz konusu değişiklik 17.02.2018 tarihinde yürürlüğe girmiş olup bilindiği kadarıyla literatürde konu ile ilgili yer alan herhangi bir akademik çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle firmaların döviz pozisyonunu etkileyen işlemlerin TCMB tarafından izlenmesi ve Türkiye’de döviz kurlarına muhtemel etkileri ilk defa bu çalışmada ele alınmıştır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünden sonra Türkiye’de firmaların döviz yükümlülüklerinin izlenmesine yönelik mevzuat değişikliğine ilişkin çalışma bulunmadığından literatür taraması kapsamında döviz kurları ile ilgili bazı çalışmalar ikinci bölümde ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Türkiye’de döviz kurları ile ilgili son gelişmeler, finansal kuruluşlar dışındaki firmaların döviz pozisyonu ve firmaların döviz pozisyonlarına yönelik düzenleme yapma ihtiyacı incelenmiştir. Dördüncü bölümde firmaların döviz pozisyonunu etkileyen işlemlerin TCMB tarafından izlenmesine yönelik yapılan düzenleme ve düzenlemenin döviz kurları üzerindeki muhtemel etkileri incelenmiş, son bölümde ise değerlendirme yapılmıştır.

Literatür Taraması

Döviz Pozisyonunu Etkileyen İşlemlerin TCMB Tarafından İzlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik 17.02.2018 tarihinde yayınlandığı için, söz konusu düzenlemenin döviz kurları üzerindeki etkilerine yönelik literatürde yer alan akademik çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte Türkiye’de döviz kurları ile ilgili literatürde yer alan çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Literatür taraması kapsamında bu çalışmalar arasından seçilenlere Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1. Türkiye’de Döviz Kurları İle İlgili Bazı Çalışmalar

Yazar	Yıl	Yöntem	Sonuç
Işık vd.	2004	Johansen eş bütünlük testi	Uzun dönemde enflasyon ile döviz kurları arasında ilişki bulunmaktadır.
Şimşek	2004	ARDL sınır testi	Döviz kurları net dış varlıklardan, M2 para arzından ve dış ticaret dengesinden etkilenmektedir.
Gül ve İkinci	2006b	Granger nedensellik testi	Enflasyon ile döviz kurları arasında ilişki bulunmaktadır.
Gül vd.	2007	Nedensellik testi	Faiz oranları ile döviz kurları arasında nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.
Durgut	2010	Johansen eş bütünlük testi	Döviz kurları ile faiz oranları arasında pozitif ilişki bulunmaktadır.

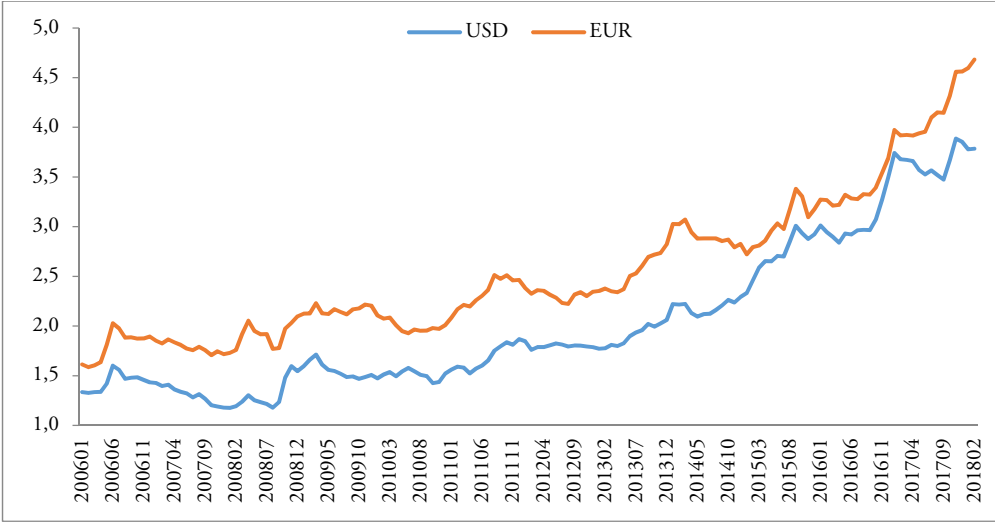
Yazar	Yıl	Yöntem	Sonuç
Dilbaz Alacahan	2011	Betimsel istatistik	Faiz oranlarındaki artış döviz kurlarında düşüşe neden olmaktadır.
Öztürk ve Durgut	2011	Johansen eş bütünlüme testi	Uzun dönemde döviz kurları ile faiz oranları arasında pozitif ilişki bulunmaktadır.
Acar Balaylar	2011	Betimsel istatistik	İşsizlik döviz kurlarını etkilemektedir.
Altıntaş	2013	ARDL sınır testi	Petrol ithal eden ülkelerde, petrol fiyatlarındaki artış döviz kurlarını artırmaktadır.
Kaplan ve Yapraklı	2014	Panel veri analizi	Döviz kurları cari açık, kamu borçları ve rezervlerden etkilenmektedir.
Akıncı ve Yılmaz	2016	Johansen-Juselius eş bütünlüme testi	Döviz kurları ile faiz oranları arasında ilişki bulunmaktadır.
Ekinci vd.	2016	Regresyon analizi	Mevduat faizlerindeki değişim ile döviz kurları arasında pozitif ilişki bulunmaktadır.
Torun ve Karanfil	2016	Johansen eş bütünlüme testi	Uzun dönemde döviz kurları ile faiz oranları arasında ilişki bulunmaktadır.
Diñer vd.	2017	MARS	Cari açık ve ekonomik büyüme döviz kurlarını etkilemektedir.
Kartal vd.	2018	MARS	Türkiye’de ABD Doları ve Euro kurları bütçe açığı, cari açık, enflasyon, ham petrol ithalatı, iç borç, işsizlik, ithalat, para arzı, yabancı yatırımlardan etkilenmektedir.

Kaynak: (Yazarlar)

Tablo 1’den görüleceği üzere, Türkiye’de döviz kurları üzerine yapılan çalışmalarda sıklıkla eş bütünlüme ve nedensellik testleri kullanılmıştır. Bu çalışmalarda büyüme, cari açık, işsizlik, enflasyon, net dış varlıklar, para arzı, dış ticaret dengesi, faiz oranları gibi makroekonomik göstergeler ile döviz kurları arasındaki etkileşim araştırılmıştır. Bu çalışmalarda söz konusu değişkenlerden bazılarının döviz kurları üzerinde negatif etki bazılarının ise pozitif etki oluşturduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Türkiye’de Döviz Kurları İle İlgili Son Gelişmeler, Finansal Kuruluşlar Dışındaki Firmaların Döviz Pozisyonu ve Düzenleme Yapma İhtiyacı

Türkiye’de döviz kurları genel hatları itibari ile dalgalı bir seyir izlemektedir. Bu dalgalanma zaman zaman hızlı veya yavaş olabilmektedir. Bununla birlikte döviz kurlarının genel olarak yükseliş eğiliminde olduğu söylenebilir. Son yıllarda Türkiye’de döviz kurlarının hareketlerine Şekil 1’de yer verilmiştir.

Şekil 1. Türkiye’de 2006:1-2018:2 Dönemleri Arasında Döviz Kurları (TCMB; 2018a)

Şekil 1’den görüleceği üzere, Türkiye’de ABD Doları ve Euro kurları 2 yıl kadar yatay seyretmiştir. Sonrasında 5-6 ay içinde kalıcı bir yükseliş eğilimine girmiştir. 2006-2014 döneminde içinde söz konusu bu döngü ve yapıyı üç kez tekrarlamıştır. Döviz kurları 2015’ten itibaren farklı bir değişim yapısına geçmiş fakat yükselmeye devam etmiştir. 2017 Kasım itibari ile tarihi zirve seviyelerine ulaşan döviz kurları söz konusu banttaki seyrini sürdürmektedir (TCMB, 2018a).

Türkiye’de döviz kurlarının ani hareketleri ile ilgili çeşitli teoriler ileri sürülmektedir. Bunların başında bankaların döviz işlemleri gelmektedir. Ancak Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) tarafından yapılan düzenleme ile bankaların Yabancı Para (YP) net pozisyon/öz kaynak standart oranını solo ve konsolide bazda en fazla +/-%20 olacak şekilde sürdürmeleri zorunlu tutulmuştur (BDDK, 2006, madde 4-5). Böylece bankaların spekülasyon amaçlı veya gereksiz yere döviz işlemleri yapmalarının önüne geçilmiştir. Türkiye’de döviz kurlarının ani hareketleri ile ilgili bir başka teori ise firmaların döviz işlemlerinden kaynaklandığıdır. Bu nokta ile ilgili bir değerlendirme yapabilmek için Türkiye’de firmaların döviz talebinin nedenleri ile döviz pozisyonlarının bilinmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Türkiye’deki firmaların döviz pozisyonları ile ilgili sağlıklı bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak istatistiklerden anlaşıldığı kadarı ile firmaların toplam döviz açığı 2016 yılsonunda 205,1 milyar, 2017 yılsonunda ise 212,6 milyar ABD Doları’dır (TCMB, 2018a).

Türkiye’deki döviz kurlarının hareketlerinin temel sebebinin firmaların döviz işlemleri olup olmadığını belirlenmesi ve tedbirlerin alınabilmesi için ne yazık ki istatistikler yeterli değildir. Bu konuda bankalardaki yapıya benzer bir şekilde mevzuat ve raporlama altyapısı oluşturulması bir zorunluluktur. Oysaki kısa zaman öncesine kadar bu konuda bir mevzuat çerçevesi bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısı ile döviz kurlarındaki ani hareketlenmeler nedeni ile finansal

kuruluşların yanı sıra finansal olmayan firmaların da döviz pozisyonlarının izlenmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda mevzuat altyapısının oluşturulmasına yönelik ilk değişiklik TCMB Kanunu'nda değişiklik yapılmasıdır. Yapılan değişiklik ile birlikte TCMB Kanunu'na “*Banka, gerçek ve tüzel kişilerin döviz pozisyonunu etkileyen işlemlerini izlemek amacıyla belirleyeceği gerçek ve tüzel kişilerden her türlü bilgi ve belgeyi istemeye yetkilidir. İstenilecek bilgi ve belgelerin kapsamı, toplanma ve izlenme yöntemi, doğruluğunun denetimi, paylaşımı, destek hizmeti temini de dâhil olmak üzere usul ve esaslar Bankaca belirlenir*” hükmü eklenmiştir (Resmi Gazete, 2017, madde 33). Bu madde ile TCMB'ye firmaların döviz pozisyonlarını izleme yetki ve sorumluluğu verilmiştir.

TCMB Kanunu'nda yapılan değişikliğin yanı sıra, Türkiye'de döviz kurlarına istikrar kazandırılmasına yönelik olarak döviz talebinin azaltılması da gündeme alınan hususlardan biri olup döviz talebinin azaltılması amacına yönelik olarak yurtiçi yerleşik yurtiçinden ve yurtdışından döviz kredisi kullanımına yönelik kısıtlayıcı düzenlemeler yapılmıştır (Resmi Gazete, 2018, madde 2-3).

Firmaların Döviz Pozisyonunu Etkileyen İşlemlerin TCMB Tarafından İzlenmesine Yönelik Düzenleme ve Muhtemel Etkileri

TCMB Kanunu'nda yapılan değişiklik ile birlikte firmaların döviz pozisyonunu etkileyen işlemlerin izlenmesinde TCMB yetkili kılınmıştır. Bu amaçla TCMB tarafından Döviz Pozisyonunu Etkileyen İşlemlerin TCMB Tarafından İzlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik (Yönetmelik) yayınlanmıştır.

Yönetmelik'te 14 madde yer almakta olup genel hatları ile aşağıdaki şekildedir:

- Madde 1: Amaç
- Madde 2: Kapsam
- Madde 3: Dayanak
- Madde 4: Tanımlar ve Kısaltmalar
- Madde 5: Yükümlülük
- Madde 6: Bildirim Usulü
- Madde 7: Bağımsız Denetim
- Madde 8: TCMB Tarafından Yapılacak Doğruluk Denetimi
- Madde 9: Sistemin Kuruluşu ve İşleyişi
- Madde 10: Kullanıcılara Yapılacak Bildirimler
- Madde 11: Bilgilerin Korunması
- Madde 12: Ceza Hükümleri
- Madde 13: Yürürlük
- Madde 14: Yürütme

Yönetmelik’in amacı “döviz pozisyonunu etkileyen işlemleri izlemek üzere TCMB’nin belirleyeceği firmalardan bilgi ve belge toplamasına ilişkin usul ve esasların düzenlenmesi” olarak belirlenmiştir (TCMB, 2018b, madde 1). Yönetmelik’in kapsamı “TCMB’nin döviz pozisyonunu etkileyen işlemlerini izleyeceği firmalar, istenilecek bilgi ve belgeler, bu bilgi ve belgelerin toplanma ve izlenme yöntemi, paylaşımı ve doğruluğunun denetimi” ile sınırlıdır (TCMB, 2018b, madde 2). Firma tanımından ise Bankacılık Kanunu’nda tanımlanan banka ve finansal kuruluşlar haricindeki gerçek ve tüzel kişiler kastedilmektedir.

Yükümlülük kısmına bakıldığında ise “yurt içinden ve yurt dışından yabancı para nakdi kredileri ile dövize endeksli kredilerinin toplamının ilgili hesap döneminin son iş günü itibarıyla 15 milyon ABD doları ve üstünde olan firmalar” TCMB’ye raporlama yapmakla yükümlü kılınmıştır. Yükümlülüğün belirlenmesinde şirketlerin bilançoları temel alınmaktadır. 15 milyon ABD doları ve üstünde krediye sahip olduğu için yükümlülük kapsamında olan firmalar, bu sınırın altında düşüklerinde bir sonraki hesap döneminden itibaren yükümlülük kapsamından çıkmaktadırlar. Ayrıca yükümlü firmalar TCMB’ye yapılacak bildirimlerin tam ve doğru olmasından sorumlu olup bir bağımsız denetçi ile sözleşme yapmak ve bağımsız denetim hizmeti de almak zorundadır (TCMB, 2018b, madde 5).

Bildirim yükümlülüğü olan firmalar, Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGGK) tarafından yayınlanan finansal raporlama çerçevesi dikkate alarak hazırladıkları verileri raporlamakla yükümlüdürler. Bildirimler, ilgili yılın 31 Mart, 30 Haziran ve 30 Eylül tarihlerinde sona eren ara hesap dönemleri için takip eden birinci ayın sonuna kadar ve 31 Aralık tarihinde sona eren yıllık hesap dönemi için takip eden üçüncü ayın sonuna kadar tamamlanmak zorundadır (TCMB, 2018b, madde 6).

Firmaların bildirim konu verileri, bağımsız denetçi tarafından KGGK düzenlemelerine uygun olarak izleyen yılın 31 Mayıs tarihine kadar tamamlanmalıdır. Denetimlerde, önemli değişiklik tespit edilmesi halinde firmalar gerekli düzeltmeleri 5 işgünü içinde yapmalıdır. Firmaların gerekli düzeltmelerini yapmaması halinde, bağımsız denetçi tarafından denetim raporunda olumsuz görüş verilir (TCMB, 2018b, madde 7). Yükümlü olan firmaların yaptıkları bildirimler TCMB tarafından çapraz kontrollere tabi tutulmaktadır. Gerekli görülmesi halinde TCMB firmalar nezdinde de denetim yapabilecektir (TCMB, 2018b, madde 8).

TCMB döviz kuru riskinin yönetiminde etkinliği artırmak amacı ile veri tabanı ve düzenlemeleri de içerecek şekilde Sistemik Risk Veri Takip Sistemi kuracaktır. Bu sistem bankalar, firmalar ve bağımsız denetçiler tarafından kullanılacaktır. Firmaların bildirimleri ile bağımsız denetçilerin, denetim çalışmaları sonrasında onay işlemi de yine bu sistem üzerinden yapılacaktır (TCMB, 2018b, madde 9). Firmalar tarafından sistem üzerinde bağımsız denetçi seçimi gerçekleştirildiğinde, seçilen denetçiye TCMB tarafından girişle ilgili bildirimde bulunur. Sistemle ilgili değişiklikler TCMB tarafından sistemin web adresi üzerinden duyurulacaktır (TCMB, 2018b, madde 10).

Yönetmelik kapsamında toplanan bilgilerden kişisel ve özel nitelik taşıyanlar yayınlanamaz ve açıklanamaz (TCMB, 2018b, madde 11). Ancak istatistiksel amaçlı toplulaştırılmış bilgiler açıklanabilir.

Yükümlüler tarafından bildirim yapılmaması, doğru veya eksiksiz gerçekleştirilmemesi veya bağımsız denetçi olumsuz görüş verilmesini gerektiren durumların düzeltilmemesi hallerinde TCMB Kanunu'nun ceza hükümleri kapsamında işlem başlatılabilecektir. Ayrıca doğru veya tam olmayan verileri onaylayan veya Yönetmelik'te belirlenen denetim sürelerine uymayan bağımsız denetçiler hakkında TCMB tarafından KGK'ya bildirimde bulunulacaktır (TCMB, 2018b, madde 11-12).

Yönetmelik'te yer alan maddelere ve içeriklerine yukarıda özet olarak yer verilmiştir. Türkiye'de finansal piyasaların büyük kısmını oluşturan bankacılık sektörünün döviz pozisyonu BDDK'nın denetimi ve gözetimi altında bulunurken finansal kesim dışındaki firmaların döviz pozisyonları denetimsiz ve gözetimsiz olduğu için Yönetmelik yayınlanmıştır. Söz konusu Yönetmelik ile birlikte finansal kesim dışındaki firmaların döviz pozisyonları TCMB'nin gözetimi altına alınmıştır. Bu kapsamda TCMB ilk etapta finans kesimi dışındaki firmaların döviz pozisyonlarının net bir şekilde toplanacağı veri tabanı ve raporlama altyapısı oluşturacaktır. Dolayısı ile 2017 yılsonu itibari ile istatistiksel 212,6 milyar ABD Doları döviz açığı olduğu tahmin edilen finans kesimi dışındaki firmaların döviz pozisyonu net bir şekilde ölçülebilecektir. Böylece, net ölçümle birlikte ilerleyen süreçte döviz kurlarının istikrar kazanması amacına yönelik firmaların döviz pozisyonu açıklarının azaltılması/kapatılması çerçevesinde yeni düzenlemelerin yapılmasının altyapısı hazırlanmış olacaktır.

Sonuç olarak geline nokta, döviz kurlarının istikrar kazandırılmasında TCMB'ye önemli bir sorumluluk yüklenmiştir. Bu sorumluluğun yapılacak yeni düzenlemelerle artması ve döviz pozisyonu bağlamında bankacılık sektöründe BDDK'nın konumu nasıl ise finans kesimi dışındaki firmalar için de TCMB'nin benzer bir konuma getirileceği öngörülmektedir. Böylece Türkiye'de finans kesiminden sonra finans dışı kesimdeki firmaların da döviz pozisyonları disipline edilecek ve döviz kurları daha istikrarlı bir hale gelecektir. Bu sürecin ilk adımını ise yayınlanan Yönetmelik temelinde TCMB'nin oluşturacağı Sistemik Risk Veri Takip Sistemi oluşturmaktadır.

Sonuç

2001 krizi sonrasında Türkiye'de uygulamaya konulan dalgalı kur sistemi ile birlikte döviz kurları piyasadaki ar-talep dengesine göre belirlenmeye başlamıştır. Dalgalı kur sisteminde, sabit kur sistemindeki gibi devalüasyon kaynaklı dönüm noktaları olmamasına karşın döviz kurlarında ani hareketlenmelerin yaşandığı dönemler olmaktadır. Bu ani hareketlenmeler, döviz kuru hareketlerinin boyutuna bağlı olarak ekonomik aktörler üzerinde tedirginlik ve panik havası oluşturmaktadır. Bu nedenle her ne kadar dalgalı kur sistemi uygulanıyor olsa bile düzenleyici-denetleyici otoritelerin döviz kurlarına yer yer müdahale etmesi yönünde beklenti ve gereklilik olabilmektedir.

Dalgalı kur sistemi uygulandığı dikkate alınarak döviz kurlarındaki hareketlerin nedenlerine bakıldığında bankacılık temelinde finans kesimi ve finans kesimi dışındaki firmalar olmak üzere iki temel kaynaktan bu hareketlenmeler tetiklenebilmektedir. Bankacılık kesiminin döviz pozisyonunun BDDK düzenlemeleri çerçevesinde sınırlandırılmış olduğu dikkate alındığında, döviz hareketlerinin temel sebebinin finans kesimi dışındaki firmalar olması muhtemeldir. Ancak yakın zamana kadar Türkiye’de finans kesimi dışındaki firmaların döviz pozisyonu ile ilgili düzenleme çerçevesi mevcut değildir. Bu noktada 2017 Aralık ayında TCMB Kanunu’nda yapılan değişiklik ve ardından TCMB tarafından 2018 Şubat ayında yayınlanan Yönetmelik dönüm noktasını oluşturmaktadır. Söz konusu kanun değişikliği ve Yönetmelik düzenlemesi ile birlikte TCMB finans kesimi dışındaki firmaların finans pozisyonunu izlemekle yetkili ve sorumlu kılınmıştır.

TCMB tarafından Yönetmelik yayınlanması ile birlikte, yükümlü olan finans kesimi dışındaki firmaların döviz pozisyonları Sistemik Risk Veri Takip Sistemi üzerinde toplanacak, yine bu sisteme iletilen bilgilerin denetimi bağımsız denetçiler tarafından yapılacak, gerektiğinde ise TCMB tarafından da denetlenebilecektir. Böylece 212,6 milyar ABD doları seviyesinde olduğu tahmin edilen finans kesimi dışındaki firmaların döviz pozisyon açığı net olarak belirlenebilecektir. Söz konusu firmaların döviz pozisyon açığının net bir şekilde belirlenmesini müteakip ilerleyen süreçte döviz kurlarına istikrar kazandırılması amacıyla yönelik firmaların döviz pozisyonu açıklarının azaltılması/kapatılması çerçevesinde yeni düzenlemelerin yapılması gündeme gelecektir.

Sonuç olarak, yapılan kanun değişikliği ve ardından yayınlanan Yönetmelik ile birlikte döviz kurlarının istikrar kazandırılması bağlamında TCMB’ye önemli bir sorumluluk yüklendiği ortadadır. Bu sorumluluğun yapılacak ilave düzenlemelerle artması ve döviz pozisyonu bağlamında finans kesimi dışındaki firmalar için TCMB’nin düzenleyici-denetleyici bir kurum konumuna gelmesi beklenmektedir. Finans kesiminden sonra finans dışı kesimdeki firmaların da döviz pozisyonlarının disipline edilmesi ile birlikte Türkiye’de döviz kurları daha istikrarlı bir hale gelecektir.

Kaynakça

- Acar Balaylar, N. (2011). Reel Döviz Kuru İstihdam İlişkisi: Türkiye İmalat Sanayi Örneği. *Sosyoekonomi*, (2), 137-160.
- Akıncı, M. ve Yılmaz, Ö. (2016). The Trade-Off between Inflation and Interest Rate: A Dynamic Least Squares Method for Turkish Economy in the Context of Fisher Hypothesis. *Sosyoekonomi*, 24(27), 33-56.
- Altıntaş, H. (2013). Türkiye’de Petrol Fiyatları, İhracat ve Reel Döviz Kuru İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı ve Dinamik Nedensellik Analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(19), 1-30.
- Barışık, S. ve Demircioğlu, E. (2006). Türkiye’de Döviz Kuru Rejimi, Konvertibilite, İhracat-İthalat İlişkisi (1980-2001). *ZKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 71-84.

- BDDK. (2006). Yabancı Para Net Genel Pozisyon/Özkaynak Standart Oranının Bankalarca Konsolide ve Konsolide Olmayan Bazda Hesaplanması ve Uygulanması Hakkında Yönetmelik. 01.11.2006 tarih ve 26333 sayılı Resmi Gazete.
- Candelon, B., Kool, C., Raabe, K. ve Van Veen, T. (2007). Long-run Real Exchange Rate Determinants: Evidence From Eight New EU Member States, 1993-2003. *Journal of Comparative Economics*, 35(1), 87-107. doi:10.1016/j.jce.2006.10.003.
- Dilbaz Alacahan, N. (2011). Enflasyon, Döviz Kuru İlişkisi ve Yansıma: Türkiye. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 49-56.
- Diñcer, H., Hacıoğlu, Ü. ve Yüksel, S. (2017). Determining Influencing Factors of Currency Exchange Rate for Decision Making in Global Economy using MARS Method, Chapter 13: Geopolitics and Strategic Management in the Global Economy, IGA Global.
- Durgut, D. (2010). Faiz Oranını Etkileyen Makroekonomik Faktörler: Türkiye İçin Ampirik Bir Analiz. Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Ekinci, E. B. M., Alhan, A. ve Ergör, Z. B. (2016). Nonparametric Regression Analysis: Examining the Relationship between Interest Rate, Inflation and Exchange Rate. *Banking and Insurance Research Journal*, 2(9), 28-37.
- Gül, E. ve Ekinci, A. (2006a). Türkiye'de Reel Döviz Kuru ile İhracat ve İthalat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: 1990-2006. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 165-190.
- Gül, E. ve Ekinci, A. (2006b). Türkiye'de Enflasyon ve Döviz Kuru Arasındaki Nedensellik İlişkisi: 1984-2003. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 91-106.
- Gül, E., Ekinci, A. ve Özer, M. (2007). The Causal Relationship between Interest Rates and Exchange Rates in Turkey: 1984-2006. *Journal of Economic, Management and Finance*, 22(251), 21-31.
- İşık, N., Acar, M. ve İşık, H.B. (2004). Enflasyon ve Döviz Kuru İlişkisi: Bir Eşbütünlüşme Analizi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9(2), 325-340.
- Juhn, G. ve Mauro, P. (2002). Long-Run Determinants of Exchange Rate Regimes A Simple Sensitivity Analysis. IMF Working Paper.
- Kaplan, F. ve Yapraklı, S. (2014). Ekonomik Kırılganlık Endeksi Göstergelerinin Döviz Kuru Üzerindeki Etkileri: Kırılgan 12 Ülke Üzerine Panel Veri Analizi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6(3), 111-121.
- Kartal, M. T., Kılıç Depren, S. ve Depren, Ö. (2018). Türkiye'de Döviz Kurlarını Etkileyen Makroekonomik Göstergelerin Belirlenmesi: MARS Yöntemi İle Bir İnceleme", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 209-229.
- Öztürk, N. ve Durgut, D. (2011). Determinants of Interest Rate: An Empirical Analysis for Turkey. *International Journal of Alanya Faculty of Business*, 3(1), 117-144.
- Resmi Gazete. (2017). Bazı Vergi Kanunları İle Diğer Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. 05.12.2017 tarih ve 30261 sayılı Resmi Gazete.
- Resmi Gazete. (2018). Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Kararda Değişiklik Yapılmasına Dair Karar. 25.01.2018 tarih ve 30312 sayılı Resmi Gazete.
- Semuel, H. & Nurina, S. (2015). Analysis of the Effect of Inflation, Interest Rates, and Exchange Rates on Gross Domestic Product (GDP) in Indonesia. *Proceedings of the International Conference on Global Business, Economics, Finance and Social Sciences*, 1-13.
- Şimşek, M. (2004). Türkiye'de Reel Döviz Kurunu Belirleyen Uzun Dönemli Etkenler. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 1-24.
- TCMB. (2018a). Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>, 04.03.2018.

Mustafa Tevfik Kartal

(Firmaların Döviz Pozisyonunu Etkileyen İşlemlerin TCMB Tarafından İzlenmesi ve Türkiye’de Döviz Kurlarına Muhtemel Etkileri Açısından Bir Değerlendirme)

TCMB. (2018b). Döviz Pozisyonunu Etkileyen İşlemlerin TCMB Tarafından İzlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik. 17.02.2018 tarih ve 30335 sayılı Resmi Gazete.

Torun, M. ve Karanfil, M. (2016). Relationship between Inflation and Interest Rates in Turkey Economy for the Period 1980-2013. Journal of Administrative Sciences, 14(27), 473-490.

4

Kastamonu İlinin Ekonomik Gelişmesinde Ormancılık Sektörünün Önemi

Orhan KANDEMİR
Derya AYHAN

Giriş

A Smith'in mutlak üstünlükler teorisini daha da geliştirerek sağlam temellere oturmasını sağlayan D. Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisinde, "iki ülkeli bir modelde bir ülke hangi malı görece daha ucuza yani daha düşük maliyetle üretebiliyorsa, o malın üretiminde uzmanlaşmalı, görece pahalıya ürettiği malın üretimini ise diğer ülkeye bırakmalıdır" (Seyidoğlu, 2013.27-30;Çelik, 2015:18), şeklinde ifade edilen ve uluslararası ticareti şekillendiren görüşü, günümüzün bölgesel kalkınma anlayışı içinde önemli bir rehberdir. Bölgelerin kendi karşılaştırmalı üstünlüklerinin farkına vararak uzmanlaşmaları, bu potansiyellerini en iyi şekilde kullanmaları önemli bir husustur.

Kastamonu İli için sahip olduğu orman zenginliği ilin karşılaştırmalı üstünlüğü olarak karşımıza çıkmaktadır. T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı (2015a) İstatistiklerine göre 892.102 hektarlık genel ormanlık alana (normal ve boşluklu kapalı alan dâhil) sahip Kastamonu İlinin yaklaşık %66,6'sı ormanlarla kaplıdır. İl sahip olduğu bu ormanlık alan ile Türkiye'nin yaklaşık %4'ünü temsil etmekte olup, 1.146.062 hektarlık alana sahip, Antalya İlinden sonra ikinci sıradadır.

Günümüzde bölgelerin kalkınma çabalarının temelinde, ilgili bölgenin sahip olduğu yerel kaynakların etkin biçimde kullanılması dolayısıyla sahip olunan karşılaştırmalı üstünlüklerden en iyi şekilde yararlanma amacı vardır. Bugün Kastamonu İlinde, ormancılık sektörü önemli düzeyde katma değer ve istihdam sağlamasına rağmen, mevcut orman potansiyelinden yeterli düzeyde yararlanarak, katma değeri yüksek ürünlere dönüştürme noktasında istenilen düzeye gelememiştir.

* Bu çalışma, 10-12 Nisan 2017 tarihlerinde düzenlenen, Uluslararası Taşköprü Pompeiopolis Bilim Kültür Sanat Araştırmaları Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulan ve özet metni basılan "Kastamonu İli Ekonomisinde Ormancılık Sektörünün Önemi" isimli bildirinin genişletilmiş halidir.

Örneğin AKİB (2017:2) verilerine göre, mobilya, kâğıt ve orman ürünleri sektörü ihracatındaki ilk 10 İl sırasıyla; İstanbul, İzmir, Bursa, Kayseri, Gaziantep, Ankara, Antalya, Kocaeli, Adana ve Hatay İllerinden oluşmakta olup, sektöre önemli düzeyde hammadde sağlayan Kastamonu İli ilk on içerisinde değildir.

Bu durum ilin bölgesel gelişme bakımından diğer illerin gerisinde kalmasına yol açmıştır. Örneğin Dinçer vd., (2003:55)'nin 2003 yılında DPT adına yaptıkları İllerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında 81 il içerisinde 51. sırada kalan Kastamonu İli, Kalkınma Bakanlığı (2013:50) tarafından 2011 yılı için yapılan çalışmada 47. sırada kalmıştır.

Bu durum nedeniyle İl, her ne kadar son yıllarda net göç düzeyi pozitif olsa da tarihsel süreçte göç nedeniyle önemli düzeyde genç nüfusunu kaybetmiş, yaşlı nüfus görece artmıştır (Kandemir ve İren, 2017: 1066-1067). Dolayısıyla bölge için, mevcut orman potansiyelinden en iyi şekilde yararlanılması bir zorunluluktur. Bu kapsamda çalışmada; Kastamonu İli için önemli bir potansiyel olan ormancılık sektörünün İlin ekonomisindeki yeri ve öneminin ortaya konulması ve bu potansiyelden daha fazla nasıl yararlanılabileceği ile ilgili öneriler getirilmesi amaçlanmaktadır.

Literatür

Geleneksel bölgesel kalkınma anlayışında, kaynakların bölgelerarası yeniden dağıtımı önemli bir mekanizma aracı olarak kullanılmıştır. Fakat yeni bölgesel kalkınma anlayışında, bölgesel gelişme için ulusal transferlere ve teşviklere bağlı kalmadan bölgelerin kendilerine özgü karşılaştırmalı üstünlüklerinden en iyi biçimde yararlanmayı hedef alan bir anlayış ön plandadır (Dulupçu, **vd.**, **2010:242-243**). Ülkelerin ya da bölgelerin kalkınmasında doğal kaynaklar önemli bir etkidir. Doğal kaynakların yeryüzünde farklı dağılması ve iyi kullanılıp kullanılmaması durumu bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarının nedenlerinden birisidir (Top vd., 2012:12). Bu nedenle bölgenin zengin bir orman varlığına sahip olması kalkınma yarışında bölgeye önemli avantajlar sağlayacaktır.

Türkiye'nin yaklaşık dörtte birini kapsayan orman alanları ve korunan alanlar, bir doğal kaynak olarak sağladığı ekosistem hizmetleri yanında önemli iktisadi varlıklardır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2014:1). Ormanların, insan yaşamının temel girdisi olan oksijeni yaratma potansiyeli gibi ekolojik faydalarının yanında, odun hammadde üretmesi, orman köylüsünün kalkınması, ekoturizmin gelişmesi, önemli düzeyde istihdam yaratan bir sektör olması gibi birçok sosyal ve ekonomik faydası vardır (Konukcu, 2001). Bunun yanında orman işiyle uğraşan bölge halkı önemli ekonomik katkılar elde edebilmektedir. Dolayısıyla ülke ekonomisine para ile ölçülebilen ve para ile ölçülemeyen birçok faydası olan sektör ürettiği mal ve hizmet ile kendisi dışındaki çoğu sektöre girdi verirken, kalkınma gibi makroekonomik hedeflere ulaşmada "itici ve teşvik edici" stratejik bir rol oynamaktadır (K. Önder ve E. Önder, 2009:444).

Ormancılık sektörünün il ekonomilerindeki önemi girdi-çıkıktı yöntemi ile ortaya konulabilmektedir. Örneğin Daşdemir ve Seğmen (2009), Bartın İli için yaptıkları çalışmada, ormancılık sektörünün geri bağlantı oranının çok düşük olmasına karşın, sektörün ileri bağlantısının daha önemli olduğunu ifade etmişler ve sektörün yaklaşık 60 sektöre çeşitli girdiler

sağlayarak adeta diğer sektörleri uyardığını vurgulamışlardır. Yine aynı konuda Konukcu (2001:30), Türkiye ekonomisini oluşturan 64 sektörün ortalama ileri bağlantı oranı 0.387 iken, ormancılık sektöründe bu oranın 0.786 ile Türkiye ortalamasının yaklaşık iki katı olduğunu ifade etmiştir. Tabii ki sektörün ileri bağlantısının yüksek olması ormancılığın kendisi dışında birçok sektöre girdi verdiğini dolayısıyla birçok sektörün ormana dayalı olarak geliştiğini ifade etmektedir.

Özellikle endüstriyel faaliyetlerin sınırlı olduğu fakat önemli düzeyde orman zenginliğine sahip iller için, ormancılık sektörü halkın önemli bir geçim kaynağı olmaktadır. Çünkü halk, ormanlardaki üretim işlerinde ya da orman işletmelerinde mevsimlik işçi olarak çalışabilmektedir (Türker ve Öztürk, 2001: 2). Ormanlar, odun hammaddesi dışında, odun dışı bitkisel orman ürünleri olarak ifade edilen kekik, defne, adaçayı, çam fıstığı gibi ürünlerin üretimi ve hatta ihracatı sayesinde bölge ve ülke ekonomisine katkı sağlamaktadır (Kurt vd., 2016:158).

Sonuç olarak, ormancılık sektörü bölgesel gelişmeye önemli katkılar vermektedir. Genel anlamda sektör bölgede üretim ve gelir yaratması yanında, kırsal yoksulluğun azalması, bölgesel gelir farklılıklarının giderilmesi, vasıfsız işgücünün istihdam edilmesi, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması gibi birçok alanda ilgili bölgeye önemli katkılar vermektedir (Daşdemir ve Seğmen, 2009:52).

Yöntem

Çalışmada; ormancılık sektörünün İlin ekonomisindeki öneminin ve sektörden ekonomik açıdan daha fazla yararlanabilmek için neler yapılması gerektiğinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Belirlenen bu amaca ulaşmak için, Kalkınma Bakanlığı, Orman ve Su İşleri Bakanlığı, TÜİK, İŞKUR, KUZKA, TOBB gibi kurumların konu ile ilgili verileri yorumlanacaktır.

Çalışma kapsamında sırasıyla; İlin orman alanları ve orman emvali üretimi, bu üretim sürecinde orman köylülerine yapılan ödemeler, Kastamonu İlinde ahşap ürünleri üreten sektörün durumu (sektörün büyüklüğü, ihracat ve istihdamdaki yeri) irdelendikten sonra sektörle ilgili öneriler getirilmeye çalışılacaktır.

Bu çalışma, bölge için karşılaştırmalı üstünlüğü bariz şekilde kabul edilen ormancılık sektörünün mevcut durumunu ortaya koyması ve sektörden daha fazla yararlanmak için neler yapılması gerektiği hakkında ilgili taraflara fikir vermesi açısından önemlidir.

Sonuçlar ve Tartışma

Bu bölümde önce sektörün bölge ekonomisindeki ağırlığı analiz edilerek ortaya konulacak, daha sonra konu ile ilgili öneriler getirilmeye çalışılacaktır.

Kastamonu İlinde Orman Alanlarının Büyüklüğü

Tablo 1'de görüldüğü gibi, Kastamonu İli, T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı (2015a) İstatistiklerine göre 892.102 hektarlık genel ormanlık alanı (normal ve boşluklu kapalı alan dâhil) ile Türkiye'nin toplam orman alanının yaklaşık % 4'ünü barındırmaktadır. Burada daha da önemli husus, Kastamonu sahip olduğu orman servetinin büyüklüğü bakımından toplam (boşluklu ve

normal) 148.158.704 metreküplük değeri ile Türkiye’de ilk sıradadır. Bu servet değeri Türkiye’nin toplam servet değeri olan 1.611.774.193 metreküpün yaklaşık %9 gibi önemli bir düzeyini temsil etmektedir.

Tablo 1: Kastamonu İli Orman Alanı 2015an

	Kastamonu	TR82	Türkiye	
Servet m ³	Normal	146.542.407	213.363.006	1.539.823.533
	Boşluklu kapalı	1.616.297	2.886.240	71.950.668
	Toplam	148.158.704	216.249.246	1.611.774.193
Toplam Orman Alanı (ha)	Normal	709.163	1.118.877	12.704.148
	Boşluklu kapalı	182.939	332.441	9.638.787
	Toplam	892.102	1.451.318	22.342.935
Genel Alan (Ha)	1.339.223	2.681.730	78.004.644	

Kaynak: T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü (2015a).

Orman Emvali Üretimi

Tablo 2’de görüldüğü gibi, Kastamonu İli, yakacak odun üretimi 2012-2015 döneminde, önemli düzeyde düşmesine karşın, endüstriyel odun üretimi görece istikrarlı bir seyir izlemiştir. Bu durum Türkiye geneline de uygun bir gelişmedir. T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı (2015a), İstatistiklerine göre, Türkiye genelinde 2012 yılında 6.432.674 ster yakacak odunu üretilirken, 2015 yılında bu rakam 5.022.986’ya gerilemiştir. Buna karşın endüstriyel odun üretiminde ise 2012 yılında 14.424.365 m³ olan üretim, 2015 yılında 16.637.598 m³ düzeyine ulaşmıştır. Yakacak odun üretimindeki bu azalışta odunun yerine doğal gaz tüketiminin artması etkili olabilir. Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi, Türkiye’de 2015 yılında üretilen endüstriyel orman ürününün yaklaşık %7,6’sı Kastamonu’da üretilmekte olup, bunun içinde de özellikle tomruğun ve kâğıtlık odunun ağırlığı yüksektir.

Tablo 2: Kastamonu İli Türlerine Göre Odun Üretimi, 2012 – 2015 (m³)

Ürün Çeşitleri	2012	2013	2014	2015	İlin Türkiye’deki Payı (%) (2015)*
Tomruk	510.343	628.249	477.233	523.528	8,87
Tel direği	755	2.400	810	1.432	2,64
Maden direği	29.120	36.025	21.553	17.299	2,61
Sanayi odunu	4.771	5.351	2.524	3.324	0,44
Kâğıtlık odun	227.841	212.100	186.813	284.880	11,99
Lif-yonga odunu	568.349	533.401	462.599	433.067	6,31
Sırık	475	1.200	362	424	4,20
Endüstriyel odun toplamı	1.341.654	1.418.726	1.151.894	1.263.954	7,60
Yakacak odun(ster)	253.384	231.608	337.744	171.957	3,42

*Taraflımızca hesaplanmıştır.

Kaynak: T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü (2015a).

Orman Köylüsüne Orman İşçiliği Nedeniyle Yapılan Ödemeler

Zengin orman potansiyeline sahip bölgede, elde edilen önemli miktardaki orman emvali üretiminin sağlanmasında en önemli aktör hiç kuşkusuz bu süreçte çalışan, ormanların korunmasında sahip olduğu bilinç ile aktif rol oynayan orman köylüleridir. Aşağıdaki Tablo 3’de görüldüğü gibi Kastamonu İli, Türkiye genelinde bulunan orman köyü sayısının yaklaşık %4,6’sına sahip olmasına karşın, Türkiye geneli orman köyü nüfusunun ise sadece %2’sini barındırmaktadır. Bu durumun nedeni KUZKA (2013:74), tarafından da vurgulandığı üzere, Kastamonu İlinde orman köylerinden kentlere önemli düzeyde göç verilmesidir. TÜİK, Bölgesel İstatistiklerine göre 2015 yılında Kastamonu İlinde 1.065 köy olup, aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi bunun 1035’i yani yaklaşık %97’si orman köyüdür.

Tablo 3: Kastamonu İli Orman Köyü ve Nüfusu-2015

	Orman Köyü Sayısı	Orman Köyü Nüfusu
Türkiye	22.343	7.096.483
Kastamonu	1.035	141.935

Kaynak: T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü (2015a).

Orman emvali üretim sürecinde oldukça zor şartlarda çalışan orman köylülerine bu faaliyetleri nedeniyle ödenen miktarlar aşağıdaki tabloda sunulmuştur. Bu ödemeler hala devam eden köy-kent göç sürecini önlemede katkı sağlamaktadır.

Tablo 4: Kastamonu Orman Bölge Müdürlüğü’nün 2016 Yıl Sonu Sarfiyat Cetveline Göre Orman Köylülerine Yapılan Ödemeler

İşletmenin Adı	Ödenen Tutar*
Kastamonu	8.222.388,48
Araç	5.936.221,88
Azdavay	6.545.488,28
Cide	7.223.770,74
Çatalzeytin	2.177.522,54
Daday	5.506.638,94
İhsangazi	4.349.261,84
İnebolu	4.464.917,74
Küre	8.128.879,03
Taşköprü	15.193.484,58
Tosya	5.588.300,67
Samatlar	2.086.463,51
Pınarbaşı	4.117.890,27
Bozkurt	2.998.741,04
Karadere	7.654.911,87
Hanönü	3.350.183,89
Toplam	93.545.065,30

Not: * "Döner Sermayeli İşletmelerin Analitik Bütçe II. Düzey Giderin Ekonomik Sınıflandırması- 03-05 Hizmet Alımları" hesabı dikkate alınmıştır.

Kaynak: Kastamonu Orman Bölge Müdürlüğü’nün 24.03.2017 tarih ve 34426178-310.99-E.596018 sayılı yazısı

Tablo 4’de görüldüğü gibi orman emvali üretimi işiyle uğraşan orman köylüsüne 2016 yılında yaklaşık, 93,5 milyon TL ödenmiştir. Bu ödemeler, hayvancılık dışında çok fazla geliri olmayan orman köylüsü için oldukça önemlidir. Bu rakamı Tablo 3’te görülen 141.935 olan orman köylüsü nüfusuna böldüğümüzde, kişi başına yaklaşık 659 TL gibi önemli bir tutarın ödendiği görülecektir.

Sektörün Büyüklüğü ve Sahip Olduğu Karşılaştırmalı Üstünlük

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (2016), Sanayi Kapasite Raporu İstatistiklerine göre Kastamonu İlinde en çok kodlanan ürün 41 kapasite raporu ile “Kapılar, bunların kasaları ve eşikleri (ahşaptan yapılmış)” iken, yine sektöre ait bir diğer ürün olan “Mutfak mobilyaları” 15 kapasite raporu ile en çok kodlanan 4. üründür. Yine aynı istatistiklerde en çok kodlanan faaliyet olarak, 43 kapasite raporu ile “Diğer bina doğramacılığı ve marangozluk ürünlerinin imalatı” yer alırken, 19 kapasite raporu ile “Ağaçların biçilmesi ve planyalanması” faaliyeti 4. sıradadır (TOBB, 2016). Kastamonu’nun da içinde yer aldığı TR82 bölgesi kapsamında, ağaç ürünleri imalatının ilçelere göre dağılımı incelendiğinde, Kastamonu ilçelerinin ön sıralarda olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle Tosya İlçesi’nin %52’lik bir oran ile toplam işyeri sayısının yarısından fazlasına sahip olduğu görülmektedir. Tosya’yı sırasıyla Kastamonu Merkez (%9), İnebolu (%9), Boyabat (%6), Ayancık (%5), Türkeli(%3) ve Sinop Merkez(%2) izlemektedir (KUZKA, 2013:84).

KUZKA tarafından TR82 bölgesindeki imalat sektörü alt sektörlerine “3 yıldız analizi” yapılarak öne çıkan sektörler belirlenmiştir. Bu analizde, büyüklük (sektörün ülke içindeki yeri), başatlık (sektörün bölge içindeki yeri) ve uzmanlaşma göstergeleri dikkate alınarak yapılan hesaplamada ön plana çıkan ve 3 yıldız alan tek sektör, “ağaç ve ağaç ürünleri imalatı” sektörü olmuştur. Yine konumuzla ilgili mobilya imalatı da 2 yıldız alan bir sektör olmuş ve ilgili çalışma kapsamında hedeflenen küme geliştirme politikalarının uygulanabileceği iki sektör olarak, “ağaç ve ağaç ürünleri imalatı ve mobilya imalatı” belirlenmiştir. Ağaç ve ağaç ürünleri imalatı sektörü bölge içinde girişimcilik kültürünün yüksek olduğu Tosya İlçesi’nde yoğunlaşmış olup, İlçeyi Kastamonu Merkez İlçe takip etmiştir (Ünal, 2014:1-2).

TR82 bölgesi bağlamında yapılan bu “3 yıldız analizi” sonuçları ile öne çıkan “ağaç ve ağaç ürünleri imalatı sektörünün”, Kastamonu İli için önemli bir sektör olduğu, T.C Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Girişimci Bilgi Sistemi (Bölgesel Veriler, Büyüklük-Başatlık-Uzmanlık-İşyerleri için hesaplanan net satışlara göre -2016) verileri incelendiğinde de görülebilir. Bu verilere göre Kastamonu İli, “ağaç, ağaç ürünleri ve mantar ürünleri imalatı (mobilya hariç)” kaleminde 81 il içinde gerek başatlık oranı (%51,3) ve gerekse uzmanlık (%36,3) açısından Türkiye’de ilk sırada yer almaktadır.

Ahşap Ürünlere Yönelik Dış Talep ve İhracat

KATSO tarafından yapılan bir çalışmada, Kastamonu İli düzeyinde rekabet gücü en yüksek sektörlerden birisinin araştırma alanımız olan *orman endüstrisi* olduğu ve bu endüstri içinde de birinci rekabet gücü yüksek öncelikli sektörün, *ağaç, mantar, kamış ve örgü malzeme ürünü imalatı*;

ikincisinin, *ağaçların biçilmesi ve planyalanması*, üçüncüsünün ise *mobilya imalatı* olduğu vurgulanmıştır (İŞKUR (2016).

Bir sektöre yönelik dış talebin olması, işletmenin, ilgili sektörü ve yeni trendleri daha yakından takip etmesine neden olmakta dolayısıyla, önemli rekabet avantajı sağlamaktadır. Özellikle yabancı müşterilere yönelik çalışmak, firmaları hem üretim hem de ticari yeteneklerini geliştirme konusunda teşvik edecek bir faktördür. Fakat Kastamonu ahşap ürünleri imalatı sektörü, dış talep bakımından yüksek potansiyel barındırmasına karşın, tanıtım, pazarlama, kurumsallaşma gibi temel işletme yetenekleri konusunda sorunları olması nedeniyle yeterince değerlendirilemeyen bir rekabet avantajına sahiptir. İl düzeyinde ahşap ürünleri ihracatı yapan firmaların, ihracat yaptığı yabancı pazarlar, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Libya, Irak, Dubai, Nijerya, Venezüella, Fransa, Suudi Arabistan, İnan, Bulgaristan, İsrail olarak karşımıza çıkmaktadır (KUZKA, 2015a:58). İlin zengin orman dokusuna sahip olması nedeniyle hammadde açısından yaşanan bolluk, İli orman endüstrisi ve ilgili sektörleri rekabet gücü en yüksek sektörler haline getirmiştir. Ahşap ve türevlerinden elde edilen ürünler sayesinde, il yalnızca Türkiye’de değil dünyada da tanınır hale gelme potansiyeline sahiptir (İŞKUR, 2016). Önemli olan bu potansiyelin etkin şekilde kullanabilmesidir.

Tablo 5’de görüldüğu gibi, kişi başına ihracat 2007-2015 döneminde Türkiye genelinde %20 artarken, Kastamonu İlinde yaklaşık %64 azalmıştır. Bu duruma paralel olarak 2007 yılında İlin kişi başına ihracatı, Türkiye geneli kişi başına ihracatının ancak %21’i kadarken, bu oran 2015 yılında daha da düşerek %6,3’e gerilemiştir. İlin ormancılık sektörü hammaddesi bakımından sahip olduğu önemli potansiyele rağmen, Türkiye geneli kişi başına ihracatının %10’u kadar bile, kişi başına ihracata sahip olmaması önemli bir sorundur.

Tablo 5: Kişi başına ihracatın Seyri 2007-2015

Yıllar	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2007-2015 değişim (%)*
Türkiye (\$)	1520	1846	1408	1545	1805	2016	1980	2029	1827	20,2
Kastamonu (\$)	318	723	230	20	81	84	352	119	115	-63,8
Kastamonu/Türkiye Oranı (%)	20,9	39,2	16,3	1,3	4,5	4,2	17,8	5,9	6,3	

*Taraşımızca hesaplanmıştır.

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, Kişi başına ihracat ve ithalat, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselististik/degiskenlerUzerindenSorgula.do?durum=acKapa&menuNo=292&altMenuGoster=1&secilenDegiskenListesi=>, Erişim Tarihi: 20.03.2017.

Sektörde ihracat yapan orta ve büyük ölçekli firmalar yurt içindeki ve yurt dışındaki fuarlara katılarak ürünlerini tanıtılabilmekte ve gerekli bağlantıları kurabilmelerine karşın, mikro ve küçük ölçekli işletmelerde fuarlara katılım düşük kalmaktadır. Bunun sebebi, ilgili firmaların organizasyon ve pazarlama konularında yeterli personelinin olmaması yanında, zaman, tanıtım ve pazarlama bütçesi kısıtlarının olmasıdır (KUZKA, 2015a:58).

Kastamonu'da faaliyet gösteren ahşap ürünleri sektörü ile ilgili üreticiler ihracat açısından 2 ayrı sınıfta değerlendirilebilir. Bunlar KOBİ tanımı kapsamındaki ve dışındaki işletmelerdir (KUZKA, 2015a: 41);

- KOBİ tanımı kapsamındaki işletmeler; Bölgede mikro-küçük boyutta işletmeler yaygın olup, bu işletmeler kurumsallaşmadıkları gibi, bölge dışı pazarlara satış yapma hedefleri bulunmamaktadır. Esas amaçları bölge içi talebi karşılamak olan bu tip işletmelerin karşılaştıkları temel problem düşük katma değerli çalışmalarıdır. Buna karşın, sektörün orta büyüklükteki işletmeleri ise tamamen bölge dışı ve/veya ihracat odaklı çalışmakta olup, bunlar kurumsallaşma konusunda ilerleme kaydetmeye başlamışlardır. Daha çok kapı sektöründe faaliyet gösteren bu işletmeler, genellikle Tosya ilçesinde bulunmaktadır. Mikro işletmelerin aksine yarattıkları önemli katma değer ile de dikkat çekmektedir. Bu işletmelerin, markalaşma ve tasarım gibi rekabet unsurlarının önemini kavramış oldukları görülmektedir.
- KOBİ tanımı kapsamı dışındaki işletmeler; Büyük ölçekli bu işletmeler genellikle levha üreticilerinden oluşmaktadır. Bu gruptaki işletmeler, kurumsallaşmalarını tamamlamış, ihracat odaklı çalışmalarını güçlendirmiş, piyasada lider konuma gelmiş firmalardır. Sektördeki hâkimiyet ise özellikle KOBİ düzeyindeki firmalardan oluşmakta olup, bu işletmelerin rekabetçilik düzeyi ise genellikle düşük düzeyde kalmaktadır (KUZKA, 2015a: 41).

KUZKA (2015b)'nın TR82 Bölgesi İhracat Analizi Araştırmasında görüldüğü üzere, Kastamonu'da 2014 yılında gerçekleşen ihracata baktığımızda fasıl olarak ön plana çıkan 10 ürün grubunun içinde araştırma konumuz olan ormancılık sektörü ile ilgili olarak, 4. sırada inşaat kerestesi, 6. sırada mobilya, 7.sırada tahta plaka (kontrplak, yonga levha, sunta, diğer pano ve tahtalar) yer almıştır. Bu durum Kastamonu'nun görece avantajlı olduğu orman varlığını, ihracat rakamlarına yeterince yansıtmadığını göstermektedir. Orman varlığının önemli bir kısmı ham madde olarak Kastamonu dışındaki yarı mamul ve mobilya üreticilerine gitmektedir (KUZKA, 2015b: 17-19). Dolayısıyla hammaddenin katma değeri yüksek ihraç edilebilir mamul ürün haline dönüştürülmesi diğer illerdeki üretim tesislerinde gerçekleştirilmektedir.

Sektörün Kastamonu İstihdamındaki Önemi

İl de bulunan imalat sektörünün en önemli aktörü hiç kuşkusuz, orman ürünleri işleyen işletmelerdir. Aşağıdaki Tablo 6'da görüldüğü gibi, Kastamonu Bilim Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü kayıtlarına göre imalat sanayinde faaliyet gösteren işletme sayısının yaklaşık yarısı ve yine istihdamın yaklaşık %36'sı "Orman ürünleri ve mobilya imalatında" bulunmaktadır.

Tablo 6: Kastamonu İli 6948 Sayılı Sanayi Sicil Kanunu Kapsamında Kayıtlı İşletme Sayıları ve İştihadam

	İşletme	İştihadam	İşletme Sayısı İçindeki Payı (%)*	İştihadam İçindeki Payı (%)*
Gıda İki ve Tütün İmalatı	158	1620	19,6	13,3
Dokuma Giyim Eşyası ve Deri İmalatı	52	2981	6,5	24,5
Orman Ürünleri ve Mobilya İmalatı	389	4340	48,3	35,7
Kağıt, kağıt ürünleri ve basım imalatı	4	62	0,5	0,5
Kimya, petrol, kömür, kauçuk ve plastik ürünleri imalatı	37	423	4,6	3,5
Taş ve Toprağaya Dayalı İmalat Sanayi	61	956	7,6	7,9
Metal eşya, makine teçhizat, ulaştırma aracı, ilmi ve mesleki ölçme aleti imalatı	80	519	9,9	4,3
Diğere imalat sanayi (Maden)	24	1243	3,0	10,2
Toplam	805	12144	100,0	100,0

*Taraşımızca hesaplanmıştır.

Kaynak: Kastamonu Bilim Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü'nün 16.01.2017 Tarih ve 27554994-000-E.141 Sayılı Yazısı.

Kastamonu İlinin de mensubu olduğu TR82 Bölgesi'nde orman varlığının zengin olması nedeniyle "ağaç, ağaç ürünleri imalatı" sektörünün öne çıktığı görülmektedir. Bölgeye yönelik yapılan "3 yıldız küme analizi" sonuçlarına göre sektör, işyeri sayısı, istihdam sayısı ve ciro miktarı açısından bölgede 3 yıldız alan tek sektördür. İşyeri sayısı açısından bölgedeki imalat sektöründeki işletmelerin yaklaşık %33'ü, istihdamın ise %18'i ağaç, ağaç ürünleri ve mantar ürünleri imalatı sektöründe bulunmaktadır. Sektörün sağladığı istihdam düzeyi bakımından Düzey 2 bölgeleri arasında bir sıralama yapıldığında TR82 Bölgesi 6. sırada bulunurken, ilk sırada Kocaeli İlinin merkez olduğu TR42 Bölgesi, 2. sırada ise İstanbul bulunmaktadır. Sektörün ciro miktarı açısından bir sıralama yapıldığında TR82 Bölgesi 4. sırada iken, yine ilk sırada Kocaeli merkezli TR42 Bölgesi, 2. sırada Bursa merkezli TR41 Bölgesi, 3. sırada ise İstanbul bulunmaktadır (KUZKA, 2013:82-83). Kastamonu İlinin de içinde bulunduğu TR82 bölgesinin, sektörle ilgili sahip olduğu zengin hammadde kaynaklarına rağmen, istihdam ve ciro miktarı açısından 6. ve 4. sıralarda olması eldeki potansiyelin yeterince kullanılmadığı şeklinde değerlendirilebilir.

Aşağıdaki Tablo 7'de görüldüğü gibi, TOBB Sanayi Veri Tabanına göre, 08.03.2018 tarihi itibari ile "ağaç, ağaç ürünleri ve mantar ürünleri imalatı (mobilya hariç)" ile ilgili işletmelerde çalışan sayıları incelendiğinde, Türkiye genelinde bulunan 110.292 çalışanın 4.915'inin yani yaklaşık %4,5 gibi oldukça düşük bir oranının Kastamonu İlinde bulunduğu tespit edilmiştir.

Tablo 7: Kastamonu İli, “Ağaç, Ağaç Ürünleri ve Mantar Ürünleri İmalatında (Mobilya Hariç)” Çalışanların Düzeyi

	Kastamonu	Türkiye	Kastamonu İli Payı (%)*
Ağaçların biçilmesi ve planyalanması	602	17.143	3,51
Ahşap kaplama paneli ve ağaç esaslı panel imalatı	1924	30.595	6,29
Birleştirilmiş parke yer döşemelerinin imalatı	754	11.093	6,80
Diğer bina doğramacılığı ve marangozluk ürünlerinin imalatı	1621	29.692	5,46
Ahşap konteyner imalatı	14	17.959	0,08
Diğer ağaç ürünleri imalatı; mantardan, saz, saman ve benzeri örme malzemelerinden yapılmış ürünlerin imalatı	0	3810	0
Toplam	4.915	110.292	4,46
*Taraflımızca hesaplanmıştır.			

Kaynak: TOBB, Sanayi Veri Tabanı, Ağaç, ağaç ürünleri ve mantar ürünleri imalatı (mobilya hariç); saz, saman ve benzeri malzemelerden örülerek yapılan eşyaların imalatı (İllere Göre Üretici Dağılımı), http://sanayi.tobb.org.tr/kitap1_nace.php?kod=16, Erişim Tarihi: 08.03.2018.

Sonuç ve Öneriler

*Kastamonu İlinin yaklaşık %66,6’sı ormanlarla kaplıdır. Buna paralel olarak T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü (2015a), istatistiklerine göre Kastamonu İli sahip olduğu 148.158.704 metreköplük orman servet değeri ile Türkiye’nin yaklaşık % 9 gibi önemli bir düzeyini temsil etmektedir. Bu üstünlük T.C Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Girişimci Bilgi Sistemi (Bölgesel Veriler, Büyüklük-Başatlık-Uzmanlık-işyerleri için hesaplanan net satışlara göre -2016) verileri incelendiğinde de görülmektedir. Bu verilere göre Kastamonu İli, “ağaç, ağaç ürünleri ve mantar ürünleri imalatında (mobilya hariç)” başatlık oranı ve gerekse uzmanlık bakımından 81 il içerisinde ilk sıradadır.

*KUZKA (2015b), TR82 Bölgesi İhracat Analizi Araştırmasında da görüldüğü üzere, Kastamonu’da 2014 yılında gerçekleşen ihracatı incelediğimizde fasıl olarak ön plana çıkan 10 ürün grubunun içinde araştırma konumuz olan orman ürünleri ile ilgili olarak, 4. sırada inşaat kerestesi, 6. sırada mobilya, 7.sırada tahta plakalar yer almaktadır. Kastamonu Bilim Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü kayıtlarına göre imalat sanayinde faaliyet gösteren iş yeri sayısının yaklaşık yarısı ve yine imalat sanayindeki istihdamın yaklaşık %36’sı “orman ürünleri ve mobilya imalatında” bulunmaktadır.

*TÜİK verilerine göre, Kastamonu İlinin kişi başına ihracatı 2007-2015 döneminde azalan bir seyir izlemiştir. Bu dönemde kişi başına ihracat Türkiye genelinde yaklaşık %20 artarken, Kastamonu İlinde yaklaşık %64 azalmıştır.

*İlin zengin orman dokusuna sahip olması nedeniyle hammadde açısından yaşanan bolluk, İilde bulunan orman endüstrisi ve ilgili sektörleri, rekabet gücü en yüksek sektörler haline getirmiştir (İŞKUR, 2016). Fakat Kastamonu İli yukarıdaki rakamlarda da görüldüğü üzere, görece avantajlı olduğu orman varlığı potansiyelini ihracat rakamlarına yeterince yansıtamamıştır.

*İlin sektöre yönelik üretiminin önemli bir kısmı ham madde olarak, Kastamonu dışındaki yarı mamul ve mobilya üreticilerine gitmektedir (KUZKA, 2015b: 18-19). Dolayısıyla hammaddelerin katma değeri daha yüksek ürünlere dönüştürülmesi noktasında yetersiz kalınmaktadır. Oysaki sanayi işletmelerinin kuruluş yerinin belirlenmesinde önemli olan faktörlerden birisi Ertürk (2013:85)'ünde ifade ettiği gibi hammaddeye yakınlıktır.

*KUZKA (2016:11-13)'nın, Modüler Mobilya Üretim Tesisi Ön Fizibilite Raporunda da vurgulandığı üzere, Kastamonu, orman varlığı zenginliği nedeniyle hammadde temininde sahip olduğu yüksek avantajı satış ve ihracata yeterince yansıtamamaktadır. Sektör firmaları, katma değeri daha yüksek olan nihai üretimden çok yarı mamul üretimine yoğunlaşmıştır. Kastamonu'da sektörel üretim, ağırlıklı olarak yarı mamul üzerinedir. Kastamonu'dan alınan yarı mamulü endüstriyel ürüne çevirerek nihai ürün üreten Kayseri gibi iller çok daha fazla istihdam ve katma değer elde etmektedir.

*Kastamonu'daki ahşap ürünleri imalatı sektörü, dış talep konusunda yüksek potansiyele sahiptir. Fakat bu rekabet avantajı tanıtım, pazarlama, kurumsallaşma gibi temel işletme sorunları nedeniyle yeterince değerlendirilememektedir. Özellikle firmalar, tasarım ve markalaşma konularında yetersizdir (KUZKA, 2015a:48-58).

*Sonuç olarak, Kastamonu İli ormancılık sektörünün ihtiyaç duyduğu hammaddeye fazlasıyla sahip olması nedeniyle önemli bir karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Bu nedenle bölge, yeni bölgesel kalkınma anlayışında da benimsendiği üzere sahip olduğu yerel potansiyelleri en iyi şekilde kullanmak zorundadır. Dolayısıyla ormancılık sektörü Kastamonu İli için kesinlikle ciddi şekilde ele alınması gerekli bir sektördür.

*Bunun için hammadde bakımından zengin olan İlin daha yüksek katma değer ve istihdam yaratması için, yarı mamulden ziyade nihai ürün üreten ve pazarlayan üretim sürecine yönelmesi yararlı olacaktır.

*Sektörde hammaddeye yakınlık nedeniyle var olan rekabet avantajının daha da artması için, işletmeler tanıtım, pazarlama gibi alanlara daha fazla önem vererek, kendi tasarım ve markalarını oluşturma çabalarını arttırmalıdır.

*Bölge ihracatında sektörün payının artması için, sektöre yönelik, pazarlama, tasarım, dış ticaret işlemleri gibi eğitimlerin sayısı artırılabilir. Bunun yanında sektör temsilcileri, sektördeki yenilikleri daha yakından takip etmeleri için, düzenlenen gezi, fuar gibi etkinliklere katılmaları hususunda teşvik edilebilir. Tabi ki bu konularda Kalkınma Ajansının (KUZKA) koordinasyonunda Üniversitenin, ilgili Oda ve Kurumların birlikte çalışması hedeflere daha kolay ulaşılmasını sağlayacaktır.

*Küçük işletmelerin gerek iç gerekse dış piyasalarda daha fazla rekabet avantajı kazanmaları için kümeleme çalışmalarına devam edilmeli hatta işletmeler bu konuda teşvik edilmelidir.

*Son olarak sektörün daha rekabetçi bir yapıya kavuşması için gerekli vasıflara sahip personelin bölgeden kolayca temin edilebilmesi çok önemlidir. Bu kapsamda gerek yeni personelin yetiştirilmesinde gerekse mevcut personelin eğitilmesinde bölgede bulunan Kalkınma Ajansı, İŞKUR, meslek liseleri ve Üniversite gibi ilgili kurumlar sıkı bir işbirliği yapmalıdır.

Kaynakça

- AKİB (2017). "AKAMİB Mobilya, Kâğıt ve Orman Ürünleri İhracat Rakamları Değerlendirmesi", (Mayıs/2017)
<http://www.akib.org.tr/files/downloads/ArastirmaRaporlari/Agac/mayis-2017.pdf>, Erişim Tarihi: 19.02.2018.
- Çelik, K. (2015). Uluslararası İktisat, 6. Baskı, Celepler Matbaacılık Yayın Dağıtım: Trabzon.
- Daşdemir, İ. ve Seğmen, C. (2009), "Bartın İli Ekonomisinde Ormanlık Sektörünün Yeri ve Önemi", Bartın Orman Fakültesi Dergisi (I. Ulusal Batı Karadeniz Ormanlık Kongresi Bildiriler Kitabı 2009), Özel Sayı, Cilt I: 43-53.
- Dinçer, B., Özaslan, M., ve Kavasoglu, T. (2003). İllerin ve Bölgelerin Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003), DPT, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, (Mayıs), Ankara.
- Dulupçu, M. A., Sungur, O. ve Keskin, H. (2010), "Bölgesel Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar ve Türkiye'de Kalkınma Planlarına Yansımaları: Kalkınma Planlarının Yeni Teoriler Açısından Değerlendirilmesi", 6. Ulusal Coğrafya Sempozyumu, Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi (TÜCAUM), 3-5 Kasım 2010, Ankara, 239-248.
- Ertürk, M. (2013), İşletme Biliminin Temel İlkeleri, 9. Baskı, Beta Yayınevi: İstanbul.
- İŞKUR (2016) Kastamonu 2016 Yılı Faaliyet Raporu, Kastamonu.
- Kandemir, O. ve İren, Z. T. (2017). "Kastamonu İli İşgücü Piyasasının Durumu ve İŞKUR Faaliyetlerinin Analizi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 10 (52): 1063-1075.
- Kastamonu Orman Bölge Müdürlüğü'nün 24.03.2017 tarih ve 34426178-310.99-E.596018 sayılı yazısı.
- Kastamonu Bilim Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü'nün 16.01.2017 tarih ve 27554994-000-E.141 sayılı yazısı.
- Konukcu, M. (2001). Ormanlar ve Ormancılığımız, "Faydaları, İstatistik Gerçekler, Anayasa, Kalkınma Planları, Hükümet Programları ve Yıllık Programlar 'da Ormanlık" Yayın No. DPT: 2630 Genişletilmiş İkinci Baskı, DPT, Ankara.
- Kurt, R., Karayılmazlar, S., İmren, E., Cabuk, Y. (2016). "Türkiye Ormanlık Sektöründe Odun Dışı Orman Ürünleri: İhracat Analizi", Bartın Orman Fakültesi Dergisi, 18 (2): 158-167.
- Kuzka (2013). 2014 - 2023 Tr82 Düzey 2 Bölgesi Bölge Planı, [https://www.kuzka.gov.tr/Paylasim/20160401_Tr82_Bolge_Plani_\(Web\).Pdf](https://www.kuzka.gov.tr/Paylasim/20160401_Tr82_Bolge_Plani_(Web).Pdf), Erişim Tarihi: 18.03.2016.
- Kuzka (2015a). Kastamonu Ahşap Ürünleri İmalatı Sektörü Rekabetçilik Analizi Ve Kümeleme Yol Haritası, (Editör(Ler): Vedide Zeynep Ünal Ve Mustafa Gül), [https://www.kuzka.gov.tr/Paylasim/Rekabetcilik_An_Kumelenme_Yol_Haritasi_\(Web\).Pdf](https://www.kuzka.gov.tr/Paylasim/Rekabetcilik_An_Kumelenme_Yol_Haritasi_(Web).Pdf), Erişim Tarihi: 20.03.2017.

- Kuzka (2015b). Tr82 Bölgesi İhracat Analizi, https://www.kuzka.gov.tr/Icerik/Dosya/Www.Kuzka.Gov.Tr_10_At5j68jt_Tr82-Bolgesi-Ihracat-Analizi.Pdf, Erişim Tarihi: 24.03.2017.
- Kuzka (2016). “Modüler Mobilya Üretim Tesisi Ön Fizibilite Raporu”, (Editör(ler) : Aykut ONAT, Berkol ALEVLİ, Mustafa KOLAY), [https://www.kuzka.gov.tr/paylasim/04_moduler_mobilya_\(on_fizibilite\).pdf](https://www.kuzka.gov.tr/paylasim/04_moduler_mobilya_(on_fizibilite).pdf), Erişim Tarihi: 26.03.2017.
- Önder, K. ve Önder, E. (2009). “Ormancılık Sektörünün Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği”, II. Ormancılıkta Sosyo-ekonomik Sorunlar Kongresi 19-21 Şubat 2009, SDÜ, Isparta.
- Seyidoğlu, H. (2013). Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulama, 19. Baskı, Güzem Can Yayınları, İstanbul.
- T.C Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Girişimci Bilgi Sistemi, Bölgesel Veriler, Büyüklük-Başatlık-Uzmanlık (İşyerleri için hesaplanan net satışlar ile-2016), <https://gbs.sanayi.gov.tr/Raporlar.aspx>, Erişim Tarihi: 08.03.2018.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2013). İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2011), Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Ankara, <http://www3.kalkinma.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebContentGosterim.aspx?Enc=51C9D1B02086EAFB13C239EE2D6723BE>, Erişim Tarihi: 12.01.2018.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2014). Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018), Sürdürülebilir Orman Yönetimi, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara 2014.
- TOBB (2016). Sanayi Kapasite Raporu İstatistikleri , <http://www.tobb.org.tr/BilgiErisimMudurlugu/Sayfalar/sanayi-kapasite-raporu-istatistikleri.php>, Erişim Tarihi: 23.03.2017.
- TOBB, Sanayi Veri Tabanı, Ağaç, ağaç ürünleri ve mantar ürünleri imalatı (mobilya hariç); saz, saman ve benzeri malzemelerden örülerek yapılan eşyaların imalatı (İllere Göre Üretici Dağılımı), http://sanayi.tobb.org.tr/kitap1_nace.php?kod=16, Erişim Tarihi: 08.03.2018.
- T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü (2015a). Ormancılık İstatistikleri 2015, <https://www.ogm.gov.tr/ekutuphane/Sayfalar/Istatistikler.aspx>, Erişim Tarihi: 17.03.2017.
- T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı, Orman Genel Müdürlüğü (2015b). Türkiye Orman Varlığı 2015, <https://www.ogm.gov.tr/ekutuphane/Yayinlar/Turkiye%20Orman%20Varligi-2015.pdf>, Erişim Tarihi: 17.03.2017.
- Top, Y., Akyüz, İ., Özdemir, T. ve Akyüz, K. C. (2012). “Sürdürülebilirlik ve Yerel Ekonomiye Katkısı Yönlerinden Orman Ürünleri Sanayi”, Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi, Kış-2012 Cilt: 1 Sayı: 2 (12 – 19).
- TÜİK, Bölgesel İstatistikler, Belediye, İlçe ve Köy Sayısı, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/tabloOlustur.do>, Erişim Tarihi: 05.03.2018.
- TÜİK, Bölgesel İstatistikler, Kişi başına ihracat ve ithalat, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/degiskenlerUzerindenSorgula.do?durum=acKapa&menuNo=292&altMenuGoster=1&secilenDegiskenListesi=>, Erişim tarihi: 20.03.2017.
- TÜİK, Bölgesel İstatistikler, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>, 25.03.2017.
- Türker, M.F. ve Öztürk, A. (2001). “Artvin İli Ekonomisinde Ormancılık Sektörünün Yeri ve Önemi”, Kafkas Üniversitesi Artvin Orman Fakültesi Dergisi (2001) : 1 (1-15).
- Ünal, V. Z. (2014), TR82 Bölgesi 3 Yıldız Küme Analiz Çalışması, (Editör(ler) : Mustafa GÜL, Emine Merve TOPÇUOğLU, Seniha ÇETİNEL), Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı (KUZKA),

Orhan Kandemir, Derya Ayhan
(Kastamonu İlinin Ekonomik Gelişmesinde Ormanlık Sektörünün Önemi)

https://www.kuzka.gov.tr/Icerik/Dosya/www.kuzka.gov.tr_10_YV4Y03WJ_tr82-bolgesi-3-yildiz-kume-analizi.pdf, Erişim tarihi: 20.03.2017.

5 | Türkiye’de Nüfus Artış Hızının Kamu Harcamaları Üzerine Etkisi*

Şaban ERTEKİN

Giriş

Devletin devamlılığını sürdürebilmesi ve devlete atfedilen kamusal hizmetlerin ifası için zorunlu olarak kamu harcamalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Kamu harcamaları, devlet ve devlete ait fonksiyonlar göz önünde bulundurularak yıllar içerisinde farklı şekillerde tanımlanmıştır. Klasik anlamda insanların birlikte yaşama ihtiyacından doğan kamusal mal ve hizmetlerin finansmanı için yapılan harcamaları ifade etmektedir. İnsanların birlikte yaşam arzu ve ihtiyacına bağılı olarak, ihtiyaç duyulan kamusal mal ve hizmet türündeki değişimin, kamu harcamalarının tanımı ve miktarındaki değişime neden olduğu görülmektedir.

Dünyada ve Türkiye’de liberal söylemlere rağmen genel olarak ikinci dünya savaşı sonrası yıllarda kamu harcamalarının artış seyri içerisinde olduğu görülmektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerde kamusal mal ve hizmetlere olan talebin bu artıştaki etkileri yadsınamaz. Ancak kamu harcamalar sadece ekonomik büyüme bağılı olarak, kamusal ve hizmetlerdeki talepteki artışla açıklanamaz. Bütçe tekniğindeki değişiklikler, paranın satın alma gücündeki değişim, ülke sınırlarındaki değişim, savaşlar, bilimsel gelişmeler gibi faktörler kamu harcamalarının artmasına sebep olmaktadır. Kamu harcamalarının artmasının sebeplerinden biriside nüfus artışıdır. Bu çalışmada nüfus artış hızının kamu harcamaları üzerinde nasıl bir etki yaptığı ve hangi oranda artışa neden olduğu araştırılmıştır. Araştırmada Türkiye’de çok partili döneme geçiş olan 1975-2016 yıllarına ait nüfus ve kamu harcamaları verileri kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada Eviews 9 programı kullanılarak Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi yapılmıştır. Modelde değişken olarak Kamu Harcamaları, Nüfus artış hızı, sağılık harcamaları, savunma harcamaları, eğitim harcamaları, bütçe

* Bu çalışma “II. International Strategic Research Congress 28 September-1 October Antalya” özet olarak sunulan ve basılan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

açığı, ekonomik büyüme verileri kullanılmıştır. 1975 sonrası verilere dayanılarak yapılan araştırmada sonucunda nüfus artış hızı ile kamu harcamaları arasında aynı yönlü ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.

Kamu Harcamaları Kavramı

Kamu Harcamaları genel olarak kamu idareleri tarafından belli usullerle yapılan ve kamusal ihtiyaçları karşılamaya dönük harcamalardır. Ancak kamu harcamaları kavramı yerine farklı kaynaklarda aynı anlama gelen kamu giderleri, devlet masrafları, amme giderleri gibi kavramlarda kullanılmaktadır. Bu harcamalar klasik anlamda kamu idarelerinin yüklenmiş olduğu kamusal hizmetleri finanse etmek amacıyla yapmış olduğu masraflar olarak tanımlanmakla birlikte, günümüz devlet anlayışındaki değişim ve gelişime bağlı olarak kamusal hizmetlerin finansmanı ile birlikte devletin ekonomik ve sosyal hayata müdahale amacıyla, belli usullerle yapmış olduğu harcamaları da kapsayacak şekilde harcama kavramının sınırları genişletilmiştir. Kamu harcamaları kavramı, 20. yüzyıla kadar uygulanan ekonomi politikalarında Klasik İktisadi düşüncenin temel ilkelerinin genel kabul görmesi nedeniyle, literatürde önemli bir yere sahip olmadığı hatta ihmal edildiği söylenebilir. Ancak Klasik İktisadi Düşünceye karşı ortaya çıkan ve maliye biliminin başlangıcı kabul edilen Keynesyen İktisat Yaklaşımı ile birlikte kamu harcamalarının önem kazandığı görülmektedir (Altay, 2017, s. 103). Klasik iktisatçılar, kamunun ekonomik yaşam içerisinde sınırlı ve tarafsız olması gerektiği düşüncesinden hareketle, harcama ve vergi gibi maliye politikası araçları ile ekonomik yaşama müdahalelerinin ekonomide var olan doğal düzeni bozacağı endişesindedirler.

Klasik maliyecilere göre kamu harcamaları, kamu makamlarının, toplumsal ihtiyaçları karşılamak üzere, belirli usullere uyarak yaptıkları parasal harcamalardır (Türk, 1996, s. 25). Yine ayrı bir tanımda kamu harcaması, para şeklinde ödemesi yapılan, yetkili kişilerce de gerçekleştirilen ve zaman içerisinde sürekli artma eğilimi gösteren kamu ihtiyaçlarını gidermeye dönük kamu giderleridir (Akdoğan, 2014, s. 63). Buna göre toplumsal amaçlı harcamaların ancak kamu tüzel kişiliğine sahip kamu idarelerince yapılan harcamalar kamu harcaması olarak kabul edilmektedir. Yine söz konusu harcamaların ilgili kanunlarında belirtilen yöntem ve usullerde yapılması ön koşul olarak kabul edilmelidir. Ekonomideki otomatik denge ve doğal düzen ve sınırlı devlet gibi liberal söylemlere sahip Klasiklerin iktisatçıların yerini 1929 Büyük Buhran sonrasında, daha müdahaleci ve etkin devlet anlayışına sahip Keynesyen İktisadi Düşüncenin aldığı görülmektedir. Keynesyen İktisadi Düşünceyle birlikte devletin ekonomik yaşam içerisindeki görev ve fonksiyonları artmış ve bu artış kamu harcamalarının tanımına da farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Modern maliye anlayışı, devletin mali araçları, kamu harcamalarının yarattığı yükü vatandaşlar arasında adil bir şekilde dağıtma amacı dışında başka amaçlarla ve başka sonuçlar elde etmek için kullanılmaya başlaması ile ortaya çıkmıştır (Edizdoğan vd., 2017, s. 50). Modern anlamdaki maliye anlayışı ile yani devletin ekonomik yaşam içerisinde etkin rol üstlenmesi ile birlikte, kamu harcamalarının sadece kamu idareleri tarafından kamusal hizmetlerin finansmanı amacıyla yapılan harcamaların ötesinde, aynı zamanda ekonomik, sosyal ve siyasal yaşama müdahale aracı olarak yapılan harcamalara dönüşmüştür.

Kamu Harcamalarının Sınıflandırılması

Kamu harcamaları her ülkenin sahip olduğu siyasal, sosyal ve ekonomik, mali koşullar göz önünde bulundurularak sınıflandırılmaktadır. Ancak kamu harcamalarının sınıflandırılmasında temel amaç sınırlı kamusal kaynakların etkin, verimli ve ekonomik kullanımı, kamu harcamaları ile kamu gelirleri arasında karşılaştırmalar yapılması sağlamaktır. Ayrıca yeni harcama politikaları belirlenmesi ve geliştirilmesine olanak sağlanması, kamusal mal ve hizmetlerin öncelik sıralamasının belirlenmesi, bütçe ve plan arasında uyumun sağlanması, kamu mali denetimine olanak sağlanması açısından önem arz etmektedir. Bu sebeple günümüz çağdaş demokrasilerinde kamunun yüklenmiş olduğu idari, mali ve siyasi fonksiyonlar göz önünde bulundurularak kamu harcamaları sadece harcama yapan idarelere göre değil de, söz konusu harcamaların etkileri de göz önünde bulundurularak farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır.

Kamu harcamaları genel olarak idari, fonksiyonel ve ekonomik açıdan sınıflandırılabilir (Öztürk, 2016, s. 114). Kamu harcamaları devletin organları ile bunların fonksiyonları ve hukuki düzenlemeleri göz önünde bulundurularak yapılan harcamalar idari sınıflandırma olarak tanımlanır (Altay, 2017, s. 116). Yani kamu kesiminin idari yapısı yani merkezi, mahalli, sosyal güvenlik kurumları ve düzenleyici ve denetleyici kurumlar göz önünde bulundurularak hangi idari birimin ne kadar kamu harcama yaptığına dayalı bir sınıflandırmadır. Fonksiyonel sınıflandırma ise hizmeti yapan idari birimin yerine, birimlerin sunmuş oldukları kamusal hizmetlerin referans alındığı sınıflandırma türüdür. Kamunun görev ve fonksiyonlarını ifa ederken kullandığı mal ve hizmetlerin türleri ve bunların ekonomi ve piyasalar üzerindeki etkileri göz önünde bulundurularak yapılan sınıflandırma ise kamu harcamalarının ekonomik sınıflandırması olarak kabul edilmektedir. Yani Ekonomik sınıflandırma, Pigou'nun öncülüğünü yaptığı ve kamu harcamalarının ekonomik etkilerinin dikkate alınarak sınıflandırılmaya tabi tutulduğu sınıflandırmadır (Tülümce ve Yayla, 2017, s. 166). Bu sınıflandırmaya göre kamu harcamaları reel harcamalar ve transfer harcamaları şeklinde sınıflandırılmakta olup, reel harcamalar ayrıca cari ve yatırım harcamaları şeklinde sınıflandırılmaktadır. Cari harcamalar daha çok kamunun her yıl tekrarlanana ve personel, kira, aydınlatma, kırtasiye gibi tüketimine dönük harcamalar olmaktadır. Yatırım harcamaları ise uzun dönemli yatırımlara dönük, ekonomik yaşam içerisinde üretimi ve üretim faktörlerinin verimliliklerini artıran baraj, köprü, yol, fabrika, altyapı gibi harcamalarıdır. Transfer harcamaları ise daha çok ekonomik, mali ve sosyal amaçlarla ve karşılık beklenmeksizin yapılan harcamalardır. Bu harcamaları merkezi idarenin mahalli idarelere, kamu girişimlerine, özel girişimlere ve hane halkına yaptığı kaynak transferini içermekte olup, söz konusu kaynak transferleri herhangi bir mal ve hizmet alımına dayanmamakta olup karşılıksızdır (Yüksel ve Songur, 2011, s. 369). Fonksiyonel sınıflandırma ise kamusal hizmetlerin hangi idare tarafından değil de hangi amaç için yapıldığını gösteren yani kamusal hizmet türü ve niteliği göz önünde bulundurularak yapılan bir sınıflandırma türüdür. Savunma, güvenlik, adalet, altyapı, sağlık, eğitim, sosyal güvenlik gibi kamusal hizmetlere siyasal iktidarlar tarafından zaman serileri boyunca ne kadar kaynak aktarıldığının izlenmesine olanak sağlayan bir sınıflandırmadır (Öztürk, 2016, s. 118). Eğer aynı hizmet için birden fazla kamu kuruluşu harcamada bulunuyorsa her

kurumun yaptığı harcamalar toplanmakta ve her bir hizmet için bir maliyet belirlenmiş olmaktadır (Tülümce ve Yayla, 2017, s. 166).

Kamu Harcamalarının Artışı Sebepleri

Tarihsel süreç içerisinde kamu harcamalarının sürekli bir artış seyri içerisinde olduğu görülmektedir. Kuşkusuz bu artışta kamu kesimine atfedilen görev ve fonksiyonlardaki değişim ve gelişime bağlı olarak ortaya çıkan kamusal mal ve hizmetlerdeki talep artışından kaynaklandığı söylenebilir. Özellikle 1929 öncesinde klasik iktisat politikaların yerini büyük buhranla birlikte anti tez olarak ortaya çıkan talep yönlü Keynesyen politikaların genel kabul görmesi kamu harcamalarının artışında önemli paya sahiptir. Ayrıca kamu harcamalarının sürekli artış sebepleri arasında; 2. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı yararların sarılması, sosyal güvenlik hizmetlerine olan talep, teknoloji ve sanayileşmenin gerektirdiği büyük altyapı yatırımlarının yapılması, işsizlikle mücadelenin devletin asli görevleri arasında olduğu görüşünün kabul edilmesi nedenler arasında sayılabilir (Şener, 2008, s. 29). Kamu harcamalarının süreç içerisinde arttığı kabul görmeye birlikte, harcamaların artış sebepleri konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu yaklaşımlardan en önemlilerinden birisi Adolph Wagner'in ortaya koyduğu ve kamu harcamalarındaki artışın ekonomik gelişmeye bağlı olarak sürekli bir seyir izlediği şeklinde formüle edilen yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre hızlı şehirleşme ve nüfus yoğunluğunun artması, sanayileşmeyle beraber gerçekleştirilen teknolojik gelişme, haberleşme, ulaştırma, gibi büyük ölçekli yatırımların devlet tarafından yapılması ve bir takım sosyo-ekonomik düzenlemeler daha yüksek düzeyde kamu harcaması yapılmasını zorunlu kılmaktadır (Arısoy, 2005, s. 64).

Musgrave'de kamu harcamalarının artış sebebinin demografik yapı, kentleşme, sanayileşme, iktisadi ve sosyal gelişmişlikle ilgili olduğunu ifade etmiştir (Kirmanoğlu, 2011, s. 54). Buna göre genç nüfusa sahip bir ülkede eğitim harcamaları harcamalarının artışına sebep olurken, yaşlı nüfusa sahip ekonomilerde sosyal güvenlik harcamaları sebep olabilmektedir. Yine Peacock ve Wiseman kamu harcamalarının artış sebebinin aslında kamu gelirlerindeki artışla ilgili olduğunu, özellikle savaş gibi olağanüstü dönemlerde kamu harcamalarının sıçrama yaptığını ifade etmişlerdir (Akdoğan, 2014, s. 72). W. Baumol göre ise Kamu harcamalarının artış sebebinin kamu kesimindeki emek yoğun üretim teknolojisi kullanmaktan kaynaklı verimlilikteki ileri gelmektedir. Kamusal hizmetlerin yoğun olarak hizmet sektöründen oluşması nedeniyle yıllar içerisinde verimlilik artışı görülmez (Kirmanoğlu, 2011, s. 56). Ayrıca kamu harcamalarının artışını savunma ve askeri harcamalar, eğitim ve sağlık harcamaları ile seçim ekonomisine bağlayan yaklaşımlar bulunmaktadır. Kamu harcamalarının artışı sebepleri ile farklı yaklaşımlar bulunmakta birlikte genel olarak kamu harcamalarının gerçekte artış sebepleri ve görünüşteki artış sebepleri olarak sınıflandırılmaktadır. Kamusal mal ve hizmetlerin miktarında veya niteliğinde herhangi bir değişiklik olmaksızın ortaya çıkan artışlar görünüşte artış olarak tanımlanırken, kamusal malların kalite ve miktarındaki artışa dönük harcamalar gerçekteki artış olarak tanımlanmaktadır. Buna göre paranın satın alma gücündeki değişim, bütçe yapma tekniğindeki değişim, aynı ekonomiden parasal ekonomiye geçiş, devletin sınırlarındaki değişim kamu harcamalarında görünüşte bir artışa sebep olmaktadır. Ancak askeri ve savunma harcamalarının artışı, kalkınma için gerekli altyapı

yatırımlarının yapılma zorunluluğu, teknolojide yaşanan hızlı gelişmeler, nüfus artışı, kentleşme hızının artması, devlet anlayışındaki değişim kamu harcamalarını gerçekte artırmaktadır (Öztürk, 2016, ss. 125-126).

Nüfus Artışının Hızının Kamu Harcamaları Üzerindeki Etkisi

Türkiye’de özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında savaş ve hastalıklar nedeniyle azalan nüfusu artırmaya dönük politikalar izlenirken, 1960’lı yıllardan sonra ise nüfus artış hızını azaltmaya dönük politikalar uygulanmıştır. Özellikle kalkınma için genç nüfusa duyulan ihtiyaç, fazla nüfusun askeri ve siyasi bir güç olduğu algısı nüfusu artırma isteği üzerinde etkili olmuştur. 1960 yılında DPT kurulmasıyla birlikte, nüfus artış hızının kalkınmada bir engel olduğu düşüncesiyle, geleneksel nüfusu artırma politikasında değişiklik yapılması ve doğum artış hızının azaltılması konusunda kamu politikalarında genel bir anlayış birliği sağlanmıştır (Doğan, 2011, s. 300). 1965 yılında Nüfus Planlaması Genel Müdürlüğü kurularak artan nüfus artış hızının düşürülmesi amaçlanmıştır. Bu politikalara Kalkınma Planlarında yermiştir. Günümüzde ise daha çok nüfus yapısı, eğitim, istihdam ve sosyal güvenlik gibi konular üzerinde çalışılmaktadır.

Uygulanan farklı nüfus politikalarının ekonomik büyüme, gelir dağılımı, işsizlik gibi makroekonomik değişkenlerin yanında kamu mali yapısı ve kamu harcamaları üzerinde de etkili olmuştur. Özellikle nüfusun yapısı, yaş dağılımı, nüfus artış hızı ve yaş bağımlılık oranı gibi demografik faktörler kamu harcamaları üzerinde etkili olabilmektedir (Aysu, 2013, s. 137). Ortalama yaşam süresinin uzaması, eğitim standartlarının yükselmesi, sosyal devlet anlayışının uzantısı olarak devletten beklentilerin ve devletin fonksiyonlarının değişmesi bu açıdan önemlidir (Akdoğan, 2014, s. 78). Ancak bir ülkede nüfusta oranlarında meydana gelen bir değişimin, kamu harcamalarını gerçekte artırıp artırmadığı konusunda, artış hızlarının karşılaştırılması doğru olacaktır. Ülke nüfustaki artış, kamu harcamalarını nüfustaki artış kadar veya daha düşük oranda artırıyorsa görünüşte bir kamu harcaması var demektir (Türk, 1996, s. 35). Kamu harcamalarının Türkiye’de yıllar içerisinde sürekli artış seyri izlediği görülmektedir. 1975 yılında kamu harcamalarının GSYİH’ya oranı, %14.1 iken, bu rakam 1980’de 16.8, 2000 yılında %31.1, 2010 yılında %26.8 ve 2016 yılında %26.9 olarak gerçekleşmiştir (Bumko, 2017). Bu çalışmada söz konusu artış üzerinde nüfusun gerçekten bir artışa sebep olup olmadığı ekonometrik olarak analiz edilmiştir.

Literatür Taraması

Türkiye’de nüfus artış hızı ile kamu harcamalarının artışı arasındaki ilişkiye analize dönük ampirik çalışma bulunamamıştır. Genel olarak nüfus hızındaki değişim kamusal mal ve hizmetlere meydana gelecek talep artışı nedeniyle, kamu harcamalarını gerçekte artıracak yaygın olarak ifade edilmiştir. Ancak nüfusun demografik yapısı, eğitim durumu, bağıl nüfus, genç nüfus gibi demografik faktörlerdeki değişimin işsizlik, istihdam, ekonomik büyüme ve kalkınma, gelir dağılımı gibi makro ekonomik değişkenler üzerindeki etkileri ampirik olarak incelenmiştir. Ancak nüfus artışının kamu harcamaları üzerinde etkili olduğu genel kabul görese bile, Türkiye’deki nüfus artış hızının kamu harcamalarını hangi yönde ve oranda etkilediğine dönük ampirik bir

çalışmaya ulaşılamamıştır. Nüfus artış hızı ile kamu harcamaları arasındaki ilişkiyi ortaya ampirik olarak koymaya dönük bu çalışma ile bu anlamda literatüre katkı sağlanacağı düşünülmektedir.

Uluslararası literatürde de yine nüfus artış hızı yerine, demografik yapıdaki değişimin kamu harcamaları üzerinde etkili olduğuna dair çalışmalar bulunmaktadır. 2002 yılından 26 OECD ülkesi 1970-1997 yıllarına ait panel veri analizlerinde nüfus yapısı ve yoğunluğunun, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi kamu harcamalarının artışında etkili olduğu sonucu elde edilmiştir (Sanz ve Velazquez, 2002, s. 9). Ürdün’de kamu harcamalarının temel belirleyicileri üzerine yapılan ve 1990-2010 dönemlerini kapsayan bir çalışmada ise nüfus artışı ile kamu harcamaları arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu sonucu elde edilmiştir. Modelde işsizlik, enflasyon oranları ve nüfus artışı bağımsız değişken olarak kullanılmıştır (Tayeh and Mustafa, 2011, s. 47). OECD ülkelerinin Kamu harcamalarındaki artış ve bütçe açıkları üzerinde 1991 yılında yapılan bir çalışmada ise demografik yapının kamu harcamaları üzerinde etkili olduğu sonucu elde edilmiştir. Bağlı nüfustaki artışın, nüfus içerisindeki genç kesimin oranındaki düşüş, okul ve çocuk yardımlarındaki artış, yaşlı nüfus nedeniyle artan sağlık harcamaları kamu harcamalarını etkilemektedir (Howard and Martin, 1991, s. 169). Lybecek ve Henrekson (1990) yılındaki kamu harcamaları üzerine yapmış oldukları çalışmalarında, nüfus artışına bağlı olarak artan kamusal mal hizmet talebinin kamu harcamaları üzerinde etkili olduğu belirlenmiştir. Nijerya’da kamu harcamalarının boyutları üzerine yapılan çalışmada ise kamu harcamalarının üzerindeki temel belirleyicileri arasında nüfustaki değişim olduğu tespit edilmiştir. Nüfus yoğunluğu ve nüfusun şehirleşme oranı kamu harcamaları üzerinde etkilidir. Özellikle nüfus artış hızının, yaş dağılımı üzerindeki etkisinin, eğitim harcamaları üzerinde etkili olduğu sonucu elde edilmiştir (Ukwueze, 2015, s. 3).

Veri Seti, Yöntem ve Teknik

Çalışmanın bu aşamasında çalışmada kullanılan değişkenlerden oluşan veri seti ve bu veri setine uygulanan çoklu regresyon analizi hakkında sistematik olarak genel bilgi verilmiştir.

Veri Seti

Çalışmada kullanılan değişkenler: Nüfus (NU), Bütçe Açığı (BA), Sağlık Harcamaları (SGH), Savunma Harcamaları (SVH), Eğitim Harcamaları (EGH) ve Ekonomik Büyüme (EB) olup bu değişkenler Dünya Bankası (<https://data.worldbank.org>), Türkiye İstatistik Kurumu (<http://www.tuik.gov.tr>), Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü (<http://www.bumko.gov.tr/>) ve Kalkınma Bakanlığı (<http://www.kalkinma.gov.tr>) veri tabanından elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenler, 1975-2015 dönemi için yıllık verilerden oluşmaktadır. Çalışmada kullanılan değişkenlerin logaritmaları alınarak analize dahil edilmiştir.

Çoklu Regresyon Analizi

Regresyon analizi yardımıyla, açıklanan değişken ile açıklayıcı değişken arasındaki ilişki matematiksel olarak tahmin edilmektedir. Eğer açıklayıcı değişken sayısı iki veya daha fazla ise bu durumda açıklayıcı değişkenlerin bir değişken üzerindeki etkisini belirlemek için çoklu regresyon modeli kullanılmaktadır. Çalışmada kurulan model aşağıdaki şekildedir:

$$KH=C(1)+C(2)NU+C(3)SGH+C(4)SVH+C(5)EGH+C(6)BA+C(7)EB+C(8)D1+C(9)D2$$

Modelin sonuçları yorumlanmadan önce çoklu regresyon analizinin spesifikasyonlarına yer verilmiştir ve elde edilen sonuçlar Tablo 1.'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Çoklu Regresyon Analizinin Model Spesifikasyonları

Regresyon Analiz Değerleri	Test Sonuçları
R2	0.96
Düzeltilmiş R2	0.95
F istatistiği ve Olasılık Değeri	101.03 (0.00)
Durbin-Watson İstatistik Değeri	1.65

Modelde elde edilen R2 değerine göre modele dahil edilen değişkenler kamu harcamalarını %95 oranında açıklamaktadır. Model spesifikasyonları ve varsayımları oluşturulan modelin ve yapılan çoklu regresyon analizinin güvenilirliği sağlamakta ve yapılacak yorumların da doğruluğunu göstermektedir. Modele ait varsayımların sınanmasına ait değerler Tablo 2.'de gösterilmiştir. Tablo 2.'den de görüldüğü gibi çalışmada kurulan model için gerçekleştirilen çoklu doğrusal regresyon modelinin bütün varsayımları sağlanmaktadır. Bundan dolayı regresyon sonucunda elde edilen katsayılarına ait yorumlamaların sağlıklı olduğu düşünülmektedir.

Tablo 2. Çoklu Regresyon Analizinin Varsayımları ve Sonuçları

Testler	Çoklu doğrusal bağıntı	Normal Dağılım	Otokorelasyon	Değişen Varyans	Modelin atıkları 0 (sıfır) ortalamadadır
Değişkenler	Merkezi VIF	Jarque Bera	LM(1)=1,51 (0.21)	Obs*R2	18.10-16
C	NA	0.46 (0.79)	LM(2)=1.91 (0.38)	3.728170	
NU	3.3364	Skewness	LM(3)=2.52 (0.47)	Olasılık Değeri Chi-Square(8)	
BA	1.8146	0,00	LM4(4)=4.82 (0.30)	0.8808	
SAGH	3.6183	Kurtosis			
SVH	2.3131	3.51			
EGTH	1.0953				
EB	2.1658				

Not: Otokorelasyon testi için, Breusch-Godfrey LM Testi; Değişen Varyans Testi için, Breusch-Pagan-Godfrey Heteroskedasticity Testi, kullanılmıştır. Parantez içindeki değerler olasılık değerleri göstermektedir.

Oluşturulan model çerçevesinde çoklu regresyon analizi veri setindeki değişkenlere uygulanmış ve elde edilen sonuçların modele uyarlanması sonucunda model aşağıdaki şekilde yeniden düzenlenmiştir:

$$KH = 0.45+4.43NU+1.46SGH-1.06SVH+1.32EGT+1.05BA+0.05EB+3.64D1+3.85D2$$

[0.08] [2.26] [2.73] [-1.81] [3.63] [7.57] [2.67] [4.89] [3.18]
(0.93) (0.03) (0.00) (007) (0.00) (0.00) (0.01) (0.00) (0.00)

Buna göre, diğer değişkenlerin sabit olması halinde nüfusun %1 oranında artması kamu harcamalarını %4.43 oranında artırdığı tespit edilmiştir. Modelde ayrıca kamu harcamalarında artışa etki edebileceği düşünülen diğer değişkenlerden sağlık harcamalarındaki %1’lik artışın kamu harcamalarında %1.46 artışa sebep olmaktadır. Ayrıca 1975-2016 yıllarını kapsayan çalışmada, eğitim harcamalarındaki %1’li artışın kamu harcamalarını %1.32, Bütçe açısındaki artışın %1.05 ve ekonomik büyümenin %05 oranında artırdığı sonucu elde edilmiştir. Çalışmada 1994 krizi için D1 ve 2001 krizi için D2 kukla değişkenleri kullanılmıştır ve bu değişkenler bir istatistiki olarak anlamlı ve kamu harcamalarını artırıcı etki yapmaktadır. Buna göre 1994 krizinin %1 oranındaki artış eğilimi kamu harcamalarını %3.64 oranında artırmaktadır. Benzer şekilde 2001 krizindeki kamu harcamaları artışı üzerindeki etkisi ise %3.85 olarak tespit edilmiştir.

Sonuç

Kamu harcamalarındaki artış, bilimsel ve teknolojik gelişme, askeri ve savunma harcamaları, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi harcamalarına bağlı olduğu kadar nüfus artış hızı ve demografik yapıdaki değişime bağlı olarak artmaktadır. 1975-2016 yıllarına ait veriler üzerinde yapılan bu çalışmada, nüfustaki %1’lik artışın, kamu harcamaları üzerinde % 4.43’lük bir artışa sebep olduğu, yani kendisinden daha yüksek bir oranda kamusal mal ve hizmetlere talep yarattığı sonucuna ulaşılmıştır. Yani Türkiye’de nüfus artış hızı kamu harcamaların artırıcı gerçek sebeplerden birisi olduğu sonucu elde edilmiştir. Nüfus artışına bağlı olarak daha fazla kamusal mal ve hizmetlere ihtiyaç duyulacaktır. Ülke nüfusunun 2020’de 82 milyon, 2030 da 88 milyon, 2050 de 93 milyon olacağı göz önünde bulundurulduğunda, kamu harcama artışları ve nüfus politikaları yeniden gözden geçirilmelidir. Ancak nüfus artış hızı ile kamu harcamaları arasında pozitif bir ilişki söz konusu iken, Türkiye’deki ekonomik büyüme ile nüfus ve eğitim ilişkisine dönük çalışmada, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi ekonomik büyüme ile beraber nüfusun artış hızının azalma eğilimine girmesi dikkat çekicidir (Telatar ve Terzi, 2010, s. 211).

Kaynakça

- Akdoğan, A.n (2014). Kamu Maliyesi 16. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara
- Altay, A. (2017). Kamu Maliyesi 3. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara
- Arısoy, İ. (2005). “Wagner Ve Keynes Hipotezleri Çerçevesinde Türkiye’de Kamu Harcamaları Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 14, Sayı 2
- Aysu, A. (2013). “Küreselleşmenin Kamu Harcamaları Üzerindeki Etkisi: Oecd Üyesi Ülkelere İlişkin Ekonometrik Bir Analiz”, DEÜ Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir
- Doğan, M. (2011). “Türkiye’de Uygulanan Nüfus Politikalarına Genel Bakış”, Marmara Coğrafya Dergisi Sayı: 23, İstanbul
- Edizdoğan, N, Çetinkaya, Ö, Gümüş E. (2017). Kamu Maliyesi 8.Baskı, Ekin Yayıncılık, Bursa
- Howard O. and John P. Martin, (1991).” Controlling Government Spending And Deficits” OECD Economic Studies No. 17, Autumn 1991 (144-188)
- Kirmanoglu, H. (2011). Kamu Ekonomisi Analizi, 3. Baskı, Beta Basım Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Lybeck ve M. Henrekson (1990). “Explaining The Growth of Government”, Contributions to Economic Analysis, Volume:171, [https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/\(E:1.12.2017\)](https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/(E:1.12.2017))
- Öztürk, N. (2016). Kamu Maliyesi Güncellenmiş 3. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa

- Sanz, I. ve Velazquez, F. J. (2008). "Fiscal Illusion, Fiscal Consolidation and Government Expenditure Composition in th OECD:A Dynamic Panel Data Approach", https://www.researchgate.net/publication/41661160_Fiscal_illusion (E:12.11.2017)
- Sultan N. Abu Tayeh, Mairna H. Mustafa, (2011). "The Determinants of Public Expenditures in Jordan" *International Journal of Business and Social Science*, Vol. 2 No. 8; May 2011
- Şener, O. (2008). *Teori ve Uygulamada Kamu Ekonomisi*, Beta Yayınları, İstanbul.
- Telatar, O. M., Terzi, H., (2010). "Nüfus ve Eğitimin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniv. İİBF Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 2.
- Tülümce, S.Y. ve Yayla, N. (2017). "Türkiye'de Kamu Harcamalarının Bileşenleri Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Wagner Ya Da Keynes?", *Social Sciences (NWSAENS)*, 3C0164,
- Türk, İ., (1996). *Kamu Maliyesi 2.Baskı*, Turhan Kitabevi, Ankara
- Ukwueze E.R.(2015). "Determinants of the Size of Public Expenditure in Nigeria", *SAGE Open*, [http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/\(E:21.01,2018\)](http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/(E:21.01,2018))
- Yüksel, C. Ve Songur M, (2011). "Kamu Harcamalarının Bileşenleri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Ampirik Bir Analiz (1980-2010)", *Maliye Dergisi*, Sayı 161.
- Bumko, (2017). <http://www.bumko.gov.tr/TR,157/butce-buyuklukleri-ve-butce-gerceklesmeleri.html> (E:14.08,2017)

6

Vergi Gelirleri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: OECD Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi

Şahin BULUT

Giriş

Vergi gelirleri kamunun en temel gelir kaynağıdır. Öte yandan elde edilen vergi gelirleri en etkin şekilde kullanılmalıdır ki kamunun ihtiyacı olan fonları arttırmak için yeniden vergi oranlarında artışa gidilmesin. Myles (2009, s. 5), vergilerdeki artışların ekonomiye verdiği zarar nedeniyle hem beşeri hem de fiziksel pozitif etkilerin azalacağı ve bu azalmaların da daha az yatırım, daha az birikim ve daha az inovasyon anlamına geldiğini yani daha az ekonomik büyümenin olacağını belirtmiştir. Hükümetin bu gelir kaynağını elde etmede öncelikle vegilendirmeyi adilane olarak sağlaması gerekmektedir. Vergi oranlarının adilane olmaması hem ekonomik hem de toplumsal yapıya zarar verebilmektedir.

Literatürde vergi yükünün yüksek olmasının ekonomiye zarar verdiği düşüncesi hakimdir. Bu düşüncede olanların temel dayanakları vergilerdeki artışların ekonomik aktiviteleri yavaşlattığı, talepleri azalttığı şeklindeki yaygın kanıdır. Bunun nedeni de basit analizler ve gözlemlerle birçok konunun ihmal ediliyor olmasıdır. İhmal edilen bu temel konular genel olarak hükümetlerin toplamış oldukları vergi gelirlerini yatırım fonlarına, sosyal hizmetlere ve özellikle de dışsal şekilde fayda sağlayan eğitim, altyapı hizmetleri ve kamu sağlığı vb. alanlara aktarıyor olduğudur. Ayrıca ihmal edilen bir diğer nokta vegi gelirlerinin bu ve benzeri şekillerde tasarruf edilmesiyle ekonomik büyümeye olan pozitif etkilerinin olduğu düşüncesidir (Koch, Schoeman ve Tonder, 2005, s. 190).

Ekonomik büyüme kavramsal olarak, ülkede üretilen mal ve hizmetlerdeki reel artış şeklindedir. Geçen zaman içinde ekonomik büyüme ekonomik kalkınma şekline dönüşmüş ve bu gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkelerdeki yoksulluğun azaltılabilmesi ve kalkınmanın sağlanması adına yüksek oranda ve sürdürülebilir ekonomik büyüme oranlarıyla sağlanacağı şeklindeyken gelişmiş

ülkelerde ise ekonomik büyümenin yan etkilerinin de olduğu ve bu etkilerin en başında da çevresel sorunların olduğu yönündedir (Hanusch, 1995, s. 13).

Büyüme modelleri çerçevesinde dışsal büyüme modelleri ve içsel büyüme modelleri bu etkilerin ekonomik büyümeye etkilerinin uzun süreli mi yoksa kısa süreli mi olması bakış açısıyla tartışmalara konu olmaktadır. Bu bakımdan da başında Solow (1956)'un olduğu Dışsal büyüme (neo-klasik iktisat) teorisi ve öte yandan başında Barro (1990, 1991), King ve Rebelo (1990) ile Lucas (1990) gibi iktisatçıların olduğu içsel büyüme teorisi gelmektedir. Dışsal büyüme (Ramsey (1928), Solow (1956) ve Cass (1965)) modellerine göre, vergilemenin etkisinin sınırlı olduğu, vergi politikasındaki herhangi bir değişikliğin ekonomik büyüme oranını etkilemeyeceği kabul edilmiştir. Daha sonra dışsal büyüme modelindeki yaklaşımlardan bazıları özellikle de teknolojinin dışsallığı ve sabitliği terk edilmiştir. Böylece yeni büyüme modelleri ortaya çıkmıştır. Teknolojinin içselleştirilmesiyle ortaya çıkan bu büyüme modellerine içsel büyüme (Romer (1986, 1989, 1990), Lucas (1988), Stokey (1988, 1991), Becker, Murphy ve Tamura (1990), Rebelo (1991), gibi)* modelleri denilmektedir. İçsel büyüme modellerinde ise hükümet politikalarının iktisadi büyüme üzerinde etkili olduğu diğer bir ifadeyle vergi politikalarının ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğunu ortaya koymuştur. Bu etkinin çift yönlü olduğu; hem vergilemenin düzenleme fonksiyonunu içeren Pareto optimal olmayan durumlara müdahalesi hem de ekonomik büyümenin desteklenmesi şeklinde istikrar fonksiyonu kapsamındaki etkilerdir. Vergilerin dolaylı veya dolaysız olması da ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğu düşünölmektedir (Ünlökaplan ve Arısoy, 2011, s. 72). İçsel büyüme modelleri kamu harcamaları eğer bozucu olmayan vergi gelirleri ile finanse edilirse daha yüksek büyüme oranlarının elde edilebileceğini ifade etmektedir (Kneller, Bleaney ve Gemmel (1999, ss. 173-174); Benos (2009, 3)).

Ayrıca arz yanlı iktisatçılarda vergilerle çok yakından ilgilenmişler. Arz yanlı iktisatçılara göre, vergi oranlarının uygun oranlara indirilmesinin ekonomik aktiviteleri hareketlendireceği ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi arttıracadı savunulmaktadır (Koester ve Kormendi, 1989: 369).

Literatür

Vergi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki akademik olarak çeşitli şekillerde incelenmiştir. Literatürde vergi; vergi gelirleri, vergi yükü, vergi oranları, vergi türleri, vergi ahlakı, verginin bileşenleri, vb. olarak ele alınmıştır. Çalışmaların bir kısmı vergilerin ekonomik büyümeyi pozitif etki yaparken bir kısım çalışmalar ise negatif etkilediğini ve bir kısım çalışmalar ise herhangi bir ilişki olmadığı yönündedir. Çalışmanın bu aşamasında vergi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen pek çok çalışmadan bazıları ele alınmış ve özet şeklinde verilmiştir.

Harberger (1964, ss. 25-32) Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ekonomisi için yaptığı vergilendirme, kaynak paylaşımı ve refah adlı çalışmasında, dolaylı ve dolaysız vergi gelirleri veya vergi kompozisyonundaki değişimlerin işgücü arzını ve yatırımları kısa dönemde zayıf şekilde arttırıcı etki yapsa da uzun dönemde bu etkinin süper-tarafsız olduğunu ve ekonomik büyümeyi

* Bk.: Daha ayrıntılı bilgi için Kibritçiöğlü, (1998).

etkilemediğini ayrıca vergi reformu yapmanın (dolaysız vergiden dolaylı vergiye doğru) yatırımları yeterince arttırmadığını ifade etmiştir.

OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı-OECD-Organization for Economic Cooperation and Development) üyesi ülkeler için yapılmış olan Katz, Mahler ve Franz (1983, s. 871), Koester ve Kormendi (1989, s. 367) ve Agell, Lindh ve Ohlsson (1996, s. 33) çalışmalarında vergi oranları ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişkiye rastlanmadığını ifade etmişlerdir.

Castles ve Dowrick (1990, s. 173), Atkinson (1995, s. 171) ve Agell, Lindh ve Ohlsson (1996, ss. 30-32), toplam kamu harcamalarının farklı kullanımları büyümeyi farklı şekilde etkilediğini ve vergi gelirinin artırılmasının da benzer şekilde geçerli olduğunu savunmaktadırlar.

Barro (1991, s. 407), 1960-1985 dönemi ve gelişmiş ve gelişmekte olan toplam 98 ülkeyi kapsayan ve panel regresyon ve korelasyon analizi yardımıyla yaptığı çalışmasında, yüksek vergi oranlarının büyümeyi azalttığını göstermiştir. Ayrıca vergi oranlarında olası indirimlerin uzun dönem ekonomik büyümeye pozitif etkileyeceğini de ifade etmiştir.

Engen ve Skinner (1992, ss. 32-33), ise yaptıkları çalışmalarında vergi oranları ile ekonomik büyüme arasında negatif ilişki olduğunu elde etmişlerdir. Benzer şekilde Cashin (1995, ss. 237, 262-263) 23 gelişmiş ülke ve 1971-1988 dönemlerini kapsayan çalışmasında işçi başına büyüme ile ortalama vergi oranının negatif korelasyona sahip olduğunu bulmuştur.

Mendoza, Milesi-Ferretti ve Asea, (1995, ss. 30-32), 18 tane OECD ülkesi ve 1966-1990 dönemleri için panel veri analizi yardımıyla yaptığı çalışmasında, vergilerin azaltılmasının ekonomik büyümeyi arttırdığını elde etmiştir. Daha açık ifadeyle gelir vergisi ve tüketim vergisi azaltıldığında yatırımların ve ekonomik büyümenin arttığını göstermiştir.

Mucuk ve Alptekin (2009, s. 159), 1975-2006 dönemi Türkiye ekonomisi için dolaylı ve dolaysız vergiler ile ekonomik büyüme arasındaki eşbütünlüşme ve nedensellik analizi yardımıyla yaptığı çalışmasında, dolaysız vergilerden iktisadi büyüme tarafına tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişler ve inceledikleri değişkenlerin eşbütünlüşük olduğu sonucuna varmışlardır.

Castles ve Dowrick (1990, s. 173), Atkinson (1995, s. 171) ve Agell, Lindh ve Ohlsson (1996, ss. 30-32)'in çalışmalarındaki farklı etkilemeleri ölçmek için Widmalm (2001) çalışmasında OECD ülkelerinin vergi yapısını 5 farklı şekilde ele alarak incelemiştir. Widmalm (2001, s. 199, 213), 1965-1990 yılları ve 23 OECD üyesi ülke için havuzlanmış yatay-kesit analizi yardımıyla yaptığı çalışmada, vergi yapısının ekonomik büyümeyi etkilediğini elde etmiştir. Ancak buna dair kanıtların da zayıf olduğunu ifade etmiştir. Özellikle gelir vergisi oranı yoluyla elde edilen vergi gelirlerinin ekonomik büyüme ile negatif korelasyon içinde olduğudur. Vergi karmasının önemli olduğunu ve artan oranlı vergi sisteminin ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini de çalışmasında bulmuştur.

Göçer, Mercan, Bulut ve Dam (2010, s. 97) çalışmalarında Türkiye ekonomisi için vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1924-2009 dönemini kapsayacak şekilde eşbütünlüşme analizini Sınır Testi yaklaşımı (ARDL) ile incelemişler ve analiz sonucu aşağıdaki bulguları elde

emişlerdir. Seriler eşbütünlük olup, uzun dönem analizinde vergi gelirleri (dolaylı-dolaysız vergiler) ile ekonomik büyüme değişkenlerinin ilişkisi pozitif ve anlamlı, ayrıca dolaylı vergilerin etkisinin dolaysız vergilerden daha az olduğunu belirtmişlerdir.

Karayılmazlar ve Göde (2017, s. 131) 1965-2015 dönemi ve Türkiye ekonomisi için yaptıkları çalışmalarında, vergi yükündeki pozitif yönde gerçekleşen değişimlerin ekonomik büyümeyi negatif şekilde etkilediğini hata düzeltme modeli (Vector Error Correction Model-VECM) yardımıyla göstermişlerdir.

Topal (2017, s. 183), OECD üyesi 22 ülke ve 1971-2014 dönemlerini kapsayan, yatay kesit bağımlılığı çerçevesinde panel nedensellik ile dinamik panel analizi kullanarak yaptığı çalışmasında elde ettiği ampirik bulgular şunlardır: dolaylı vergilerin ekonomik büyüme performansına etkisinin pozitif, dolaysız vergilerin ise ekonomik büyüme performansına etkisinin negatif etkisi olduğudur.

Yegen ve Berk (2017, s. 1) 1970-2015 dönemi Türkiye ekonomisi için toplam vergi yükü ile ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki eşbütünlük ilişkisinin varlığını araştırmış ve yapılan analiz sonuçlarında toplam vergi yükü ile ekonomik büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığını göstermiştir.

Stoilova (2013, s. 1041) Avrupa Birliği (AB) üyesi 28 ülke ve 1996-2013 dönemini kapsayan ve havuzlanmış panel veri analizi kullanarak yaptığı çalışmada, tüketim vergisi, gelir vergisi ve emlak vergilerinin ekonomik büyümeyi daha fazla desteklediğini ortaya koymuştur.

Çelikay (2018, s. 37) 2005-2014 dönemi ve Türkiye'deki 81 il için yaptığı çalışmasında, vergi yükü ile kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla değişkenleri arasındaki ilişkiyi eşbütünlük analizi yardımıyla incelemiş ve bu iki değişkenin eşbütünlük olduğunu elde etmiştir. Analiz sonucunda vergi yükünde meydana gelecek %1'lik artışın kısa dönemde ekonomik büyüme hızını %0.6 azalttığını, uzun dönemde ise %0.9 arttırdığını ortaya koymuştur.

Veri Seti, Yöntem ve Bulgular

Çalışmanın bu aşamasında analizde kullanılacak olan veri seti OECD (<http://stats.oecd.org>) ve Dünya Bankası (<http://databank.worldbank.org>) web sitesinden elde edilmiştir. OECD üyesi 35 ülkeye (Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İzlanda, İrlanda, İtalya, Japonya, Kore, Lüksemburg, Meksika, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovakya, İspanya, İsveç, İsviçre, Türkiye, İngiltere, A.B.D., Şili, Estonya, İsrail, Letonya, Slovenya) ait 1995-2015 dönemi için vergi gelirleri (VG) ile Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH-EB-Ekonomik Büyüme) verileri kullanılmıştır.

Analiz için öncelikle serilerin doğal logaritmaları alınmış ve veri seti oluşturulmuştur. Panel veri setinde yatay kesitler-ülkeler arasındaki bağımlılık araştırması, Pesaran (2004)-CD (Cross-Section Dependence) testiyle incelenmiştir. Serilerin durağanlık araştırması; yatay kesit bağımlılığını dikkate alan, ikinci nesil birim kök testlerinden, Pesaran (2006a) CADF (Cross-sectional

Augmented Dickey Fuller) yöntemiyle test edilmiştir. Seriler arasındaki eşbütünlüşme ilişkisinin varlığı, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Westerlund (2008) Durbin-Hausman (W-D-H) yöntemiyle incelenmiştir. Eşbütünlüşme katsayılarının homojenite testleri için Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen test yöntemi kullanılmıştır. Paneli oluşturan veri setindeki değişkenlerin ve ülkelerin uzun dönem bireysel eşbütünlüşme katsayıları yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Pesaran (2006b) CCE (Common Correlated Effects: Ortak İlişkili Etkiler) testi yardımıyla, panelin tümünün uzun dönem eşbütünlüşme katsayısı ise Pesaran (2006b) testiyle ve yatay kesit bağımlılığını dikkate alan (eğim katsayıları heterojen olduğu için) CCMGE (Common Correlated Mean Group Effects: Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Ortalama Grup Etkileri) yöntemi yardımıyla araştırılmıştır.

Bu aşamada ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığı (YKB) $N > T$ ($N=35$, $T=21$) olduğu için bu durumu dikkate alan Pesaran (2004) CD testi yardımıyla araştırılmış ve bu analiz sonucunda ülkeler arasında YKB elde edilmiş ve sonuçlar Tablo 1.'de verilmiştir.

Tablo 1. Yatay Kesit Bağımlılığı Sonuçları

YKB Testi	Pesaran CD	Pesaran CD
Değişkenler	Trendsiz	Trendli
lnVG	-2.118 (0.017)	-2.052 (0.020)
lnEB	-2.036 (0.021)	-1.587 (0.056)

Not: Parantez içerisinde gösterilmiş olan değerler ilgili test istatistiğinin olasılık değerlerini göstermektedir. Hesaplama gecikme değeri olarak 1 alınmıştır (Gecikme değeri 1-5 değerleri için kontrol edilmiş ve sonuç değişmemektedir.).

Ülkeler arasında YKB'nin tespit edilmesinin ardından serilerde homojenitenin durumu Pesaran ve Yamagata (2008) Homojenite Testi yardımıyla ve Gauss 10.0 programı kullanılarak araştırılmış ve elde edilen bulgular Tablo 2.'de verilmiştir.

Tablo 2. Homojenite Testi Sonuçları

Testler	Pesaran ve Yamagata (2008)	İstatistik ve Olasılık Değerleri
Delta Tilda İst.	5.691	0.000
Düzeltilmiş Delta Tilda İst.	6.124	0.000

Homojenite araştırması için yapılan analizde serilerin heterojen olduğu sonucu elde edilmiştir. Bundan dolayı heterojenliği gözönünde bulunduran ikinci nesil birim kök testlerinden Pesaran (2006a)-CADF testi kullanılmış ve elde edilen bulgular Tablo 3.'de verilmiştir.

Tablo 3. Pesaran (2006a)-CADF Birim Kök Testi Sonuçları

Ülkeler	VG		EB	
	İstatistik Değerleri	Gecikme Değerleri	İstatistik Değerleri	Gecikme Değerleri
Avustralya	-2.5442	4	-2.8719	2
Avusturya	-3.3935	4	-1.7035	2

Belçika	-2.3744	2	-1.9856	2
Kanada	-3.8598	2	-0.4991	2
Çek Cumh.	-2.3357	2	-1.9338	2
Danimarka	-2.9401	2	-0.7475	4
Finlandiya	-0.9167	2	-2.7056	3
Fransa	-2.934	2	2.2536	2
Almanya	-2.993	2	-3.1642	2
Yunanistan	-3.0788	2	-3.174	2
Macaristan	-3.0794	2	-1.705	3
İzlanda	-2.4515	2	0.3211	2
İrlanda	-3.6801	2	-0.7552	2
İtalya	-2.8293	3	-0.4492	4
Japonya	-2.7657	4	-2.1707	2
Kore	-2.2516	2	-3.1116	2
Lüksemburg	-2.1984	2	-1.8655	2
Meksika	-2.3293	2	0.0825	4
Hollanda	-2.1643	4	-2.3993	2
Yeni Zelanda	-5.0809*	2	-1.7617	2
Norveç	0.2516	4	-3.0494	2
Polonya	-2.8287	2	-2.5965	2
Portekiz	-3.2554	2	-1.9529	2
Slovakya	-2.6658	2	-0.8728	2
İspanya	-1.7836	4	-1.7361	3
İsveç	-1.5972	2	-4.1115	2
İsviçre	-1.5772	2	-2.2808	2
Türkiye	-2.8364	2	-3.4268	2
İngiltere	-2.2203	2	-1.964	2
A.B.D.	-4.3406	2	-3.3681	2
Şili	-2.0919	3	-2.7236	2
Estonya	-3.9736	2	-5.6171*	2
İsrail	-0.1571	2	-2.4866	2
Letonya	-5.2551*	2	-1.066	2
Slovenya	-4.8949	4	-2.7765	2

Not: VG: Vergi Gerilileri, EB: Ekonomik Büyüme ve logaritmik değerleri göstermektedir.

Panelin tamamı için VG serisi Kritik Değer: -4.97 olarak hesaplanmış olup, elde edilen sonuçların karşılaştırılması için gerekli olan kritik değerler, Pesaran (2007, s. 275-276)'ın çalışmasından alınmış olup %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Bulgularda yatay kesit olarak ülkelere bakılacak olursa; hesaplanan değerlere göre, Yeni Zelanda ve Letonya ülkelerine ait VG serisinde birim kök yoktur. Benzer şekilde EB serisi birim kök testi sonuçlarına göre ise yalnızca Estonya

ülkesine ait EB serisinde birim kök yoktur. Birim kök içermeyen VG ve EB serilerine ait ülkelerin durumu Tablo 3.'de * olarak işaretlenmiştir. Bu ülkelere (* ile işaretli olan) ait olan serilerde birim kök olmadığı için bu ülkelere gelen şokların uzun sürmediği yani geçici olduğu şeklindedir.

Tablo 4. Pesaran (2006a)-CADF Birim Kök Testi Panelin Genel Sonuçları

Testler	VG		EB	
	Hesaplanan	Kritik Değer	Hesaplanan	Kritik Değer
Panelin Geneli için CIPS İst. Değeri	-2.7265	-2.83	-2.0107	-2.83

Not: Panelin tamamı için CIPS istatistik değerlerinin Kritik Değerleri %1 anlamlılık düzeyi için, Pesaran (2007, s. 280-281)'den alınmıştır.

Birim kök testi hesaplamalarında panelin geneli için elde edilen CIPS istatistik değeri Tablo 4.'de verilmiş olup buna göre panelin geneli için birim kök vardır sonucu elde edilmiştir. Bu durumda ülkelere ait veri setinde birim kök olduğuna yani serilerin düzey değerlerinde durağan olmadığına karar verilmiştir. Panelin geneli için serilerin düzey değerlerinde durağan olmaması yani birim kök içermesinin iktisadi yorumu ise ülkelere gelen şokların etkisinin hemen ortadan kalkmadığı yani uzun sürdüğü şeklindedir. Bu aşamadan sonra paneli oluşturan serilerin düzey değerlerinde durağan olmadığının tespit edilmesiyle seriler arasındaki eşbütünlüşme analizinin yapılabileceğine karar verilmiştir. Bunun için yatay kesit bağımlılığı altında eşbütünlüşme analizi için Westerlund (2008) D-H eşbütünlüşme yöntemi kullanılmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 5.'de verilmiştir. W-D-H eşbütünlüşme analizinde elde edilen Grup ve Panel bulguları bize paneli oluşturan VG (vergi gelirleri) serisi ile EB (ekonomik büyüme) serisinin eşbütünlüşük olduğunu göstermiş ve sonuçlar Tablo 5.'de verilmiştir. Diğer bir ifadeyle paneli oluşturan bütün ülkelerde VG (vergi gelirleri) ile EB (ekonomik büyüme) değişkenleri arasında eşbütünlüşme ilişkisinin olduğu görülmüştür.

Tablo 5. Westerlund (2008) D-H Eşbütünlüşme Testi Sonuçları

Testler	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Westerlund (2008) D-H Grup İstatistik Değeri	9260.788	0.000
Westerlund (2008) D-H Panel İstatistik Değeri	48.217	0.000

Not: Panelin tamamı için Westerlund (2008) D-H eşbütünlüşme analizi Akaike (AIC) bilgi kriteri temel alınarak hesaplanmıştır. Son olarak elde edilen eşbütünlüşme ilişkisinin ve ülkelerin uzun dönem katsayıları Pesaran (2006b, ss. 967-970) CCE testiyle tahmin edilmiştir. Buna göre Yapılan analiz sonucuna göre; Avustralya, Belçika, Danimarka, Yunanistan, İzlanda, İtalya, Japonya, Lüksemburg, Polonya, Portekiz, İspanya, İsveç, Türkiye, Şili, İsrail ve Letonya için değişkenlere ait sonuçlar istatistiksel olarak anlamlı elde edilmiştir. Bu ülkelerden Belçika, Danimarka, Yunanistan, İzlanda, Lüksemburg, İspanya ve Letonya için vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki pozitif ve anlamlı iken istatistiksel olarak anlamlı olan Avustralya, İtalya, Japonya, Polonya, Portekiz, İsveç, Türkiye, Şili ve İsrail için ise negatif olarak gerçekleşmiştir. Analiz kapsamında elde edilen bulgular Tablo 6.'da verilmiştir.

Tablo 6. Pesaran (2006b)-CCE Testi Sonuçları

Ülkeler	Uzun Dönem Eşbütünleşme Katsayıları	t İstatistik Değerleri	Ülkeler	Uzun Dönem Eşbütünleşme Katsayıları	t İstatistik Değerleri
Avustralya*	-0.289	-2.47	Hollanda	-0.034	-0.44
Avusturya	-0.045	-0.19	Y.Zelanda	-0.118	-0.85
Belçika*	0.398	4.85	Norveç	-0.522	-0.55
Kanada	0.015	1.00	Polonya*	-0.633	-1.86
Çek Cumh.	-0.249	-1.14	Portekiz*	-0.265	-3.35
Danimarka*	1.12	1.53	Slovakya	0.032	0.27
Finlandiya	-0.247	-1.02	İspanya*	0.333	1.99
Fransa	-0.147	-1.27	İsveç*	-0.071	-1.69
Almanya	-0.069	-0.77	İsviçre	0.013	0.12
Yunanistan*	0.332	1.78	Türkiye*	-0.215	-2.44
Macaristan	0.033	0.79	İngiltere	0.161	0.89
İzlanda*	0.206	2.00	A.B.D.	-0.108	-1.02
İrlanda	-0.076	-0.74	Şili*	-0.154	-1.44
İtalya*	-0.907	-1.93	Estonya	-0.114	-0.36
Japonya*	-0.271	-1.40	İsrail*	-0.039	-1.77
Kore	0.165	0.51	Letonya*	0.022	1.29
Lüksemburg*	0.249	2.80	Slovenya	-0.091	-0.76
Meksika	0.022	0.14			

Not: %1: 2.32, %5: 1.65, %10: 1.2 anlamlılık değerleri olup * işareti t istatistik değerlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada, eğim katsayısı heterojen elde edildiği için eşbütünleşme ilişkisinin ve modelin uzun dönem katsayıları Pesaran (2006b: 967-970) CCMGE testi kullanılarak tahmin edilmiştir. Tahmin edilen bu katsayılar Tablo 7.'de gösterilmiştir.

Tablo 7. Panelin Tamamı için Uzun Dönem Eşbütünleşme Katsayı Sonuçları

Test	Uzun Dönem Eşbütünleşme Katsayısı	t İstatistik Değeri
CCE Mean Group Tahmircisi	-0.04465	-0.79782

Tablo 7.'de de görüldüğü gibi, panelin tamamı için uzun dönem eşbütünleşme katsayısı negatif ancak bu sonuç istatistiki olarak anlamlı değildir. OECD üyesi 35 ülkenin vergi gelirlerinin vergi gelirleri harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki ters yönlüdür. Ancak bu sonuç istatistiki olarak anlamlı olmadığı için yorumlanamamaktadır.

Sonuç

Kamu gelirlerinin %87* oranıyla önemli bir gelir kalemi olan vergi gelirleri aynı zamanda kamunun harcamalarının da önemli bir kaynağıdır. Bu açıdan her ülke için vergi gelirlerinin artırılması önem arz etmektedir. Bu bağlamda büyüme teorileri çerçevesinde vergi gelirlerinin ekonomiye katkısı farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Bu çalışmada vergi gelirlerinin ekonomik

* BUMKO (2017).

büyüme üzerindeki rolü 1975-2015 dönemi ve 35 tane OECD üyesi ülkeleri kapsayacak şekilde panel veri analizi kullanılarak araştırılmıştır. Bunun için öncelikle yatay kesit bağımlılığı ve homojeniteliği araştırılmış ve ardından yatay kesit bağımlılığını dikkate alan birim kök testi yapılmış ve serilerin düzeyde durağan olmadığının tespitinin ardından yine hem heterojeniteyi hem de yatay kesit bağımlılığını dikkate alan eşbütünleşme analizi yapılmıştır. Son olarak serilerin eşbütünleşik olduğu elde edilmiş ve vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönünü belirleyebilmek için yatay kesitlere-ülkelere ait vergi gelirleri ile ekonomik büyüme ilişkisini gösteren katsayılar belirlenmiştir. Ancak panelin geneli için katsayı negatif elde edilmesine rağmen bu sonuç istatistiki olarak anlamlı değildir. Dolayısıyla panelin geneli için vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki anlamsızdır.

OECD üyesi 35 ülke için yapılan analizlerden sonra elde edilen bulgulara göre, Avustralya, Belçika, Danimarka, Yunanistan, İzlanda, İtalya, Japonya, Lüksemburg, Polonya, Portekiz, İspanya, İsveç, Türkiye, Şili, İsrail ve Letonya için vergi gelirleri ve ekonomik büyüme serileri için sonuçlar istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. İstataistiksel olarak anlamlı sonuçlar elde edilen bu ülkelerden bazılarında (Belçika, Danimarka, Yunanistan, İzlanda, Lüksemburg, İspanya ve Letonya) vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki pozitif ve anlamlı, bazılarında (Avustralya, İtalya, Japonya, Polonya, Portekiz, İsveç, Türkiye, Şili ve İsrail) ise negatif ve anlamlı olduğu görülmüştür.

Bu sonuçlar literatür açısından incelendiğinde vergi gelirlerinin bazı ülkeler için ekonomik büyüme ile aynı yönlü bazı ülkeler için ters yönlü etkisi olduğu görülmüştür. Hatta bazı ülkelerde (Avusturya, Kanada, Çek Cumhuriyeti, Finlandiya, Fransa, Almanya, Macaristan, İrlanda, Kore, Meksika, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Slovakya, İsviçre, İngiltere, A.B.D, Estonya, Slovenya,) ise sonuçlar istatistiksel olarak anlamsız elde edilmiştir ki bu durum ilgili dönemler ve ilgili analizler çerçevesinde vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişki tespit edilemediğini göstermektedir.

Kaynakça

- Agell, J., Lindh, T. and Ohlsson, H. (1996). "Growth and The Public Sector: A critical Review Essay", *European Journal of Political Economy* 13: 33.
- Atkinson, A.B. (1995). "The welfare state and economic performance". *National Tax Journal* 48: 171-198.
- Barro, R. (1990). "Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth". *Journal of Political Economy*, 98: 103-125 .
- Barro, R (1991). "Economic Growth in a Cross Section of Countries". *Quarterly Journal of Economics*, 106(4): 407-444.
- Becker, G. S.; K. M. Murphy; R Tamura (1990). "Human Capital, Fertility, and Economic Growth". *Journal of Political Economy*, 98/5: 12-37.
- Benos, N. (2009). "Fiscal Policy and Economic Growth: Empirical Evidence from EU Countries", MPRA Paper, No: 19174.
- BUMKO (2017). 2017 Bütçe Gelirlerinin Dağılımı, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, <http://www.bumko.gov.tr/TR,7452/2017-butce-gelirlerinin-dagilimi.html>
- Cashin, P. (1995). "Government Spending, Taxes, and Economic Growth", *IMF Staff Papers* 42, No. 2.

- Cass, D. (1965). "Optimum Growth in an Aggregative Model of Capital Accumulation", *Review of Economic Studies*, 32, 233-240
- Castles, F.G. and Dowrick, S. (1990). "The impact of government spending levels on medium term economic growth in the OECD", 1960-85. *Journal of Theoretical Politics*.
- elikay, F. (2018). "Vergi Yüklünün Ekonomik Büyüme Hızı Üzerindeki Etkileri: Türkiye'deki İller Örnekleminde Ampirik Bir Analiz (2005-2014)", *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 3(5): 37-55.
- Dünya Bankası (2018). World Bank, <http://databank.worldbank.org>
- Engen, E.M. and Skinner, J. (1992). "Fiscal policy and economic growth". NBER Working Paper No. 4223.
- Göçer, İ., Mercan, M., Bulut, ř. ve Dam, M.M. (2010), "Ekonomik Büyüme ile Vergi Gelirleri Arasındaki İlişki: Sınır Testi Yaklaşımı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, 97-110.
- Hall, R. E. (1968). "Consumption Taxes Versus Income Taxes: Implications For Economic Growth", In *Proceedings of the Annual Conference on Taxation under the Auspices of the National Tax Association Vol. 61 (January)*, pp. 125-145, National Tax Association, California.
- Hanusch, H. (1995): "Die neue QualiUlt wirtschaftlichen Wachstums". H. Hanuseh & W. Giek (ed.) (1995: 13-26), *Ansiitzefür ein neues Denken in der Wirtschaftspolitik*, Cilt 70.'
- Harberger, A. (1964). "Taxation, Resource Allocation, and Welfare", In *The Role of Direct and Indirect Taxes in The Federal Reserve System* (pp. 25-80), Princeton University Press.
- Karayılmazlar, E. ve Göde, B. (2017). "Vergi Yüklünün Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi", *Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Yıl: Ekim 2017 Cilt-Sayı: 10(4) ss: 131-142, ISSN: 2564-6931, DOI: 10.25287/ohuiibf.330849
- Katz, C.J., Mahler, V.A. and Franz, M.G. (1983). "The impact of taxes on growth and distribution in developed capitalist countries: A cross-national study". *The American Political Science Review* 77: 871-886.
- King, R. G., & S. Rebelo (1990), "Public Policy and Economic Growth: Developing Neoclassical Implications", *Journal of Political Economy*, 98(5, Part 2), pp.126-150.
- Koch SF, NJ Schoeman and JJ van Tonder (2005). "Economic Growth and the Structure of Taxes in South Africa: 1960 to 2002." *South African J Economics* 73(2): 190-210.
- Koester, R. B. and Roger C. Kormendi (1989). "Taxation, Aggregate Activity and Economic Growth: Cross-Country Evidence on Some Supply-Side Hypotheses, *Economic Inquiry*, 27(3), pp. 367-386.
- Kneller, R., Michael F. Bleaney and N. Gemmell (1999). "Fiscal Policy and Growth: Evidence From OECD Countries", *Journal of Public Economics*, 74(2), pp. 171-190.
- Lucas, R. E., Jr. (1988). "On the Mechanics of Economic Development". *Journal of Monetary Economic*, >, 22/J]: 3-42.
- Lucas, R. E. (1990). "Supply-Side Economics: An Analytical Review", *Oxford Economic Papers*, Vol. 42, pp. 293-316.
- Mendoza, E., Milesi-Ferretti, G. ve Asea, P. (1995). "Do Taxes Matter for Long-Run Growth?", *IMF Working Paper Series*, No: (95)79.
- Mucuk, M. ve Alptekin, V. (2009), "Türkiye'de Vergi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: VAR Analizi (1975-2006)", *Maliye Dergisi*, 150, 159-174.
- Myles, G. (2009). "Economic Growth and the Role of Taxation", *OECD Economic Department*, WP No 714. <http://dx.doi.org/10.1787/222781828316>

- OECD (2018), Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı-(Organization for Economic Cooperation and Development), <http://stats.oecd.org>
- Pesaran, M.H. (2004). "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels", Cambridge Working Papers in Economics, 435.
- Pesaran M.H. (2006a). "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross Section Dependence", Cambridge University, Working Paper, No: 0346
- Pesaran, M.H. (2006b). "Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with a Multifactor Error Structure", *Econometrica* 74, ss. 967-1012
- Pesaran M.H. (2007). "A Simple Panel Unit Root Test In The Presence Of CrossSection Dependence", *Journal of Applied Econometrics* 22, ss. 265-312.
- Pesaran, M.H., Ullah, A. and Yamagata, T., (2008). "A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence", *Econometrics Journal* 11, ss. 105-127.
- Ramsey, F. (1928). "A Mathematical Theory of Saving", *Economic Journal*, 38, 543-559.
- Rebelo. S. (1991). "Long-Run Policy Analysis and 'Long-Run Growth". *Journal.of Poliitical Econom)*. 99/3: 500-52].
- Romer, P. M. (1986). "Increasing Returos and Long-Run Growth". *Journal of Poliitical. Economy*, 94/5: 1003-1037.
- Romer, P. M. (1989). "Capital accumulation in the theory of long-mn growth". In R. l. Barro (ed.) *Modern business cycle Theory*. BasH Blackwell, Oxford.
- Romer, P. M. (1990). "Endogenous Technological Change", *Journal of Political Economy*, 98(5, Part 2), pp. 71-102.
- Solow, R. M. (1956). "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, Volume 70, Issue 1, 1 February 1956, Pages 65–94, <https://doi.org/10.2307/1884513>
- Stoilova, D., & Patonov, N. (2013). "An empirical evidence for the impact of taxation on economy growth in the European Union". *Tourism and Management Studies*, 3, 1030–1039.
- Stokey, N. L. (1988). "Leaming by Doing and the Introduction of New Goods". *Journal of Political Economy*, 96: 701-717.
- Stokey, N. L. (1991). "Human Capital, Product Quality, and Growth". *Quarterly Journal of Economics*, 106: 587-616.
- Tosun, M. S. ve Abizadeh, S. (2005). "Economic Growth and Tax Components: AnAnalysis of the Tax Changes in OECD", *Applied Economics*, 37, 2251-2263.
- Topal, M. H.. (2017). "Vergi Yapısının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkelerinden Ampirik Bir Kanıt", *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*. 5. 183-206. 107, 199-219.
- Ünlükaplan İ. , Arisoy İ., "Vergi Yüğü Ve Yapısı İle İktisadi Büyüme Arasındaki Dinamik Etkileşimler Üzerine Uygulamalı Bir Analiz", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, vol.38, pp.71-100, 2011, <http://www2.feas.metu.edu.tr/metusd/ojs/index.php/metusd/article/view/385>.
- Westerlund, J. (2008). "Panel cointegration tests of the Fisher effect", *Journal of Applied Econometrics* 23, ss. 193-233.
- Widmalm, F. (2001). "Tax Structure and Growth: Are Some Taxes Better Than Others?", *Public Choice*,
- Yegen, B. ve Berk, E. (2017). "Türkiye’de Toplam Vergi Yüğü ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: 1970-2015", *Uluslararası Hakemli Ekonomi Yönetimi Araştırmaları Dergisi*, Temmuz / Ağustos / Eylül Yaz Dönemi Sayı: 13 Yıl:2017, ISSN Print: 2148-8207 Online 2149-2492.

7 |

A Journey from Mercantyst Ideas to Neo Merchantilist Ideas

Hülya DERYA

Hasan MEMİŞ

Introduction

The mercantilist system is the dominant economic system that ruled in the Western world between the 15th and 18th centuries. With explorations, states have met with gold silver deposits and new products in other states. Money (i.e. gold) is wealth. National power is important. Foreign trade is more important than domestic trade. The state should intervene in the economy to organize foreign trade. The most important of these policies is that the state intervenes in the economy in order to increase the national wealth, encouraging exports and decreasing imports, allowing gold and silver to enter the country. The belief that the source of richness lies in gold and silver used as money has developed in this period. Population growth was encouraged as the population growth was thought to increase the economic power and the wages were kept at a minimum by the state. It is possible to say that the mercantilist thought who came up with the goal of "*national wealth*" is based on three basic factors: first; national and powerful state principle. Second; precious metals and a passion for winning. Third; necessity of foreign trade. On the other hand, one of the requirements of the national and strong state principle was to have a strong army and navy, and to be superior to other states with a powerful trade fleet. Developed countries implemented mercantilist politics in the first phase of their development. Britain and the United States were among the countries that implemented the most aggressive protection and subsidies in the past. In the 18th and 19th centuries, Britain was the first country to achieve excellence in the art of infant industry protection. Britain then kicked up the staircase to the summit, recommending free trade to Germany and the US, which are less developed, because it needs markets to sell their goods.

The United States, which takes Britain as an example, has continued the process of "kicking the ladder" by proposing free trade to underdeveloped countries about 100 years after having a peak with protectionism and subsidies. The "laissez faire" (liberal) policy, which is strongly recommended to the countries that are at the beginning of their development, does not suit to the Western world, especially to the United States. In the study, the mercantilist methodology in the neoclassical system, which is the current dominant theory of economics, will be addressed. The mercantilist system will be described as continuing with neo mercantilist policies, and examples of neo-mercantilist applications will be given. We will also try to reach some conclusions by taking the arguments that western economies are turning back to these old "wealth and national power" policies from time to time, especially when economic conjuncture has made a dip.

Literature

In this part of the work, Mercantilist Thought and The Critics of The Classics, Neo-Classical Economy and Its Basic Assumptions, What is Neo- Mercantilism and Neo-Mercantalist Policies in Neo-Classic System will be examined.

Mercantilist Thought and The Critics of The Classics

Traders were not important in the feudal structure of the middle ages.* Merchandising is a profession that is both risky and profitless. During the Mercantilist period covering the years 1500-1776, traders became very important and contributed to the formation of the national bourgeoisie. Mercantilist thought asserts that the medieval (15th-18th) national governments richness will be equal to the their gold and silver reserves, and the governments should be forced to apply policies (exports, incentives, import-substitution measures) that will enable the states to provide a satisfactory foreign trade balance and an increase in the welfare and wealth, which are unavoidable economic policies. It is possible to say that mercantilist thinking is based on three basic factors. First is national and powerful state primeval. Mercantilists were less confident in their own evaluations and honesty. For this reason, it is believed that the general interests of traders are in the prohibition inadequate labour and decaying raw materials by the state. The result of this approach has been the emergence of many public interventions regulating the production of goods. However, the existence of strong national governments is necessary for uniform regulation at the national level. There is a need for strong central governments in order to achieve mercantilist aims such nationalism, protectionism, colonialism by means of tolls and domestic trade unrestricted by taxes (Bocutoğlu, 2012: 20). Second is the positive link between precious metals and national power and the passion to win. Mercantilists believe that the wealth of a nation is made of gold and silver metals that the nation possesses. Precious metals are seen as means by which power and wealth can be provided. The portion of exports that exceeds imports causes the increase of gold and silver of that country. Even in battle, as long as payments are made with gold, it is beneficial to export to enemy countries (Bocutoğlu,2012: 18). The third is the necessity of

* Families did not let their daughters marry merchants.

foreign trade. While Mercantilists are extremely eager for exports, they have avoided imports. The purpose of reducing imports is to reduce the entry of consumption goods into the country and thus to prevent the exit of the gold to other countries. The aim of increasing exports is to provide gold entry to the country. It is possible to say that the connection between these three components is basically based on the same principle. If the country has mineral resources, the country is rich. If the precious metal does not exist in the country, then the only way to enrich the country is to trade and increase exports. In this period, the nation and the national state were approached positively and the colonialism was regarded as unavoidable.

This period is the period when the colonies were a win-win for the homeland. Production in the colonies is prevented. The goal is to ensure that the colonies remain a source of cheap raw material for the homeland. Britain, for example, has used cotton from India to manufacture final goods in Britain for fabric production, allowing India to remain a cotton producer. It was the mercantilist period that monopolies grew under state support.

In 1776, the *Wealth of Nations*, written by Adam Smith, discredited the idea of mercantilism. Smith's most important criticism for mercantilism is that gold and silver are not sources of wealth. The necessity is the support of militaristic power with consumable goods (Smith, 1937 :440). This view of classical economics is a supply-side policy. Classics have argued that countries will not be rich with protectionism, and that the source of the wealth is in free trade and production. The concept of the "*mercantile system*" is the name given by Smith to the capital accumulation model, which dominated capitalism during the first period between the 16th and 18th centuries. This system predicts that the richness can only be achieved by the surplus that can be obtained from foreign trade rather than production. In this framework, it focuses on filling the treasury of the newly emerging national states with basic precious metals by generating monopolies on the foreign trade. However, according to Smith; the only goal of production should be consumption.

In this direction, He also criticized the structure of the mercantilist system that puts the market under pressure, thus expressed that the system has preferred the consumer's interests to the producers' interests (Smith, 1937: 438). The reason for the criticism is the monopolistic structure of the Mercantilist system. The government provides the monopolistic privileges to the firms dealing with foreign trade. Monopoly privileges limit free participation in the trade on the domestic market, and so limit competition. With the prevention of competition, the price is not formed in the market and the profits of the firm hamper the effective and linear relationship between production and consumption (Smith, 1937: 460). The criticisms made to the mercantilist system by Smith as the production is placed into the second plan in this ideology are also applicable to the current economic system. The classics who oppose the mercantilist idea, which advocates the constant surplus of foreign trade balance, argue that the precious metal which continuously increases in the country, pulls national prices upwards, restricting exports and expanding the importation, and after a while causes the precious metal extraction from the country. On the contrary, in the case of precious metals importation from the country, the money supply will decrease, national prices will decrease and the foreign trade balance will reverse. The mechanism

that operates according to "*laissez faire*" principle of the classics explains that the constant trade surplus of foreign trade is both impossible and harmful to the country's economy. Other criticisms of the classics on the Mercantilist system are Smith's theory of absolute advantages and Ricardo's theory of comparative advantages. According to these theories, nations can become wealthy by producing and selling goods in the field that they become specialist. For the operation of the system, free foreign trade conditions must exist. The difference between the levels of development between countries at the time Smith proposed free trade was not as large as it is today. Foreign trade could yield profit for every country at that time.

Neo-Classical Economy and Its Basic Assumptions

Neo-Classical theory maintains a dominant position in economics for more than a century. Neo-classical theory, which can also be called as the revision of classical school, has been directed to re-describe the value theory (Wallerstein, 1996: 93). With the preservation of the macroeconomic approach of the classics, it can be said that the microeconomic view are at the forefront. While neo-classics attempted to explain the value from a new point of view, the objective real cost has left its place to the subjective real finance since the 1870s. The new theory is based on psychological factors and "benefit" is brought to the forefront. As a determinant of the value, labour-time has left its place to subjective explanations. Neo-classical thinking tends to break down the society to the finest detail and work on economics through micro-foundations, which inevitably leads to the focus on subjective elements. Subjectivity is defined as the placing of individuals to the centre of the examination by attaching importance to the individual and its genders. The production cost determines the supply, the supply determines the benefit and the benefit determines the value (Bocutoğlu, 2012: 173). In neoclassical economics, the production process is described by a mathematical function. It is important to apply math. Because it is not possible to accomplish the abstraction in economic events without using mathematics intensively. According to Neoclassical understanding, mathematical tools are of great importance in the analysis and comprehension of multi-dimensional reality (Durusoy, 2008: 10). As economics is expressed by numbers, history, philosophy, institutions like in natural sciences have gone into the background. Economics is no longer a social science. By adopting the deduction method as a method, the "*homo-economicus*" function is accepted against the assumption that the economic system consists of isolated atoms (Bocutoğlu, 2014: 11). According to neoclassical approach, people always try to maximize their own interests. The hypothesis *homo-economicus* can be regarded as a common thought of Classical and Neo-Classical theories. Individuals act in a way that will increase the prosperity of the society in the long run while choosing their own interests. The important problem here is whether the individual can or cannot explain the average consumer (producer) behaviour in general. *Homo economicus* individuals have full knowledge of the commodities regarding the markets and other economic issues and absolutely evaluates the options he chooses, prefers most parties to the less, and are whose preferences do not conflict. While *homo economicus* consumers maximizes their benefits, producers maximize their profits (Çeçen, 2004: 221). But here all social aspects of economic behaviour are neglected. Human beings are abstracted from all type of socialness, and from the historical and social characteristics of the production

process. Savings and investment are identical. There is no demand surplus, deficit or supply surplus. One of the most important assumptions of neoclassical economics is to ensure full competition, i.e. to prevent monopolies. In any country of the world, full competition is not fully achieved. Also according to neo-classical thought, individuals have full knowledge. However, the assumption that individuals have complete knowledge cannot explain today's crises. One of the most important reasons for the crises is that individuals do not have full knowledge (Altunöz, 2013: 20). The homogeneity assumption which means that buyer, seller and the goods subject to shopping are the same as each other, cannot be implemented because of the psychological and spatial reasons, and companies aiming to increase the market share by advertising and goods differentiation. The assumption of free circulation of production factors also does not find much response today. Production factors in the same union are restricted by visible or invisible obstacles. Ceteris paribus is one of the important assumptions of neoclassical economics. According to this hypothesis, when an economic phenomenon is examined, it is assumed that one of the variables affecting this phenomenon changes and the other variables remain constant. This assumption corresponds to a simplifying formation that leads to the disconnection of the analyses made from reality, while making it easier to construct and analyse theories of economics (Solow, 1985: 328). The assumption that other conditions have not changed has narrowed the views of economists and led them to approach event with certain patterns and limitations. In neoclassical economics, markets are always in the equilibrium. Equilibrium has been addressed in different ways by three neo-classical economists. There is a conflict between the partial equilibrium proposed by Marshall, and the general equilibrium analysts of Walras and Pareto. Walras argues that economics will sacrifice its ability to become a science as it continues to address practical problems. In an environment where the general equilibrium, perfect competition conditions and consumers are moving with maximization of utility, Walras established a mathematical abstract system to maximize total benefit. Pareto has come to the conclusion that the welfare of the society will increase if it is possible to increase the prosperity of an individual without changing the welfare of all the other individuals in a society. Marschall's partial equilibrium approach reached a market equilibrium with the equilibrium of a single individual or company. Neo-classical economics looks the same as classical economics. The government should not intervene in to the market in no circumstances. It is not always possible to achieve perfect competition under the condition that prices and wages are not flexible. Today, on the contrary, every crisis that the world has experienced so far has been addressed by state intervention. Another hypothesis that is controversial is profit maximization. Neo-classical economics, whatever competitive market conditions are, accepts the ultimate goal of each firm as profit maximization. To do so, it is assumed that production of the firm will increase to the extent that marginal costs are equal to marginal revenue, and that sales prices will be determined by the amount of production specified. It is not possible for firms to know the demand and cost functions in real life conditions or to have a full knowledge of the elasticity of demand of the goods they produce (Simon, 1979: 493). As a result, it can said that there are three basic assumptions of Neo-Classical theory criticized the most. These are homo economicus (economic man), perfect competition conditions and profit maximization.

What is Neo- Mercantilism

Mercantilism acts in the direction that nations need to encourage exports and reduce imports in order to increase their precious metal inventories. Today, however, mercantilist practices have changed shape. Protective policies are still underway, although apparently free trade seems to be advocated. When the neo-mercantilist methods of protectionism are examined, some of them are direct barriers, quota applications, and supports. It can be said that the actual large-scale protectionism is the "*trade wars*" applied by the method of currency manipulation. Mercantilism is not in the interest of enhancing the wealth of the nation, and its activities are to make the state rich. In the first stage, however, the state was the king. On the other hand, since the king was not in a position to profit from trade without a privileged trading class, the private enterprise was chosen as a systematic political tool by mercantilism. It is possible to see this logic as a driving force behind the trade, which is politically shaped and under military protection. Mercantilism was based on the understanding of pre-capitalist social property rights, which necessitated a production surplus both internally and externally through political means. Economic-political strategies developed to export goods and services can now be described as neo-mercantilism. These strategies are particularly important in terms of their export-oriented characteristics (Becker, 2006: 14). Orientation for product exports in developed countries is linked to export of capital at the same time. This gives both profit share and interest income. Germany and Japan are examples of these countries. In less developed countries, the situation is somewhat different. In order to be able to borrow and pay foreign debt in a large part of these countries, foreign exchange from the export of goods is needed. For example, in the '80s, some neo-mercantilist strategies were forced to be implemented in underdeveloped countries, in this way the debt-interest cycle was to be guaranteed. This is especially true in Latin America. However, some countries, such as China and the Gulf Emirates, have now become countries that export capital. Acting outwardly in an active manner requires some grounding both at the regional and international level. It does not only include external politics and spreads over a much wider area, such as money and salary relationships. In this context, neo-mercantilism cannot be evaluated only by a policy based on external economies.

There is a continuity observed between mercantilism and neo-mercantilism in the export direction. These two concepts, however, are separated from one another in terms of their social content. This is achieved either by political pressure directly on the producer, or by non-equivalent trade in the market, which is sustained by political support (Teschke, 2007: 196). In order for your wealth to grow, you must use your sovereignty. There was an absoluteness of the state in the centre of mercantilism. Because the state has distributed the privileges that allow the formation of the profit. Commercial capital protected its pre-capitalist order. Today, neo-mercantilism defends capital accumulation. In neo-mercantilism, the income earned from export items is particularly important for the accumulation of capital. These revenues may stem from different structures. In countries such as Germany and Japan, the capital accumulation comes from the developed industrial sectors, however, non-technical branches such as the textile sector in Cambodia and Bangladesh are the source of the revenue. At the end of this, the link with other branches is shaped

differently, such as the context of machine and service flow. It is observed that the competition parameter changes in the same way. In the first case, qualitative elements play a predominant role, while price competition in non-technical branches is very important. At the end of this, there is a great pressure on the wages. Especially in raw material-based neo-mercantilism, direct growth rates and employment effects are very low. This diagnosis has been reaffirmed in recent years in Latin America (French-Davis, 2005: 182). It is also observed that the development in Russia is in this direction. Another issues with raw material-based neo-mercantilism are the fluctuation of raw material prices and the fluctuations in growth that come with it. This does not only apply to central countries such as the EU, but also to countries such as India, which is a dominant player in the IT services sector (Dubey, 2007: 120).

Classical mercantilism has used less protective measures than neo-mercantilism. Protectionism is primarily used to limit imports. This point of view is also valid under capitalist conditions, but is more limited, because sovereign economies are able to generate export surplus under free trade rules. Free trade conditions destroy the shields of the weaker and strengthen the positions of the sovereign economies. However, some sectors in the dominant economies also need to protect themselves. Here, we can count especially the agricultural sector. Thus, inconsistencies between positions can be seen in unilateral and multilateral trade agreements due to different interests. Sovereign powers such as the US and the EU, therefore, have gone to mutual covenants. The power asymmetry of the negotiating parties here is much more apparent. Today, these negotiations seem to be at the point of blockage due to the opposition of interests (Blaas and Becker, 2007:30-34).*

One of the main elements of neo-mercantilist strategies is foreign exchange policies. Neo-mercantilist prone countries often opt for low exchange rate policy in order to be more successful in exports. Nevertheless, in some political conjunctures, these policies cannot be sustained. The pressure in this situation is often reflected in the wage policy. Germany and Japan examples showed this.

Austria, which is closely tied to the German economy, likewise accepted restrictive salary policies. According to Detje (2007: 40), "*Germany and Austria have formed a competitive environment to reduce wage policies within Europe from the mid-1990s. In these two countries, wages have fallen slightly, however, wages have increased by 64% in Great Britain, 40% in Italy, 30% in Spain, 20% in Denmark and 10% in France and the Netherlands.*" It is noteworthy that the wages in the service sector are rather low compared to the industry sector. In this way, the industry is making a big profit from the cheap salary regime in the service sector. The wage structure in Germany shows certain parallels with Japan. Here, large firms use small businesses at fairly reasonable prices and treat them as a kind of buffer zone. Looking at the example of Germany and Austria, neo-

* The national state and neo-mercantilist strategies can also cause regional tensions. We can observe this situation especially in Mercosur (Latin American common market). Here, after heavy financial crises at the beginning of the millennium, countries have turned to more mercantilist strategies (Becker).

mercantilist principles seem to be partially internalized by the unions. At the end of this, it seems that they are used very effectively in the direction of neo-cooperative arrangements. As Heinz noted, the Japanese model had the same effect. The German wage policy has shaken the EU countries because of the strong influence of this country (Detje,2007: 43).

Neo-Mercantalist Policies In Neo-Classic System

The controversial assumptions of neoclassical economic thought have occasionally served by leaving all objectivity because of the ideological orientation of the system. One of the most effective explanations in this regard belongs to Guerrien. According to him, neo-classical thinking is based on a theoretical model that shows that the first-order market economy is compatible with the functioning of the economy or will reach "*optimal*" situations. As a result of the criticism from the point of view of logic, it was necessary to clarify their assumptions more clearly, to abandon some of their assumptions and finally to formulate some of them in a new way in order to give more general validity to neoclassical analyses. But this time the main problem emerged as follows: what assumptions should be made to prove that the market rules will bring optimization? (Guerrien, 1999: 13). According to Blaug, the reason for the analysis of the economy by unrealistic assumptions is nothing more than a goal to achieve a certain goal (Blaug, 2004: 164). According to Chang, free foreign trade practices, one of the conditions of neo-classical economics, actually force the developed countries to impose trade and sanctions, or a group of policies, such as the patent law, in order to strengthen their economic position on developing countries (Chang, 2003: 17).

The countries listed in the category of developed countries at the moment have generally developed with protectionist policies and subsidies. Britain is the first country implementing this. Britain has proposed foreign trade liberalization to other countries in order to find markets to sell what they produce when they realized industrialization and increased production. The protectionist policies they owe to their own development have not been proposed for other countries and they have tried to destroy the protective walls of the underdeveloped countries. The main reason for doing this is not to think of underdeveloped countries but to gain more from foreign trade. Trade between countries with different levels of development usually benefits developed countries. The developed country reflected productivity increases in wages, but productivity increase reduced wages in underdeveloped countries (Singer-Preispisch dissertation). The developed country has sold at a high but bought at low price. The ultimate outcome of such a trade is that the developed country has earned more profit. The US is another example of implementing protectionist policies at the time of its development. When it completes its development, likewise Britain, the United States also promotes free trade to all countries. But at the beginning of the Great Depression in 1930s, the United States becomes one of the interesting examples of adopting the protective Smoot-Hawley tariff by giving up free trade. But in the 1980s, the US quickly reversed its past practices and implemented the Washington Accord between the IMF, the World Bank and the US treasury as an architect. The United States does not conform to its policies proposed, it has imposed on the other countries the idea that the growth can be only

accomplished by free trade and privatization as this provides an environment suitable for investment (Acar, 2008: 162). In addition to the criticism that these practices are not appropriate for the countries at the beginning of their development, the proposed "*laissez-faire*" (liberal) policy were not followed by the US at first. According to Stiglitz, liberalization has not opened up to the construction, shipping and textile sectors where emerging countries are superior, while markets are opening up to financial services and information technologies exported by developed countries (Stiglitz, 2010 : 85). Western countries continue to protect their products while advocating free trade. Developed countries have not lifted their agricultural subsidies in their own countries. They preferred to close the doors to developed sectors that the developing countries have comparative advantages. The comparative advantages, however, are an indication that the present day mercantilist practices continue, even though the classic economic idea have made one of the most important criticisms towards the mercantilist system. Economic policies have a very important role in shaping the perception of the public. For example, the policies governed by global institutions such as the IMF and the World Bank serve to determine what masses will think instead of solving problems, and thus deviate from corporate objectives. The IMF is led by international and especially US-based finance environments. Therefore, the IMF policies are not based on the will of the poor, and they do not represent the institutions and services in the country they perform, which is always a developing country. Because the institutions, culture and social structure of the serviced country are ignored. The IMF recommends the same policies to each country and sees all countries in the same category. As all patients with different illnesses are given aspirin, those who do not have headache will not benefit because the aspirin only passes the headaches. This is also the basis for the failure of IMF policies. The currency of the US is its other superiority. Since the end of World War II, the US dollar has been regarded as reserve money by the whole world. The ability of the FED to build up dollars in cash has increased steadily, and the cost of this new money, brought to the market by a few keystroke, has approached to zero.

The modern world prefers to use "*nominal money*" without any upper limit in terms of competitiveness and quantity instead of buying any valuable commodities (Cwik, 2011: 9). All the countries involved in this monetary system behave in a similar way and can adjust the amount of money by the central banks. Thus, they can control the value of domestic money at a lower level than their competitors and manage their mercantilist policies easily. The biggest problem that countries outside the big players at the centre of the global economy face during this war is the high-speed foreign resource inflows which lead to the appreciation of the local currency. This situation undermines competitive power, leading to ballooning in financial assets and, and in the case of slowing or stopping capital movements, this also creates a financial crisis risk. In other words, neo-mercantilist foreign trade wars, especially in the USA, during the recession, make it difficult for other economies to take measures in the framework of liberal policies. There are some countries, following the Neo-mercantilist thought, giving the excess of export as well as other countries that absorbs this excess. In this sense, the countries of the European Union, especially Germany, have encountered with countries that give chronic deficits. In the last few years, the United States has been the biggest country in the global framework. High US consumption has

been financed with more credit (Isaac Joshua). The Americans gave a current account deficit of 6.6% in 2006 (Le Monde-13.2.2007), and at the end, the country became highly dependent on capital imports to support economic models. In 2002, 76% of global capital imports went to America (Zeller, 2004: 87). In addition, interest rates have fallen in the US to maintain both consumption and share prices. However, recent developments show that these politics reaches the limit. The crisis and low-interest rate policy have caused the dollar to depreciate, which is now at a critical level. The dollar's status as an international exchange rate has been worn out. If the US increases interest rates by revising its economic policies and moves to cut back on domestic demand, it will have serious consequences for neo-mercantilist countries. This applies not only to the European Union but also to the growth record country, China. In such a case neo-mercantilism countries are worried about resorting to protective measures as they did in the 1930s. Those who argue that free circulation of the monetary system cannot be stopped say that any intervention may create problems such as inefficiency and imbalance. According to Boratav, *"During the last forty years, there have been two "currency wars" among metropolitan economies. These are the lowering of the value of the dollar in 1971-1973, the end of the connection of the dollar with gold, and the transition to floating rates between large currencies. In 1985, the Plaza agreement provided yen and mark appreciation. These two "currency wars" were initiated and concluded in order to protect the American economy (especially those industries weakened because of cheap imports)"* (Boratav,2010). Since the dollar is a "reserve currency", this process, which can put other countries in a difficult situation, can be carried out easily by the United States. In the second half of the 1990s, the US economy showed a significant decline in external deficits due to its association with Asian economies. Production in Asian countries has responded to the US private consumption, while Asian countries have carried out foreign trade transactions in dollars and kept a very significant portion of foreign exchange reserves in dollar terms. The purchase of US bond bills by Asian countries has led to a decrease in external deficits and an increase in money supply of the US (D'orlando, 2008:"1). According to Boratav, the amount of liquidity in question has led to unpredictable financial ballooning. *"In order to alleviate global imbalances, the astronomical deficits of the US (primarily against China) had to be pulled down. Cheap imports should be prevented from threatening domestic production, and China in particular should increase imports from the US. That's why China's currency, the Yuan, are required to appreciate against the US dollar. The appreciation of Yuan will mean that America caused a devaluation in China. Because China prevented it, it was defined by the US Congress as the country that manipulated money"* (Boratav, 2010). The third of the currency battles thus is between the dollar and Yuan because, according to the mercantilist system, foreign trade deficits are a dangerous issue that leaves the nations powerless.

According to Stiglitz, *"It is not possible for any country to win the trade wars. The accusation of China as a manipulator is a one-sided view because the crisis is the result of US politics. Since China's multilateral trade surplus is a multilateral economic problem and many countries are worried about it, the US should seek a multilateral and rule-based solution. Unilaterally describing China as an "exchange rate manipulator" and putting unilateral taxation against China harm extensively the multilateral system against bringing very few gains."* (Stiglitz, 2010:85-86).

In the global money and economic system, the US, which has all the advantages it needs due to the dollar hegemony, still maintains the existence of ongoing external deficits outside of 1998-2001. The unstable economic policies that arise because of the application of neo-classical economics liberal policies during the expansion of economic conjuncture and of neo-mercantilist policies during the economic contraction periods are the reasons for the ongoing external deficits in the US.

Method

In the study, the mercantilist methodology in the neoclassical system, which is the current dominant theory of economics, will be addressed. The mercantilist system will be described as continuing with neo mercantilist policies, and examples of neo-mercantilist applications will be given. We will also try to reach some conclusions by taking the arguments that western economies are turning back to these old "wealth and national power" policies from time to time, especially when economic conjuncture has made a dip.

Conclusion and Discussion

The centuries-old imperialist politics based on military power, and its subsequent mercantilist policies based on accessing and possessing precious metals, have actually come to the fore because of the inadequacies of the neoclassical economic policies every time the economic conjuncture bottomed out in developed western countries. The mercantilist system has been always present by changing the shape. Developed countries aims to protect their national interests with this way. The protectionist policy instruments used in the mercantilist system are less varied in terms of diversity, but they are now more or less visible. One of the most important of neo-mercantilism's current practices is the "new traditional protectionism" methods. The other is trade wars created by the use of nations' foreign exchange reserves in line with their own interests and in the context of free foreign trade, by means of increasing exports and reducing imports. This new method of protection serves the neo-mercantilist policies of the modern world through the dynamics of free market. The liberal economic policies imposed in order to develop free foreign trade in underdeveloped countries at every opportunity are not implemented by western countries at all times in times of crisis. Today, money (dollars) used by the United States circulates as reserve money all over the world. In this framework, developed markets that have gained a competitive advantage in international markets bring about foreign trade surplus through the practice of "get rid of the neighbours" policy practices and a trade war. In addition, the neo-mercantilist foreign trade wars, especially in the US, which have been implemented in recession, make it difficult for the underdeveloped countries to take precautions in the framework of liberal policies.

Reference

- Acar, G. T. (2008). İktisadı Değıştirmek: Neoklasik İktisada Eleştirel Bir Yaklaşım, Birinci Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 160-165.
- Atunöz, U. (2013). Egemen Neoklasik İktisata Eleştirisel Yaklaşım: Post Otistik İktisat Ve 2008 Küresel Krizinin Post Otistik Analizi. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7(29), 14-22.

- Becker, J. (2006). Metamorphosen Der Regionalen Integration. Bak: Journal Für Entwicklungspolitik, (22), 11-44.
- Blaas,W./Becker, J. (2007). Strategic Arena Switching İn International Trade Negotiations. Aldershot,30-4.
- Blaug, M. (2004). "Formalizmin Sorunları", Post Otistik İktisat (Ed.) Kaya Ardıç, Ifmc İktisat Dergisi Yayınları, İstanbul, 160-164.
- Bocutoğlu,E.(2012).İktisadi Düşünceler Tarihi, İkinci Baskı, Murathan Yayınevi, Trabzon,15-178.
- Bocutoğlu,E. (2014). Ana Akım Konjonktür Teorileri 2007 Küresel Finansal Krizini Anlamada, Açıklamada Ve Öngörmeye Neden Yetersiz Kaldı?. Econ,Harran, Şanlıurfa, 1-33.
- Borotav,K. (2010). "Kur Savaşlarının Evveliyatı"[Http://Www.Yenicag.Com.Cy/Yenicag/](http://www.Yenicag.Com.Cy/Yenicag/)
- Çeçen, A. (2004), "Rasyonel Eylem Aksiyomatik Bilgi Ve Homo Economicus", İktisat Üzerine Yazılar I, İletişim Yayınları, İstanbul,220-221.
- Chang, Ha.J. (2003). Kicking Away The Ladder: Development Strategy İn Historical Perspective, Wimbledon Publishing Company Ltd,17.
- Cwik, Paul. F. (2011). "The New Neo-Mercantilism: Currency Manipulation As A Form Of Protectionism" Institute Of Economic Affairs, Published By Blackwell Publishing, Oxford, P. 7-11
- D'orlando, M. Maurizio. (2008), Economic Crisis: Us, China And The Coming Monetary Storm. Asia News. [Http://Www.Asianews.It/Index.Php](http://www.Asianews.it/Index.Php).
- Detje, R. (2007): Licht Am Ende Des Tunnels? Verteilungspolitische Probleme Und Paradoxien , 34(11), 38-43
- Dubey, M. (2007): India And The Wto. In: Blaas, W./Becker, J. (Hg.): Strategic Arena Switching İn International Trade Negotiations. Aldershot, 97-140.
- Durusoy, S. (2008). İktisat Biliminin Yeri Ve Yöntemi Neden Sorgulanıyor?. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 5(1), 1-23.
- French-Davis, R. (2005): Reformas Para América Latina Después Del Fundamentalismo Neoliberal. Buenos Aires
- Guernien, B. (1999), Neo-Klasik İktisat, Çev. Ertuğrul Tokdemir, İ. Baskı İletişim Yayınları, İstanbul,13.
- Simon,H. A.(1979) "Rational Decision Making İn Business Organizations" The American Economic Review, Vol. 69, Pp.493-513
- Smith, A. (1937). An Inquiry Into The Nature And Causes Of The Wealth Of Nations, (Ed.) R.H. Campell And A.S. Skinner, Indianapolis, Liberty Classics Edition,430-465.
- Solow, R. M. (1985) "Economic History And Economics", The American Economic Review, Vol.75, No.2,Pp. 328-331.
- Stiglitz, J.E. (2003). "Do As The Us Says, Not As İtdoes" Guardian,Globalpolicy.Org/Globaliz/Econ/
- Stiglitz, J.E. (2010). "Ticaret Savaşının Sırası Değil" Ekonomik Forum, Nisan, 86-87
- Wallerstein, I. (1996) Tarihsel Kapitalizm (Çev. Necmiye Alpay), İkinci Baskı, Metis, İstanbul, 90-93.
- Teschke, B. (2007). Mythos 1648. Klassen, Geopolitik Und Die Entstehung Des Europäischen Staatensystems. Münster,
- Zeller, Ch. (2004), Ein Neuer Kapitalismus Und Ein Neuer Imperialismus? In: Zeller, Ch. (Hg.): Die Globale Enteignungsökonomie. Münster, 61-125.

8

İşsizlik ve Boşanmanın Panaroması: Türkiye İçin İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırmasına Göre Panel Veri Analizi Yardımıyla Bir Sınama

Volkan ALPTEKİN

Giriş

İktisadi analiz içinde önemli bir yere sahip olan işsizlik kavramı bir bütün olarak sosyal bilimler ele alındığında çok boyutlu bir yapı sergilemektedir. İktisadi bakış açısıyla yorumlandığında; cari ücret düzeyinde çalışma azmi ve kararlılığında olan bireyin istihdam edileme durumu olarak karşılıklı bulan işsizlik kavramı ortaya çıkış şekillerine göre farklı isimler altında ele alınabilmektedir.

İşsizlik ortaya çıkış nedenleri itibariyle farklı başlıklar altında ele alınabildiği gibi doğrudan veya dolaylı olarak sebebiyet verdiği olaylarla ilgili olarak da “iktisadi” ve “sosyal” olmak üzere iki kısımda ele alınabilmektedir. İşsizliğin iktisadi maliyeti en temelde ekonominin potansiyeli ile ilgili olarak değerlendirilmeye tabi tutulurken bir başka iktisadi kavram olan alternatif maliyet yardımıyla daha açık bir biçimde açıklanabilmektedir. Buna göre ekonominin öz kaynaklarından birini oluşturan ve işgücü piyasasının dışında kalan üretim faktörünün işgücü piyasasının içinde olarak istihdam edilmesi durumunda toplam gelir büyüklüğüne yapacağı katkı kadar bir maliyeti ekonominin sırtına yükleyeceği açıktır. Özellikle bu kısım potansiyel GSYH ile reel GSYH arasındaki farka eşit olan “ıktı açığı” kavramı ile literatürde kendine yer edinmiştir. Bu anlamda işgücünün bir ekonomi açısından ne derece önemli olduğu, bununla birlikte söz konusu potansiyele yakınlışma anlamında da ne kadar başarılı olduğu bu şekilde ortaya koyulabilmektedir. Ekonomide iş arayıp da bulamayan kişilerin işgücünü oluşturan büyüklüğe oranlamasıyla elde edilen ve iktisadi olduğu kadar sosyal açmazları da bünyesinde barındıran işsizlik kavramının

toplumsal katmanda belki de en fazla hissedilmesine neden olan maliyeti sosyal alanda ortaya çıkan sonuçları olmaktadır.

İşsizliğin sosyal maliyeti teorik bağlamda ele alınmak istendiğinde multidisipliner bir bakış açısıyla kuşatıcı ve genel bir yorum dışında başta sosyolojik içerikler olmak üzere pek çok alanının uzmanlığının buraya taşınması gerekmektedir. Toplumsal içerikler, bir çırpıda burada sıralamak gerektiğinde işsizliğin; boşanma, suç, intihar, alkolizm, madde bağımlılığı, ahlaki konulardaki yozlaşmayla ortaya çıkan sektörel oluşumlar gibi pek çok izdüşümünün olduğu görülecektir. Bu alanlar yalnızca gelişmekte olan ülke ekonomilerinin değil pek çok gelişmiş ülkenin de şu an karşı karşıya olduğu ve çözüm bulması gereken konular olarak karşılaşılmaktadır. Bununla birlikte bu alanlardaki deformasyonu önleyebilmek için hazırlanan ve uygulanan programlar ülke kaynaklarının önemli ölçüde bu sorunlu alanlara aktarılmasına neden olmaktadır.

Teorik Çerçeve

Bilindiği üzere aile yalnızca toplumun en küçük birimi olarak sosyal dokuyu oluşturan bir yapı taşı olma özelliğinden ziyade iktisadi olarak hanehalkı formunda milli gelirin yaratılma sürecindeki en önemli unsurlardan bir tanesi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu haliyle bakıldığında aile yapısında boşanma müessesesi ile ortaya çıkan çöküntülerin iktisadi olduğu kadar kesinlikle çok daha fazla sosyal etkisi de olmaktadır. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında işsizlik ve boşanma istatistiklerinin ülke ekonomisinin toplumsal ve iktisadi yapısını ne şekilde etkilediği üzerinde önemli sayılabilecek bir teorik birikim söz konusudur.

Teorik birikim, yapılan pekçok özellikle ampirik çalışmanın ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada karşılaşılan en önemli bakiye özellikle evliliklerde erkeğin işini kaybetmesi veya bir şekilde işsiz kalmasının boşanmaya giden yolda en önemli determinantı oluşturduğu şeklindedir (Thomas, 1980). İşsizliğin ilişkisel bir biçimde boşanmanın belirteci olabileceği görüşü teorik birikim içine gömülenmiştir. Nedensellik ve bu nedenselliğin yönü itibariyle bakıldığında işsizlik ve boşanma arasındaki nedensel ilişkide nedensellik işsizlikten boşanmaya doğru olarak tanımlanmaktadır. Özellikle bu noktada aile biriminin çöküşünü hazırlayan unsurlar belli başlıklar altında incelemeye tabi tutulmuştur. Bu konuda söz konusu teorik şekillenme boşanmanın işsizliğin sonucunda ailenin beklenmeyen bir durum karşısında alması gereken bir savunma mekanizması gibi görünmesine yol açtığı bu nedenle de boşanma sürecini tetiklediği üzerine gelişmiştir.

Boşanmanın işsizlikten etkilenme sürecini tetiklediği düşünülen bir mekanizma da toplam fayda prensibi olmuştur. Buna göre evlilik sürecinde karşılaşılan beklenmeyen durumlar karşısındaki bir tepkiselliği yansıtan boşanma süreci, evlilik süreci açısından azalan toplam fayda ve karşısında yükselen bir alternatif maliyeti doğurmaktadır. Evlilik müessesesinde erkek veya kadının ikisinden birisinin veya ikisinin de işgücü piyasası* dışında kalması veya işsiz kalması toplam fayda prensibi üzerinden boşanma sürecini etkilemektedir (Jensen ve Smith, 1990).

Boşanma sürecine giden yolda işsizliğin etkisi her durumda aynı olmayacaktır. Öyle ki işsiz kalan evli bireylerin erkek veya kadın olması boşanma sürecini önemli sayılabilecek düzeyde etkilemektedir. Buna göre kadının işgücü piyasasında istihdam edilen veya işsiz olarak yer alması,

işgücü piyasası dışında olmasına kıyasla boşanmaya daha çok maruz kalmasına yol açarken, işgücü piyasasında yer alan erkeklerin olmayanlara göre boşanmaya daha az maruz kalacakları ifade edilmektedir (Kalmijn ve Graaf, 2004). Bu durumun arkasındaki mantıksal içerik ise şu şekilde kurulmaktadır; ailenin geleneksel örgütlenme biçiminde gelir sağlayıcı olarak görülen cins erkektir. Bu anlamda erkeğin istihdam sürecinin dışında olması ailenin topyekün bir biçimde statü ve gelir kaybetmesi şeklinde yorumlanacağından erkeğin üzerindeki baskıyı artırarak sürecin akamete uğramasına yol açacaktır. Bununla birlikte istihdam sürecinin dışında kalan kadın kültürel birikime paralel olarak hane içi ücretsiz emek gücünü daha fazla artırarak sürecin daha yumuşak atlatılmasına veya hissedilmemesine neden olacaktır (Hansen, 2005: 137).

Bu konudaki yerleşik teorik birikimin işsizlikten boşanmaya doğru bir ilişkisel durumu raporlamasına karşın söz konusu ilişkisel eğilim her durumda aynı biçimde ortaya çıkmamaktadır. Öyle ki; her ülkede, her toplumda veya aynı toplumu oluşturan farklı alt kültürel alanlarda aynı şekilde oluşmasını beklemek mümkün olmamaktadır. Zira farklı ülke deneyimleri yüksek işsizlik yaşanan dönemlerde boşanma sayılarının bu durumdan etkilenmediğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte toplumsal alanda yaşanan boşanma olaylarına genel olarak bakıldığında ekonomik kriz dönemlerinden sonra boşanma vakalarının genel itibariyle artış gösteriyor olması ailenin bozulan gelir yapısından olumsuz bir biçimde etkileniyor olduğu ve bu sayede boşanmanın gündeme geldiği çıkarımına yol açmaktadır (Sandalcılar, 2012: 226).

Literatür

Boşanmanın nedenleri ve sonuçları ile birlikte işsizlik ve istihdam konuları ayrı ayrı ele alındığında pek çok çalışmanın öznesi olmakla birlikte, işsizlik ve boşanma konuları birlikte değerlendirildiği literatürün zenginleştirilmeye muhtaç olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Bu haliyle bakıldığında yurtiçinde önemli sayılabilecek bir boşluk göze çarparken yurt dışında yapılan çalışmaların önemli bir literatür oluşturduğunu gözden kaçırmamak gerekmektedir.

Buna göre işsizlik ve boşanma arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmalar, ele alındığı dönem ve kullanılan yöntem aşağdaki listelenmektedir.

South (1985), ABD için 1947-1979 yıllarını kapsayan dönemi yıllık veriler ile regresyon analizi yardımıyla mercek altına aldığı çalışmasında işsizlik değişkenin ve gecikmesinin boşanma değişkeni üzerinde ampirik etkisinin olduğu bildirilmiştir.

Jensen vd (1990), Panel veriler yardımıyla Danimarka'lı eşlerden her ikisinin de işsiz kalması durumunda boşanma vakalarının arttığı görülürken, yalnızca erkeğin işsiz kaldığı durumda boşanma vakasının daha net bir biçimde gerçekleştiği vurgulanırken, yalnızca kadının işsiz kaldığı durumda bu durumun gerçekleşme eğiliminde olmadığı raporlanmaktadır.

Gray (1995), Analiz sonuçlarına göre kadının işsiz kalmasının boşanma üzerinde anlamlı bir sonucu olmadığı vargısına ulaşılırken, boşanmış kadının işgücü piyasasına geçişte daha etkin olduğu sonucu da beraberinde vurgulanmaktadır.

Bentzen ve Smith (2002), 1948-1998 dönemi için yıllık verilerden yola çıkarak vektör otoregresif model yardımıyla ele aldığı çalışmasında ABD ve Danimarka açısından; erkeklerin işsizlik süreçlerinin Danimarka için boşanma üzerinde anlamlı bir sonucunun olmadığı, ABD açısından ise anlamlı bir sonucunun olduğunu raporlamışlardır.

Svaver (2002), Danimarka için 1980-1995 dönemi verileriyle yaklaşık 7500 çift üzerinden regresyon analizinin yapıldığı çalışmada olduğu vurgusu yapmıştır.

Huang (2003), Çin için, 1978 – 2000 dönemine ilişkin Var analizinin aylık veriler kullanılarak yapıldığı çalışmada, işsizliğin belli gecikmeleri ile boşanma arasındaki ilişkinin doğrusal olduğu, bununla birlikte işsizlikten boşanmaya doğru bir Granger nedensellik ilişkisi raporlanmıştır.

Hansen (2005), 1989-1996 yıllarını kapsayan dönem için yaklaşık olarak 9000 çift üzerinden Logit Model yardımıyla yaptığı çalışmasında işsizliğin kadın veya erkek açısından boşanma üzerinde doğru yönlü bir ilişkiye sahip olduğunu raporlamıştır.

Raeymaeckers (2006), yaklaşık olarak 5500 Belçika'lı çift için 1992-2002 yıllarını kapsayan dönemi analiz ettiği çalışmasında regresyon analizi yardımıyla eşlerin işgücü piyasasında istihdam edilen şeklinde konumlanmasının anlamlı bir biçimde boşanma vakalarını azalttığı sonucuna varmıştır.

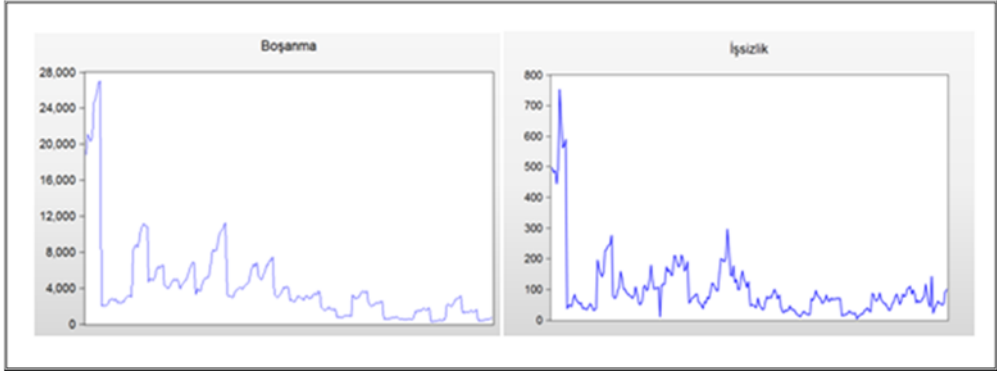
Blekesaune (2008), İngiltere'de ikamet eden 3586 çiftin ekonomik koşullarında meydana gelen bozulma ile boşanma arasındaki ilgiselliğin ölçüldüğü çalışmasında hem erkek hem de kadının işsiz kaldığı durumda boşanma vakalarındaki artışa dikkat çekmektedir.

Roy (2010), Avustralya için 2001-2007 yıllarını kapsayan dönem için söz konusu sorunsalı ele aldığı çalışmasında araştırma grubunu evliler ve evlilik akdi olmaksızın birlikte yaşayanlar biçiminde ele almıştır. Buna göre işsizliğin evlilerde boşanmaya neden olabileceği belirtilirken, kadın işsizliğinin boşanmaya dönüşünde evliliğin süreci yumuşatıcı bir kurum olduğu vurgulanırken, birlikte yaşayan çiftlerde boşanmaya gidişin daha seri biçimde olabildiği vurgulanmaktadır.

Veri Seti

Çalışmada Türkiye ölçeğinde işsizlik ve boşanma sorunsalı istatistikî bölge birimleri sınıflandırması II. düzeyinden elde edilen 2004 – 2013 yıllarını kapsayan yıllık veriler aracılığıyla incelenmektedir. Buna göre çalışma kapsamında ele alınan yıllık verilere ait serilerin zaman yolu aşağıdaki şekil yardımıyla ele alınmaktadır.

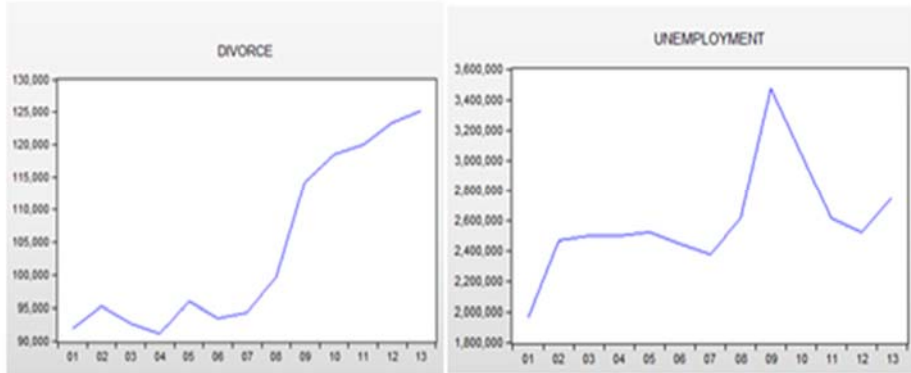
şekil 1. İktisadi Bölge Birimleri Sınıflandırmasına Göre İşsizlik- Boşanma Verilerin Zaman Yolu Grafikleri

Kaynak: TÜİK (15.01.2015)

şekilde 26 alt gruptan oluşan istatistiki bölge birimleri sınıflandırması düzey 2'ye göre serilerin izlediği zaman yolu görölmektedir. şekilden de görölebileceği üzere seriler farklı bölgeler açısından bir dağılım sergilediği için oldukça anlamsız bir dağılıma sahiptir. Bunun için Türkiye ortalaması bu konuda daha tutarlı bir kanaat vermektedir.

şekil 2. Türkiye Ölçeğinde İşsizlik – Boşanma Verilerinin Zaman Yolu

Kaynak: TÜİK (15.01.2015)

şekilden de görölebileceği üzere boşanma ve işsizlik değişkenleri zaman içinde önemli düzeyde artış kaydetmiştir. Özellikle boşanma serisinin ciddi düzeyde bir ivmelenme içinde olduğu görölmekle birlikte işsizlik serisinin özellikle 2009 yılında önemli düzeyde bir zirve yaptıktan sonra takip eden yıllar itibarıyla azalış trendine girdiği görölmektedir.

Metodoloji

Ekonomik araştırmalarda farklı veri türleri kullanılmaktadır. Bu veri türleri ancak yapılarına uygun modellerle incelenabilmektedir. Zaman serisi ve yatay dikey kesit verileri ile ayrı ayrı analizler yapılabilmektedir. Zaman boyutuna sahip kesit serilerini kullanarak ekonomik ilişkilerin tahmin edilmesi yöntemine panel veri analizi adı verilmektedir. Bu analizde zaman serileri ile kesit serileri bir araya getirilerek, hem zaman hem de kesit boyutuna sahip veri seti oluşturulmaktadır. Günümüzde birçok çalışmada zaman ve yatay kesit verilerinin birleştirilmesi ile elde edilen veri setleri oluşturulmaya başlanmıştır.

Çalışmamızda da panel data yöntemi kullanılacaktır. Panel data analizinin uzaysal, i , ve zamansal, t , olmak üzere iki boyutu vardır. Uzaysal boyutunu ülkeler, firmalar, mallar vs... oluştururken, zamansal boyutunu bir değişken setinin periyodik gözlemleri oluşturur (Baltagi, 1995). Panel data yönteminin avantajlarını şöyle sıralamıştır:

- Panel data kişilerle, firmalarla, ülkelerle, vs., zaman içinde ilişki kurduğundan bu birimlerin aralarında heterojen olması kaçınılmaz olmaktadır.
- Panel data yatay kesit gözlemlerin zaman serisini birleştirerek daha bilgilendirici veriler, daha fazla değişkenlik, değişkenler arasında daha az doğrusallık (collinearity), daha fazla serbestlik derecesi ve daha etkin bir model sağlar.
- Tekrar eden yatay kesit gözlemlerle çalıştığından, panel data “değişim dinamiklerini” çalışmak için daha uygun bir yöntemdir.
- Panel data sadece yatay kesit yada sadece zaman serisinde gözlenemeyen etkileri daha iyi teşhis eder ve ölçer.
- Panel data bize daha karmaşık davranışlara sahip modeller üzerinde çalışma imkanı sağlar (Gujarati, 2003: 638).

Panel veri sadece yatay kesit ya da sadece zaman serisi ile karşılaştırıldığında çeşitli avantajlara sahip bulunmaktadır. Panel veri kullanmanın avantajları şunlardır. Panel veri modellerinde gözlem sayısı kesit ve zaman serilerine göre daha fazla olacaktır. Bu durumda elde edilecek parametre tahminleri daha güvenilir olacak ve tahmin edilen modeller daha az kısıtlayıcı varsayıma dayanacaktır. Oysa sadece zaman serisi veya kesit verisi ile yapılan çalışmalarda, sapmalı sonuçlar elde etme riski söz konusu olduğundan birimlerin farklılıkları ayrıntılı olarak kontrol edilemez. Ayrıca panel veri modelleri tamamıyla kesit ya da zaman serilerinden daha karmaşık davranış modellerinin kurulmasına ve test edilmesine olanak tanır. Bununla birlikte dışlanan değişkenler, zaman serisi veya yatay kesit verisi kullanılarak yapılan çalışmalarda tahmin sonuçlarında sapmaya yol açarken; dışlanan değişken veya değişkenlerin birimlere veya zamana göre değişmeyen değişkenler olması durumunda, panel veri kullanımı sapmanın kontrol altına alınmasını sağlamaktadır. Panel veri kullanmanın diğer bir avantajı da; yatay kesit verisi kullanılarak yapılan tahminlerde, sadece birimler arasındaki farklılıklar incelenebilirken, panel veri kullanılarak hem birimler hem de bir

birim içerisinde zaman içerisinde meydana gelen farklılıklar birlikte incelenebilmektedir. (Baltagi, 1995;3-5, Hsiao,1986;2-3)

Panel veri yönteminin avantajları şöyle sıralanmıştır (Baltagi, 2001); Panel veri analizi, değişkenler arasındaki doğrusallığı azaltarak daha güvenilir sonuçlar verir. Zaman serisi ve yatay kesit analizlerinde heterojenlik kontrol edilemediği için sonuçların yanlı olma riski ortaya çıkarken; panel veri bireysel heterojenliği kontrol eder. Panel veri analizinin yatay kesit ve zaman serisi verileri üzerinde bazı önemli avantajları bulunmaktadır. İlk olarak, araştırmacıya sadece yatay kesit veya zaman serisi verilerinin kullanılmasından daha fazla veri kullanma olanağı sağlar. Bu da tahminlerdeki serbestlik derecesini artırarak, tahminlerin daha etkin olmasını sağlar.

Tahminlerde kullanılan veri setinin panel olmasının bu araştırma için bir takım vazgeçilemez avantajları vardır. Desentralizasyon sürecini temsil eden veriler zaman serisi analizi için yetersizdir. Kesit verileri analizi ise istenilen performansı ortaya koyamamaktadır. Buna karşın panel verileri daha fazla bilgi, değişkenlik, daha az çoklu korelasyon ve unutulmuş değişken problemi içererek daha etkin bir tahmin yapmaya olanak sağlamaktadır (Baltagi, 1995; Hsiao, 2003).

Panel veri “değişim dinamiklerini” çalışmak için daha uygun bir yöntemdir. Günümüzde birçok çalışmada zaman ve yatay kesit verilerinin birleştirilmesi ile elde edilen veri setleri oluşturulmaya başlanmıştır. Aşağıda standart panel veri modeli verilmektedir:

$$Y_{it} = \beta_{1it} + \beta_{2it} X_{2it} + \dots + \beta_{kit} X_{kit} + e_{it} \quad i = 1 \dots N \quad t = 1 \dots T \quad (1)$$

Burada N birimleri, t ise zamanı göstermektedir. Y değişkeni, birimden birime ve bir zaman periyodundan ardışık zaman periyoduna farklı değerler alan bağımlı bir değişken olduğunda, kesit boyutu için i, zaman periyodu için t olmak üzere iki alt indisle ifade edilmektedir. Bu genel model, sabit ve regresyon parametrelerinin her zaman periyodunda her bir birey için ayrılmasına izin vermektedir.

Panel Birim Kök Testleri

Granger ve Newbold (1974) durağan olmayan veriler ile çalışılması halinde incelenen değişkenler arasında regresyon çözümlenmesinin güvenilir olamayacağını sahte regresyon (spurious regressions) probleminin ortaya çıkacağını belirtmiştir. Bu nedenle regresyon çözümlenmesinden önce durağanlığın kontrol edilmesi gerekir. Panel veri modellerinde birim kök sınavını öneren önde gelen çalışmalar arasında Levin ve Lin (1993, 1994), Breitung ve Meyer (1994), Quah (1994), Maddala ve Wu (1999), Hadri (2000) ve Im, Pesaran ve Shin-IPS (2003) yer almaktadır. Son dönemde sektör düzeyinde panel veri birim kök testi yapan çalışmalar arasında en yaygın kullanılan birim kök testleri Levin-Lin ile Im Pesaran Shin testleri gelmektedir. Çalışmamızda değişkenlerin durağanlığı için IPS birim kök testi kullanılmıştır. Im, Pesaran ve Shin (IPS) önerdikleri panel birim kök testinde genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) test istatistiğini paneldeki her bir birey için ADF hesaplayarak ortalama ADF test istatistiğine bakmaktadır. Bu panel testleri

geliştirilmiş Dickey-Fuller' de olduğu gibi zaman serisinin, durağan olup olmadığını sınamak için denklem 1'deki β katsayısının sifira eşitliği sınanır.

$$\Delta y_{i,t} = \alpha_i + \beta_i y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{p_i} P_{i,j} \Delta y_{i,t-j} + \varepsilon_{i,t} \quad y_{i,t} \quad (i=1,\dots,N, t=1,\dots,T) \quad (2)$$

şeklinde. Panel birim kök testlerinde çok sayıda yatay kesit bulunduğu için birden fazla β katsayısı mevcuttur. IPS sınamasında sıfır hipotezi bütün i'ler için $H_0: \beta_i = 0$ ve alternatif hipotez ise $H_1: \beta_i < 0$ şeklindedir. IPS' de "birim kök yoktur" hipotezini test etmek için t-bar istatistiğini kullanılmaktadır. t- bar istatistiği,

$$\sqrt{N}(\bar{t} - E(\tau_\lambda | \beta_i = 0)) / (Var(\tau_\lambda | \beta_i = 0))^{\frac{1}{2}} \sim N(0,1) \quad (3)$$

olmak üzere; $\tau_\lambda = \frac{\partial \bar{t}}{\partial \beta_i}$ ve $\bar{t} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \tau_\lambda$ şeklinde elde edilir. Ortalamalar $E(\tau_\lambda | \beta_i = 0)$ ve

varyanslar, $Var(\tau_\lambda | \beta_i = 0)$ ise simülasyonlar yoluyla elde edilir.

IPS testinin en önemli avantajları; her bir yatay kesit için ayrı β katsayıları hesaplaması, dengeli olmayan paneller için kullanılabilmesi ve yatay kesitler için hesaplanan ADF testlerinde farklı gecikme değerlerine izin vermesi olarak sıralanabilir (Baltagi, 2005).

Panel birim kök testleri normal asimptotik dağılımlara sahiptir ve bireysel birim kök testleri ile karşılaştırıldığında ise testin gücü artmaktadır. Bu sebeplerden son yıllarda birçok yeni birim kök testi önerilmiştir. Bu testlerden Im, Peseran ve Shin (2003) ve Maddala ve Wu (1997) nun önerdiği birim kök testleri çalışmada kullanılmıştır.

Im, Peseran ve Shin (IPS) önerdikleri panel birim kök testinde genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) test istatistiğini paneldeki her bir birey için ADF hesaplayarak ortalama ADF test istatistiğine bakmaktadır. N yatay kesit ve T zaman serisi olmak üzere, stokastik süreç yit birinci dereceden otoregresif süreçte;

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \delta_i y_{it-1} + \zeta_{it} \quad (4)$$

şeklinde tanımlanmaktadır. Birim kökü test etmek için aşağıdaki hipotezler kurulmaktadır.

$$H_0 : \delta_i = 0 \quad \text{tüm } i \text{ 'ler için}$$

$$H_1 : \delta_i < 0 \quad i = 1, \dots, N_1$$

$$\delta_i = 0 \quad i = N_1$$

Zaman serileri ve yatay kesit verilerini bir arada bulunduran panel veri analizi, sadece zaman serileri veya yatay kesit verileri içeren analiz metotlarına göre birçok avantajı bulunmaktadır. Bunlar: Daha anlamlı ve daha doğru model parametreleri: Panel veri analizleri kesit veri analizlerine göre daha yüksek düzeyde serbestlik derecesi, daha az doğrusallık ve örnek değişkenliği içerir. Yatay kesit ve zaman serisi analizlerine göre insan davranışlarından kaynaklanan karmaşıklığı azaltma konusunda daha yüksek kapasitesi vardır. Gurupla arasındaki heterojenlik etkileri daha kolay kontrol edilebilir. Dinamik ilişkileri daha kolay ortaya çıkarır. Açıklayıcı değişkenler arasında çoklu bağlantıyı azaltmaya imkan vermesi. Analizden çıkarılan verilerin etkilerinin kontrol edilmesi daha kolaydır(Hsiao, Yayınlanacak,s.4-7).

N yatay kesit ve T zaman serisi olmak üzere, stokastik süreç yit birinci dereceden otoregresif süreçte;

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \delta_i y_{it} + \zeta_{it}$$

şeklinde tanımlanmaktadır. Birim kökü test etmek için aşağıdaki hipotezler kurulmaktadır.

$$H_0 : \delta_i = 0 \quad \text{tüm } i \text{ 'ler için}$$

$$H_1 : \delta_i < 0 \quad i=1, \dots, N_1$$

$$\delta_i = 0 \quad i = N_1$$

IPS yokluk hipotezini test etmek için grup ortalamalı t-bar istatistiğini kullanmaktadır.

$$\bar{t}_{NT} = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_{iT}(p_i, \theta_i) \quad (5)$$

$$\psi_i = \frac{\sqrt{N} \left\{ \bar{t}_{NT} - N^{-1} \sum_{i=1}^N E[t_{iT}(p_i, 0) | \delta_i = 0] \right\}}{\sqrt{N^{-1} \sum_{i=1}^N Var[t_{iT}(p_i, 0) | \delta_i = 0]}} \quad (6)$$

$t_{iT}(p_i, i)\theta, \delta_i = 0$ hipotezini test eden bireysel t istatistiğidir. $E[t_{iT}(p_i, 0) | i0]\delta =$ ve $Var[t_{iT}(p_i, 0) | i0]\delta =$ değerleri T ve p_i nin farklı değerleri için, 50.000 deneme yapılan simülasyonlardan elde edilmektedir. $H_0 : \delta_i = 0$ hipotezi altında $T, N \rightarrow \infty$ ve $N/T \rightarrow k$ iken (burada k pozitif sonlu bir sabittir) t-bar istatistiği dağılımının $\psi \Rightarrow N(0,1)$ olduğu makalelerinde ayrıca gösterilmektedir.

Çalışmada kullanılan Maddala ve Wu'nun (MW) (1997) önerdiği Fisher ADF testinde

Fisher'in parametrik olmayan test istatistiği kullanılmaktadır.

$$\lambda_i = -2 \sum_{i=1}^N \ln \pi_i \quad (7)$$

Eşitlik (7)'de tanımlanan bu istatistik 2N serbestlik dereceli χ^2 dağılımına sahiptir. Her bir N tane bağımsız ADF testinden (5) hesaplanan δ_i 'lerin p-değerleri birleştirilerek, yokluk hipotezi $H_0 : \delta_i = 0$ (her i için) karşılık $H_i : \delta_i < 0$ alternatif hipotezi test edilmektedir.

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \delta_i y_{it-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \theta_{ij} \Delta y_{it-j} + \varepsilon_{it} \quad (8)$$

Eğer paneldeki seriler bağımsız değilse kritik değerler geçerli olmayacaktır. Verilerdeki bu ilişki nedeniyle Maddala ve Wu kritik değerleri, bootstrap metodu ile hesaplamıştır. Kullanılan bu iki testin avantajlarından ilki her bir birey için ayrı δ_i değerinin hesaplanmasıdır. İkinci avantaj, her bir bireye ait zaman serilerinin büyüklükleri eşit olmak zorunda değildir. Fisher ve IPS testinin son avantajı ise, bireysel ADF testlerinin, farklı gecikme değerlerini kullanabilmesidir.

Panel Eşbütünleşme Testi

Es-bütünleşme kavramı literatüre ilk kez Granger (1980) tarafından kazandırılmıştır. Es-bütünleşme ekonomik değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını ima eder. Eş bütünleşme testinin ana prensibi iki ya da daha fazla değişkenin bütünleşik olup olmadığının ifade edilmesi üzerinedir. Diğer bir söylemle eğer değişkenler bütünleşik ise, zamanla birlikte hareket edecek ve böylelikle kısa dönem karışıklıklar uzun dönemde düzeltilecektir. Bu da uzun dönemde serilerin birbirlerine yaklaşacağı aralarındaki farklılığın sabit kalacağı anlamına gelmektedir. Aksi halde, iki değişken bütünleşik değilse, birbirlerinden keyfi olarak sapabilirler (Dickey v.d, 1991).

Panel birim kökün var olması durumunda özellikle uzun dönemli ilişkiyi ortaya çıkarmak için panel eş-bütünleşme yaklaşımı kullanılmalıdır. Yazında en çok kullanılan panel eş-bütünleşme testlerinden biri Pedroni (1995, 1997) panel eş-bütünleşme testidir. Bu test, eş-bütünleşme vektöründeki heterojenliğe izin veren bir test olup, yalnızca dinamik ve sabit etkilerin panelin kesitleri arasında farklı olmasına izin vermekle kalmamakta, aynı zamanda alternatif hipotez altında eş-bütünleşik vektörün kesitler arasında farklı olmasına da izin vermektedir.

Çalışmamızda heterojen panel eş-bütünleşme analizi için Pedroni (1997, 1999) testi kullanılacaktır. Pedroni eş-bütünleşme testi, eş-bütünleşme vektöründeki heterojenliğe izin veren bir test olup, yalnızca dinamik ve sabit etkilerin panelin kesitleri arasında farklı olmasına izin vermekle kalmamakta, aynı zamanda alternatif hipotez altında eş-bütünleşik vektörün kesitler arasında farklı olmasına da izin vermektedir. Pedroni eş-bütünleşme için 7 test önermiştir.

Pedroni'nin önerdiği tüm testler aşağıdaki gibi bir denklemden elde edilen artıklar üzerine kurulmuştur. Bu nedenle ilk asama es-bütünleşme regresyonundan elde edilen artıkları hesaplamaktır (Pedroni, 1999; 656):

$$\varepsilon_{i,t} = p_{i\varepsilon} \varepsilon_{i,(t-1)} + w_{it} \quad y_{it} = \alpha_i + \sum_{j=i}^m \beta_{ji} X_{jit} + \varepsilon_{it} \quad (9)$$

Burada T zaman sürecindeki gözlem sayısı, N paneldeki yatay kesitlerin toplam sayısı ve M regresyondaki değişkenlerin sayısıdır. N tane farklı kesit olması nedeniyle, her biri M tane değişken (regressor) içeren N tane farklı denklem olacaktır. $\beta_{1i}, \beta_{2i}, \dots, \beta_{Mi}$ eğim katsayıları paneldeki yatay kesitler arası değişebilmektedir. α_i parametresi paneldeki kesitlere özgü sabit ya da bireysel kesitler arasında farklı olabilen sabit etki parametresidir. Çoğu zaman ihmal edilebilse de, paneldeki kesitlere özgü δ_{it} deterministik zaman trendi terimi denkleme dahil edilebilmektedir. Kesite özgü sabit etkilerin ve kesite özgü zaman trendlerin denkleme sokulup sokulmamasına bağlı olarak kritik değerleri ve asimptotik dağılımı etkilediğinden her bir duruma özgü kritik değerler Pedroni (1999) tarafından hesaplanmıştır.

Bos hipotez p_i nin bütünlük taşıyıp taşımadığını test eder. Pedroni, eş-bütünleşme olmadığı boş hipotezine karşı önerdiği yedi farklı testten dördü panel es bütünleşme istatistiği, diğer üçü grup ortalamasının panel eş-bütünleşme istatistikleridir.

Birinci kategori içindeki dört testten ilk üçü, parametrik olmayan testlerdir. İlk test varyans oranı tipinde bir istatistiktir. İkinci Phillips-Peron (PP) (ρ) istatistiğine, üçüncü istatistik de PP, (t) istatistiğine benzemektedir. Dördüncü istatistik ise Augmented Dickey Fuller (ADF) (t) istatistiğine benzer parametrik bir istatistiktir. İkinci kategoride üç testten ilki PP (ρ) istatistiği ile benzer iken, diğer ikisi PP (t) ve ADF (t) istatistiklerine benzemektedir. Bu istatistiklerin karşılaştırılmalı avantajları büyük ölçüde veri oluşum sürecine göre değişmektedir. Önerdiği yedi istatistiğin küçük örnek özelliklerini Monte Carlo simülasyon yolu ile araştıran Pedroni' ye (1997) göre, panelin zaman boyutu kısa (20'den az) ise grup ADF (t) ve panel ADF (t) istatistiği iyi sonuçlar vermektedir (Kök ve Simsek, 2006).

Panel eşbütünleşme testleriyle saptanan eşbütünleşme ilişkisinin katsayılarını tahmin etmenin yolu olarak Pedroni (1996, 2000) Düzenlenmiş/Geliştirilmiş En Küçük Kareler Yöntemi'ni (Fully Modified Ordinary Least Squares (FMOLS)) önermektedir. Pedroni'nin bireysel kesitler arasında önemli ölçüde heterojenliğe izin veren bu yöntemi, sabit terimin ve hata terimi ve bağımsız değişkenlerin farkları arasındaki olası korelasyonun varlığını hesaba katmaktadır. Bu yöntemde parametrik olmayan uyarılama, içselliği ve otokorelasyonu düzeltmek için bağımlı değişkene yapılmakta ve tahmin edilen uzun dönem parametreler uyarlanmış bağımlı değişkenin bağımsız değişkenler üzerine regres edilmesi ile elde edilmektedir. Burada ortalama grup FMOLS uzun dönem katsayıları, grup tahminlerinin ortalamalarının alınmasıyla elde edilmekte ve bunlara karşılık gelen t istatistikleri de asimptotik olarak standart bir normal dağılıma yakınsamaktadır.

Pedroni (2000) FMOLS yönteminin küçük örneklerdeki gücünü de araştırmış, t istatistiğinin küçük örneklerdeki performansının Monte Carlo simülasyonları ile iyi olduğunu hesaplamıştır.

Denklem (1) ile ifade edilen modelde, katsayılar farklı birimler için farklı zaman periyotlarında farklı değerler almaktadır. Bu durumda tahmin edilen parametre sayısı, kullanılan gözlem sayısını aşmakta, yani model tahmin edilememektedir. Bu dezavantaj yüzünden panel veri ile yapılan çalışmalarda daha çok hata terimlerinin özellikleri ve katsayıların değişebilirliği ile ilgili farklı varsayımlarda bulunarak farklı modeller elde edilebilmektedir. Farklı varsayımlarla elde edilen modeller sabit etkiler (fixed effects) ve rassal etkiler (random effects) modellerdir. Her iki modelde de, e_{it} hatalarının tüm zaman dönemlerinde ve tüm bireyler için bağımsız ve $N(0, \sigma_e^2)$ şeklinde dağıldığı varsayılmaktadır (Griffits, 1993; 571- 573)

Sabit Etkiler Modeli

Panel veri kullanılarak yapılan çalışmalarda birimler arasındaki farklılıklardan veya birimler arasında ve zaman içinde meydana gelen farklılıklardan kaynaklanan değişmeyi, modele dahil etmenin bir yolu; mevcut değişimin regresyon modelinin katsayılarının bazılarında veya tümünde değişmeye yol açtığını varsaymaktadır. Katsayıların birimlere veya birimler ile zamana göre değiştiğinin varsayıldığı modellere “Sabit Etkili Modeller” denmektedir. Modelin genel formülasyonu, birimler arasındaki farklılıkların sabit terimdeki farklılıklarda yakalanabildiğini varsaymaktadır. Bu amaçla panel veri modeli kukla değişken yardımıyla tahmin edilmektedir. 1’ nolu model ele alındığında,

$$\beta_{1it} = \beta_1; \beta_{2it} = \beta_2; \beta_{3it} = \beta_3 \quad (10)$$

olduğu varsayılmaktadır. Burada yalnızca sabit parametre değişmekte ve sabit terim zamana göre değil ama kesit bazında farklılıklar göstermektedir. Yani zaman boyutu sabit tarafından muhafaza edilmesine rağmen bireyler arasındaki davranışlarında farklılık gösterdiği ifade edilmektedir. 1’ no’lu model,

$$Y_{it} = \beta_{1i} + \beta_{2i} X_{2it} + \dots + \beta_{ki} X_{kit} + e_{it} \quad (11)$$

haline gelir. Bu model, β_{1it} ifadesi açılarak yeniden yazılırsa,

$$Y_{it} = \beta_{11} D_{1i} + \beta_{12} D_{2i} + \dots + \beta_{1N} D_{Ni} + \beta_{2i} X_{2it} + \dots + \beta_{ki} X_{kit} + e_{it} \quad (12a)$$

$$= \sum_{j=1}^N \beta_{1j} D_{ji} + \sum_{k=2}^K \beta_k X_{kt} + e_{it} \quad (12b)$$

elde edilir. Burada N birey ve $K - 1$ tane açıklayıcı değişken vardır. Ayrıca;

$$D_{1i} = \begin{cases} 1, & i = 1 \\ 0, & \text{Diğer Durumlar} \end{cases}, \dots, \dots, \quad D_{1N} = \begin{cases} 1, & i = N \\ 0, & \text{Diğer Durumlar} \end{cases}$$

Bu modelde, sabit katsayı yer almadığından N sayıda birim arasındaki farklılık N sayıda kukla değişken kullanılarak incelenmektedir.

Tesadüfi Etkiler Modeli

Panel veri ile yapılan çalışmalarda, birimlere veya birimlere ve zamana göre meydana gelen farklılıklardan kaynaklanan değişim “Sabit Etkili Modeller” kullanılarak incelenebileceği gibi, “Tesadüfi Etkili Modeller” kullanılarak da incelenebilmektedir. Tesadüfi etkili modellerde, birimlere veya birimlere ve zamana göre meydana gelen değişiklikler, modele hata teriminin bir bileşeni olarak dahil edilmektedir. Bunun temel sebebi sabit etkili modellerde karşılaşılan serbestlik derecesi kaybının önlenmek istenmiş olmasıdır (Baltagi, 1995; 13). Çünkü tesadüfi etkiler modelinde önemli olan birime veya birime ve zaman özel katsayıların bulunması değil, birime veya birime ve zamana özel hata bileşenlerinin bulunmasıdır. Ayrıca tesadüfi etkiler modelinde, sadece gözlenen örnekteki kesit, birimler ve zamana göre meydana gelen farklılıkların etkisini değil, örnek dışındaki etkileri de dikkate almaktadır. (Greene, 2003). Tesadüfi etkiler modelini şu şekilde açıklayabiliriz.

$$\beta_{1i} = \bar{\beta}_1 + \mu_i \quad (13)$$

şeklinde modellenmektedir. $\bar{\beta}_1$ anakütle ortalama sabiti olup bilinmeyen parametredir ve μ_i , birey davranışlarındaki bireysel farklılıkları dikkate alan gözlenemeyen tesadüfi hatalardır. μ_i ’ler birbirlerinden ve e_{it} ’lerden bağımsızdır. 13 nolu eşitlik 11 nolu modelde yerine konulursa;

$$\begin{aligned} Y_{it} &= (\bar{\beta}_1 + \mu_i) + \beta_2 X_{2it} + \dots + \beta_k X_{kit} + e_{it} \\ &= \bar{\beta}_1 + \sum_{k=2}^K \beta_k X_{kit} + (e_{it} + \mu_i) \end{aligned} \quad (14a,14b)$$

Elde edilir. 14b’deki ifade hata bileşen modelinin genel biçimidir. “hata bileşen” ifadesi $e_{it} + \mu_i$ teriminden kaynaklanmaktadır. Bu terim iki bileşenden meydana gelmektedir: e_{it} tüm hataları gösterirken, μ_i , bireysel “spesifik” hata, bireysel farklılıkları ve sabit zamana göre bireyler arasındaki değişimi gösterir.

Hausman Testi

Birim veya birim ve zaman farklılıklarını temsil eden katsayıların yani tesadüfi etkili modelin hata terimi bileşenlerinin modeldeki bağımsız değişkenlerden ilişkisiz olduğu hipotezinin geçerliliği, Hausman tarafından önerilen test istatistiği ile incelenebilmektedir (Greene, 2003). Bu durumda

sabit etki model parametre tahmincileri ile tesadüfi etkili modelin parametre tahmincileri arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığının incelenmesi gerekmektedir. İki model arasında tercih yapabilmek için Hausman test istatistiği kullanılmaktadır. Hausman test istatistiği “Tesadüfi etkiler tahmincisi doğrudur.” sıfır hipotezi altında k serbestlik dereceli ki-kare dağılımı göstermektedir. Gerçekleşmesi durumunda tesadüfi etkili modelin hata terimleri bileşenlerinin bağımsız değişkenler ile ilişkili olmadığı kararı verilebilecektir. Bu durumda sabit etkili modeli tercih edilecektir.

Ampirik Bulgular

Panel birim kök test sonuçları, panel kointegrasyon testi, sabit etkiler modeli çerçevesinde nihai model regresyon testi, Değişen varyans LR Testi ve son olarak Wooldrige tipi otokorelasyon testleri eşliğinde işsizlik ve boşanma serileri aralarındaki ampirik ilişki Türkiye için istatistikî bölge birimleri sınıflandırmasına göre bir sonuca varılmaya çalışılmaktadır.

Panel Birim Kök Test Sonuçlarının Analizi

Tablo 1. Birim Kök Test Sonuçları (Düzye ve Birinci Farklar)				
Panel Birim Kök Testleri	İşsizlik (Unemployment)			
	İst.Değ. $I(0)$	Olasılık Değ. $I(0)$	İst.Değ. $I(1)$	Olasılık Değ. $I(1)$
<i>Levin, Lin & Chu</i>	-9.85937	0.0000	-16.3090	0.0000
<i>Breitung t-stat</i>	-1.92769	0.0269	-4.44253	0.0000
<i>Im, Pesaran and Shin W-ist</i>	-0.72287	0.2349	-1.45768	0.0725
<i>ADF - Fisher Chi-square</i>	69.5797	0.0521	85.2669	0.0025
<i>PP - Fisher Chi-square</i>	46.6346	0.6842	97.2196	0.0001
<i>Hadri Z ist.</i>	11.7022	0.0000	37.2312	0.0000
Panel Birim Kök Testleri	Boşanma (Divorce)			
	İst.Değ. $I(0)$	Olasılık Değ. $I(0)$	İst.Değ. $I(1)$	Olasılık Değ. $I(1)$
<i>Levin, Lin & Chu</i>	-13.6612	0.0000	-10.9391	0.0000
<i>Breitung t-stat</i>	-2.19492	0.0141	-3.36568	0.0004
<i>Im, Pesaran and Shin W-ist</i>	-2.13908	0.0162	-0.65344	0.2567
<i>ADF - Fisher Chi-square</i>	99.9143	0.0001	68.6232	0.0610
<i>PP - Fisher Chi-square</i>	71.8979	0.0352	84.2566	0.0031
<i>Hadri Z ist.</i>	10.3987	0.0000	21.8682	0.0000

Tablo 1 yardımıyla ele alınan panel birim kök testlerinden ilk 5 tanesi için serinin birim kök içerdiği boş hipotezi sınanırken, Hadri test istatistiği için serinin durağan olduğu boş hipotezi sınanmaktadır.

Buna göre Breitung, Im, Pesaran ve Shin, ADF Ki-kare ve PP Ki-kare test istatistikleri çalışmada kullanılan İşsizlik değişkeni için serinin düzeyde durağan olmadığını raporlarken, Levin, Lin ve Chu ile Hadri istatistikleri ise serinin düzeyde durağan olduğunu raporlamaktadır.

İşsizlik serisinin birinci farkı alındığında Im, Pesaran ve Shin haricindeki diğer tüm testler serinin durağan olduğunu raporlamaktadır.

Boşanma değişkeni için bakıldığında; Im, Peseran ve Shin ve PP Ki-kare test istatistikleri serinin düzeyde birim kök içerdiğini raporlarken, diğer testler durağanlığı raporlamaktadır. Serinin birinci farkı alındığında Im, Peseran ve Shin ve ADF Ki-kare test istatistiği birim kökü raporlarken diğerleri durağanlığı raporlamaktadır.

Panel Kointegrasyon Test Sonuçlarının Analizi

Tablo 2. Panel Kointegrasyon Test Sonuçları				
Divorce_{it} = α_{it} + βUnemployment_{it} + u_{it}				
Pedroni Panel Kointegrasyon Test Sonucu				
(Within-Dimension)				
	t ist. Değ.	Olasılık Değ.	Ağırlıklandırılmış t ist. Değ.	Olasılık Değ.
Panel v-Statistic	-2.777623	0.9973	-4.572635	1.0000
Panel rho-Statistic	3.135615	0.9991	3.505759	0.9998
Panel PP-Statistic	0.204729	0.5811	-0.737371	0.2304
Panel ADF-Statistic	-3.888922	0.0001	-4.057366	0.0000
(Between Dimension)				
	t ist. Değ.	Olasılık Değ.		
Group rho-Statistic	4.785391	1.0000		
Group PP-Statistic	-0.520007	0.3015		
Group ADF-Statistic	-5.260233	0.0000		
Kao Panel Kointegrasyon Test Sonucu				
ADF		t ist. Değ.		Olasılık Değ.
		-6.158545		0.0000
Residual variance		725.3677		
HAC variance		624.7918		
Johansen Fisher Panel Kointegrasyon Testi				
Hypothesized No. of CE(s)	Fisher Stat.* (from trace test)	Olasılık Değ.	Fisher Stat.* (from max-eigen test)	Olasılık Değ.
None	238.8	0.0000	227.7	0.0000
At most 1	94.52	0.0003	94.52	0.0003

Serilerin durağanlılıklarının incelendiği aşamadan sonra seriler arasında uzun dönemli ilişkinin Pedroni, Kao ve Johansen Fisher testleri tarafından incelendiği kointegrasyon analizine geçilmiştir.

Seriler arasındaki uzun dönemli ilişkinin incelendiği Pedroni test sonuçlarına bakıldığında seriler arasında uzun dönemli ilişkinin olmadığı yönündeki boş hipotez Group ADF ve Panel ADF test istatistikleri tarafından reddedilmiştir.

Uzun dönemli ilişkinin incelendiği bir başka sınama olan Kao'ya göre; işsizlik ve boşanma değişkenleri arasında uzun dönemli ilişkinin olmadığı yönündeki boş hipotez reddedilmiştir.

Aynı şekilde uzun dönemli ilişkinin sınıandığı diğer bir test olan Johansen Fisher kointegrasyon testinin boş hipotezi reddedilerek alternatifi olan seriler arasındaki uzun dönemli ilişkinin raporlandığı süreç kabul edilmiştir.

Kointegrasyon test sonuçları bir bütün olarak değerlendirildiğinde Türkiye'nin istatistikî bölge birimleri sınıflandırılmasına göre işsizlik ile boşanma değişkenleri arasında uzun dönemli ilişkinin olduğu raporlanmaktadır.

Sabit Etkili Panel Veri Regresyon Tahmin Sonuçları

Türkiye'nin istatistikî bölge birimleri sınıflamasına göre işsizlik ve boşanma ilişkisinin ele alındığı çalışmada sabit etkiler modelinin daha tutarlı sonuçlar vereceği kabul edilmiştir. Bu çerçevede oluşturulan sabit etkili panel regresyon modeli sonuçları aşağıdaki tablo yardımıyla ele alınmaktadır.

	Katsayı	Standart Hata	T-İstatistiği	Olasılık Değeri
Unemployment	10.31044	1.613766	6.389052	0.0017
C	3091.725	168.0775	18.39463	0.0000
R ² : 0.984384		D.W. İst: 0.712793		F-İst.: 403.4378 (0.000000)

Nihai modelin sonuçlarına bakıldığında ilk dikkat çeken bir regresyon modeli tahmin edildikten sonra artık terimlerin korelasyon halinde olup olmadığını test etmeye yarayan Durbin Watson test istatistiğinin düzeyidir. Buna göre, Bu istatistiğin 2 civarında çıkması genelde beklenmektedir. Durbin-Watson değerinin 1' den küçük ise bir değer alması model için ciddi anlamda bir risk unsuruna işaret etmektedir. Durbin-Watson değerinin 2 civarında çıkması modelin otokorelasyon içermediğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda söz konusu nihai model ciddi bir risk altında çalışmaktadır. Modeli söz konusu risk unsurundan arındırmak için bağımlı değişkenin gecikmesi modele eklenerek otokorelasyon sorunu giderilmeye çalışılmıştır. Buna göre yeni nihai model aşağıdaki tabloda elde edilmiştir.

	Katsayı	Standart Hata	T-İstatistiği	Olasılık Değeri
DIVORCE(-1)	0.799850	0.031462	25.42306	0.0000
UNEMPLOYMENT	4.389913	0.763280	5.751379	0.0017
C	509.3675	133.1906	3.824350	0.0002
R ² : 0.997095		D.W. İst: 2.081812		F-İst.: 1942.046 (0.000000)

Tablo 4'den elde edilen ampirik bulgular değerlendirildiğinde modelin otokorelasyon sorunundan uzaklaştığı ve daha tutarlı bir model olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 3'de yer alan nihai model sonuçlarına göre işsizlik (unemployment) değişkeninin olasılık değerinin (**0.0017**) % 5 tablo değerinin altında yer almasından dolayı işsizliğin boşanmayı etkilediği sonucunu desteklemektedir. Nihai modelin tutarlılığı açısından modelin otokorelasyon ve değişen varyans etkileri altında olup olmadığının test edilmesi gerektiği önbilgisinden hareketle sabit etkili panel veri modellerinde değişen varyansın varlığı Değişen Varyans LR Testi (Greene,

2003), Otokorelasyonun kontrolü için Wooldrige (2003) tipi otokorelasyon testi kullanılmıştır. Bu testlere ilişkin hipotezler aşağıdaki gibi kurulmaktadır;

H_0 : Değişen varyans sorunu yok / Otokorelasyon yok

H_1 : Değişen varyans sorunu var / Otokorelasyon var

Tablo 5. Değişen Varyans LR ve Wooldrige Tipi Otokorelasyon Testleri		
Test Türü	Test İstatistiği	Kritik Değer (0.05)
Değişen Varyans LR Testi	23.16	37.65
Wooldrige Tipi Otokorelasyon Testi	1.25	4.33

Tablo 5'den elde edilen bilgiler birlikte ele alındığında otokorelasyon ve değişen varyansın olmadığı yönündeki yokluk hipotezleri reddedilememekte ve modelin otokorelasyon veya değişen varyans riski altında olmadığı raporlanmaktadır.

En son elde edilen kusursuz model çıktılarından görülebileceği üzere işsizlik değişkeni bağımlı değişkenin birinci gecikmesi üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmaktadır. Bu haliyle bakıldığında teorik birikimi destekleyen bir sonuca yani işsizliğin boşanma üzerinde etkili olduğu önermesine ulaşılmıştır.

Genel Değerlendirme ve sonuç

Bilindiği gibi işsizlik istihdam edilmeyen bireylerden son dört hafta içinde iş arama kanallardan en az birini kullananmış ve iki hafta içinde işbaşı yapabilecek onbeş ve daha yukarı yaştaki bireyleri kapsamaktadır. Buradan bakıldığında istatistiki olarak bireyin işsiz sayılabilmesi için yukarıdaki asgari şartları yerine getirmesi beklenmektedir. İş arama kanallarından birini kullanma geçmiş beş veya daha fazla olan ve iş bulma ümidini kaybeden bu nedenle işgücü piyasasının dışında kalan bireyler de bu gruba dahil edilip daha geniş bir işsizlik tanımı yapıldığında, buradan elde edilen verilerin boşanma istatistikleri ile mesaisi mevcut duruma kıyasla çok daha net bir ilişkiyi raporlar düzeyde olacağı açıktır. İşsizlik bilindiği üzere yalnızca ekonominin üretim yapısındaki deformasyonu değil aynı zamanda ülkenin toplumsal yapısındaki deformasyonu da çok açık bir biçimde etkilemektedir. Bu açıdan bakıldığında aslında bu iki farklı ve birbirinden bağımsızmış gibi görünen iki sonucun birleşerek birbirlerinin üzerinde bir kez daha etkili oldukları düşünöldüğünde tablonun iç açıcı olmayan durumu daha net bir biçimde görülecektir. Öyle ki; ekonomik refahın en temel dinamiklerinden bir tanesi verimlilik kavramıdır. İktisadi hayatta işgücü, sosyal hayatta insan kimliğiyle yer alan bireyin her iki alandaki manevi ve maddi tatmin düzeyinin diğer taraftaki etkisi ve bunun ölçülemediği bilgisi birlikte düşünöldüğünde işsizliğin sosyal maliyeti kaynaklı iktisadi maliyeti ve(ya) işsizliğin iktisadi maliyeti kaynaklı sosyal maliyeti mevcut görünümünden çok daha kötü bir tabloya işaret edeceği aşıkardır.

Toplumsal alandaki varlığın en temel bileşeni olan aile kurumunun önemi neredeyse tüm toplumlar ve düşünce paternleri tarafından olumlanmıştır. Bu kurumun çöküşü ile genel toplumsal yapı üzerinde yaratacağı olası istenmeyen etkilerin paralel seyredeneği düşünöncesi genel

bir vargı olarak farklı farklı da olsa toplumsal payda için bu şekilde gerçekleşmektedir. Böylesine gaz geçirgen bir atmosferde işsiz kalan bireylerin genel olarak çalışmaların ve bu çalışmanın ampirik bulguları ışığında bireyleri boşanmaya giden bir sürece ittiği görülmüştür. Öyleyse genelin boşanmaya bakış açısı toplumsal refahın kaybı biçiminde ise bu sürece ortam hazırlayan yapı taşlarının net ve sağlıklı bir biçimde tespit edilmesi gerekmektedir ki bu durumun üstesinden gelinebilsin. Bu anlamda bu çalışma gibi çok disiplinli çalışmalar sorunun tespitinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Mademki işsizlik böylesi bir olumsuz sürece giden yolun taşlarını örmekte o halde politika yapıcılar odaklarını bir ölçüde bu alana kaydırmak ve sorunun varlığını görmek durumundadırlar. Elbette sorunun varlığını anlamakla birlikte uygun çözüm reçetesini tespit edebilmek de çok önemlidir. Bu anlamda yapılan ve yapılagelen politikaların miktarını etkisini ve çeşidini artırmak bu alanı sağlamlaştırmak toplumsal refahı egemen kılmak anlamına gelecektir. Bu noktada, işsizlik sigortası çok önemli bir adım olarak ekonominin önünde durmaktadır. Bu her ne kadar bugün çok eski ve kullanılan bir argüman olarak görünse de kullanan sayısı ve tazminatların düzeyine bakıldığında ne derece etkisiz olduğu görülecektir. Bununla birlikte burada bir işsizlik fonu oluşturularak hem bir anlamda ülkenin tasarruf ihtiyacı bir ölçüde de olsa karşılanırken diğer yandan bireylerin işsiz kaldığı dönemlerde alacakları ödemelerle söz konusu süreci daha yumuşak bir geçişle atlayarak kendilerini işgücü piyasasında daha hazırlıklı ve donanımlı tutarak yeni bir işe yerleşme sürecini olumlu etkileyeceği düşünülebilir.

Kaynakça

- Baltagi, B. (1995). *Econometric Analysis of Panel Data*. New York: John Wiley & Sons. Inc.
- Baltagi, B., (2001), *Econometric Analysis of Panel Data*, Chichester, Eng.: John Wiley and Sons Inc.
- Bentzen J. Smith V. (2002), "An Empirical Analysis Of The Effect Of Labor Market Characteristic On Marital Dissolution Rates", Department Of Economic Working Paper Series, No:2002:14
- Blekesaune, M. (2008), "Unemployment and Partnership Dissolution, Norwegian Social Research (NOVA)", Economic and Social Research Council, 1-17 "
- Dickey, D. A., Jansen, D. W. ve Thornton, D. C.; (1991)., "A Primer on Cointegration with An Application to Money and Income" , Review Federal Reserve Bank of ST. Louis, 73 (2), 58-78.
- Gray J.S, (1995) "The Causality Between Employment and Divorce", Family Economics and Resources Managment Biennial, 171-176.
- Greene, W.H. (2003), *Econometric Analysis*, Prentice Hall, New Jersey.
- Griffits, W. E. R & Carte H. (1993). *Learning and Practicing Econometrics*, John Wiley, New York
- Hansen, H.T., (2005), "Unemployment and Marital Dissolution: A Panel Data Study Of Norway", European Sociological Review, 21(2): 135-148.
- Hsiao C. (1986) *Analysis of Panel Data*, Cambridge University Press
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of Panel Data*. New York: Cambridge University Press.
- Huang, T.(2003), "Unemployment and Family Behaviour In Taiwan", Journal Of Family and Economic Issues24(1), 27-48.
- Im, K. S., H., Pesaran ve Y., Shin (2003), "Testing for unit roots in heterogeneous panels", Journal of Econometrics, 115, p. 53- 74.
- Jensen P., Smith N, (1990), "Unemployment and Marital Dissolution", Journal of Population Economics, 215-229.

- Kaljin M, Graaf P. M., (2004), Interactions Between Culturel and Economic Determinants of Divorce In The Netherlands”, Journal of Marriage and Family, 66: 75-89.
- Kawata, Y. (2008), “Does High Unemployment Rate Result In A High Divorce Rate? A Test For Japan”, Revista de economiadel Rosario, 11(2): 149-164.
- Kök, R. (2006), “Endüstri-içi Dıs Ticaret, Patentler ve Uluslararası Teknolojik Yayılma”, UEK-TEK 2006 Uluslararası Ekonomi Konferansı, Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara, 11-13 Eylül 2006.
- Levin, A., ve C. Lin (1992), ”Unit root tests in panel data: asymptotic and finitesampleproperties”, University of California, San Diego Working Paper, p. 23-92.
- Levin, A., ve C. Lin (1993), “Unit root tests in panel data: new results”, University of California, San Diego Working Paper, p.56-93.
- Maddala, G. S. ve S. WU, (1997), “Comparative Study of Unit Root tests with Panel Data and a New Simple Test”, Oxford Bulletin of Economics and Statistics, 61, 631-652.
- Pedroni, P. (1995), “Panel Cointegration; Asymptotic and Finite Sample Properties of Pooled Time Series Tests, With an Application to the PPP Hypothesis,” Indiana University Working Papers In Economics, No. 95-013, June.
- Pedroni, P. (1997), “Panel Cointegration; Asymptotic and Finite Sample Properties of Pooled Time Series Tests, With an Application to the PPP Hypothesis: New Results,” Indiana University Working Papers In Economics, April.
- Pedroni, P. (1999), “Critical Values for Cointegration Tests in Heterogeneous Panels with Multiple Regressors”, Oxford Bulletin Of Economics and Statistics, Special Issue, 653-70.
- Reaymaeckers, P. (2006), “Marriage and Divorce In Belgium: The Influence Of Professional, Financial and Educational Resources On The Risk For Marriage Dissolution”, Journal Of Divorce and Remarriage, 46(1/2), 151-174.
- Roy, S. (2010), “Unemployment Rate and Divorce” The University Of Melbourne Institute Working Paper
- Sandalcılar, A.R., “İşsizlik Boşanmayı Etkiliyor mu? Bölgesel Panel Nedensellik”, Ege Akademik Bakış, Cilt: 2, Sayı:2, ss:225-238.
- South, S.J., (1985), “Economic Conditions and Divorce Rate: A Time Series Analysis Of The Postwar US”, Journal of Marriage and The Family, 47(1), 31-41.
- Svaver, M. (2002), “Determinants Of Divorce In Denmark”, department of Economics Working Paper Series, No:2002:19
- Thomas, L.E, (1980), “Unemployment and Family Stress: A Reassessment”, Family Relations, 29(4), 517-524.

KISIM II: İŞLETME

9 | Bağımsız Türk Devletlerinde (Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve KKTC) Kadın Girişimciliğinin Gelişimi*

H. Mustafa PAKSOY

B. Dilek ÖZBEZEK

Sadettin PAKSOY

Giriş

Günümüzde küreselleşme hareketlerinin hızlanması birlikte artan rekabet dikkatleri girişimcilik ve girişimci kavramlarına çekmiştir. Girişimcilik çevresel faktörlerin, örgütsel ve bireysel kaynakların uyumlu bir şekilde girdi olarak bir araya getirilmesi ve kullanılması sonucu müşteri için değer ve avantaj sağlayarak toplumsal, örgütsel ve bireysel faydanın sağlanmasıdır (Hitt vd., 2011: 60). Girişimcilik faaliyetinin en önemli aktörü olan girişimci ise çevresindeki fırsatları kovalayan, risk üstlenen, yenilikçi ve yaratıcı kişidir. Bir tarayıcı gibi sürekli olarak çevreyi gözleyip talep açıklarını yakalayan, yeni talepler oluşturan, talepteki değişmeleri zamanında fark eden, kaynakları sağlayarak üretim tesislerini kuran, rekabeti seven ve varlığının önemli nedeni olarak gören, riske girmekten ve sorumluluk üstlenmekten çekinmeyen, atak ve yaratıcı yeteneklere sahip kişiler şeklinde de ifade edilen girişimci, işsizlik sorununa önemli bir çözüm olanağı sunduğu gibi ekonomik büyüme ve kalkınmanın da dinamosu (Memiş vd., 2007: 138) kabul edilmektedir. Aynı şekilde girişimcilik olgusunun önemli bir parçası olarak

* Bu çalışma, 11-15 Eylül 2017 tarihlerinde Tiran (Arnavutluk)'da düzenlenen Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi'nde sunulmuş ve Bildiri Özetleri Kitabı'nda özeti basılmıştır.

görülen kadın (Brush ve Edelman, 2015: 445) girişimciler de ekonomik büyüme ve kalkınmanın önemli bir kaynağıdır.

Sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş ile birlikte (Paksoy ve Aydoğdu, 2010:119) yaşanan sosyal, teknolojik ve endüstriyel değişimler karşısında kadınların değişen rollerinin bir göstergesi olarak giderek artan sayıda kadın girişimci iş dünyasında yer almaktadır. Ancak Türkiye’de olduğu gibi birçok toplumda özellikle toplumsal ataerkil normlar ve cinsiyete dayalı bir ayrışma olması iş dünyasında yer almak isteyen girişimci kadınlar için ekonomik fırsatların sınırlı kalmasına neden olmaktadır. Oysa ki kadınların işgücü piyasalarına katılımının sağlanması sürdürülebilir kalkınmanın en temel unsurlarından biri olarak görülmektedir. Bu nedenle dünya nüfusunun yarısını oluşturan (yaklaşık %50) kadınların (Sarfaraz vd., 2014: 1) ücretli istihdam oranlarının artırılmakta ve girişimci kadınların aktif bir şekilde iş dünyasında yer almaları teşvik edilmektedir.

Dünya genelinde 1980’li yıllardan itibaren (Yetim, 2002: 81) hızlı bir gelişme gösteren kadın girişimciliği olgusu çok sayıda teorik ve ampirik araştırmada çeşitli yönleriyle ele alınmıştır (Green ve Cohen, 1995: 301). Bu araştırmalarda kadınların girişimci olma nedenleri ülkelere ve kültüre bağlı olarak farklılık göstermekle birlikte (Arslan ve Atabey, 2009: 4), genel olarak bireyleri girişimciliğe zorlayan, olumsuz olarak da nitelendirilen iten faktörler ve bireyleri girişimciliğe çeken, girişimciliğe teşvik eden olumlu faktörler şeklinde gruplandırılmıştır (Bruni ve diğerleri, 2004: 263; Özdemir, 2010: 120). Kadınları iş kurmaya iten (zorlayıcı) faktörler; ülkenin ekonomik koşullarından kaynaklanan işsizlik sorunları, kadınlara uygun olmayan iş koşulları, kadınların cinsiyet ayrımcılığına uğramaları, ekonomik zorunluluklar, esnek istihdam politikaları ve işgören azaltışında öncelikle kadınların işten çıkarılmaları sayılabilmektedir. Kadınları iş yaşamına çeken (teşvik edici) faktörler ise; bağımsızlık, kendini gerçekleştirme, kendi hayatını kontrol edebilme, özerklik, finansal başarı, refah düzeyinin artırılma, kendi işinin patronu olma, aile ve iş sorumluluğu arasındaki dengeyi kurma istekleri bulunmaktadır (Özen Kutanis, 2008: 177).

Girişimcilik Kavramı

Günümüz dünyasında girişimcilik ekonomik rekabet gücünün ve verimlilik artışının temel dinamiği, yenilik ve değişimin kaynağı (Sanyang ve Huang, 2009: 318) olarak görülmektedir. Özellikle sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişte insanın düşünsel emeğinin ekonomik değerlere dönüşmesi olarak ifade edilen ve genel iktisatta emek, sermaye ve doğal kaynaklar (doğa, hammadde) gibi klasik üretim faktörlerinden biri olarak kabul edilmesi (Yelkikalan vd., 2010: 52) ile birlikte daha büyük önem kazanmaya başlayan girişimcilik kavramı ortaçağdan günümüze kadar pek çok araştırmacının tanımlamaya çalıştığı bir kavram olarak hem işletme hem de iktisat literatürünün en fazla ilgi çeken konularından birisi olmuştur (Paksoy ve Aydoğdu, 2010: 119). Bu gelişmelere paralel olarak, girişimcilik kavramı ekonomik bir aktivite olmanın ötesinde çok daha bütünsel anlamlar içermesi (Morrison, 2000: 59) ve çok boyutlu bir kavram olması (Palich ve Bagby, 1993: 426) açısından disiplinler arası çok geniş bir çerçevede içinde (Low ve MacMillan, 1998: 140) yer almıştır. Kavram ile ilgili bilimsel literatürde yapılan ilk çalışmalarda risk üstlenme, finansal sermayenin arzı, girişimin sahipliği, arbitraj faaliyetleri ve üretim faktörlerinin

koordinasyonu girişimcilik olarak tanımlanırken (Morris ve diğerleri, 1996: 60), daha sonraki çalışmalarda fikirlerin ortaya konulması, bu fikirlerin ürün ve/veya hizmete dönüştürülmesi ve ürünün pazara sunulması için bir girişim kurulması (Zhao, 2005: 26) şeklinde geniş kapsamlı girişimcilik tanımlarının yapıldığı görülmektedir. Tarihsel süreç içinde girişimcilik kavramının tanımı konusunda farklı yaklaşımlar bulunmakla birlikte, bütün tanımlarında girişimciliğin temel boyutları; yenilikçilik; yeni ya da benzersiz ürün, hizmet veya süreçlerin geliştirilmesi, risk alma; kabul edilebilir bir düzeyde finansal başarısızlık şansına sahip olan fırsatları takip etme isteği, proaktiflik; yenilikçi bir fikir tam olarak uygulanmadan önce sorunları görme ve sorunlarla mücadeleyle dönük kalıcı ve yaratıcı adımlar atılması (Morris vd., 1994: 69; Zhao, 2005: 26) olarak karşımıza çıkmaktadır.

Girişimcilik toplumsal fırsatların tespit etmesi ve yakalanması ve başarı için yeni bilginin ürüne ve hizmete dönüştürmesi amacıyla kamu ve/veya özel kaynakların bir araya getirmesi içeren bir değer yaratma süreci (Morris vd., 1996: 61; Zerbinati ve Soutaris, 2005:44; Hitt vd., 2011: 60) ya da gerekli zaman ve çabayı harcanması, ekonomik, fiziksel ve sosyal risklerin katlanması sonucunda parasal ödüllerin ve kişisel tatminin elde edildiği değeri olan yeni bir şeyler yaratılması sürecidir (Bowen ve Hisrich, 1986: 394; Hisrich, 2007: 576). Girişimcilik süreci ise, kendi yeteneklerinin ötesinde sonuçlar verebilmek için sürekli olarak fırsatların kullanıldığı yönetsel davranış olarak (Thompson, 1999: 209) kabul edilmektedir. Bu süreç öncelikle fırsatların belirlemesi, bir iş fikri geliştirilmesi, gerekli kaynakların bulunması ve değerlendirilmesi, geliştirilen iş fikrinin uygulanması ve daha sonra girişimin yönetilmesi ve sonuçlarının alınması için gerekli olan faaliyetlerden oluşmaktadır (Morris vd., 1994: 69). Genel olarak 20. yüzyıl ve sonrasında girişimciliği bir süreç, girişimciyi ise bu sürecin sahibi olarak ele alan girişimcilik teorisine göre, girişimcilik yenilik yapabilme, olanakları değerlendirebilme ve ticari anlamda (kâr odaklı) uygulanabilir hale getirebilme (Paksoy ve Aydoğdu, 2010:119) ile ilgili faaliyetler bütünü anlamında kullanılmıştır. Girişimci ise, bir iş sahibi olmanın getirdiği her türlü riski kabul eden (Gartner, 1989: 47; Koh, 1996: 13), aynı zamanda da algılanan fırsatlar etrafında yaratıcı ve yenilikçi bir şeyler yapan (Thompson, 2002: 413) kişi olarak tanımlanmaktadır.

Kadın Girişimcilik Kavramı

Yeni bir binyılın başlangıcında işletme, psikoloji, ekonomi, sosyoloji, siyaset bilimi ve antropoloji olmak üzere çok geniş bir yelpaze içerisinde ele alınan (Çelik ve Özdevecioğlu, 2001: 487) kadın girişimciliği, genel olarak istihdam ve kadın istihdamının özel bir alanı oluşturmaktadır (Yetim, 2002: 79; Aslan ve Atabey, 2009: 4).

Kadın girişimciliği ile ilgili bilimsel literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde, girişimci kavramında olduğu gibi birçok tanımlamanın yapıldığı görülmektedir. Bu tanımlamalarda kadın girişimci kategorisi içerisinde kimlerin yer aldığı konusu, tanım açısından üzerinde durulması gereken bir noktadır. Kendi hesabına çalışan kadınlar, ekonomik faaliyetlerini ev içi mekânlarda sürdürüyorlarsa kadınlar girişimci kategorisine girmeli mi? Ya da, kendi adına kayıtlı bir iş yeri sahibi olan ancak bu iş yerinin faaliyetlerini hiçbir şekilde katılmayan kadınlar girişimci sayılmalı mı? Kendi hesabına bir iş yeri sahibi olan pek çok kadın bu iş yerlerini fiilen işletmediği, ailenin

erkek üyeleri için bir paravan olarak kullanılması (Bedük, 2005: 111) şeklindeki farklı uygulamaların kimlerin kadın girişimci kategorisine dâhil edilmesi, kimlerin bu kategori dışında kalması konusunda kesin bir uzlaşının sağlanamamasına neden olduğu tespit edilmiştir. Buna karşılık, kadın girişimcilik üzerine yapılan çalışmalarda genellikle girişimci kadın tanımının aşağıdaki sınırlamalar içerisinde yapıldığı söylenebilir (Yetim, 2002: 82; Yelkikalan, 2006: 50; Güney, 2006: 27):

1. Ev dışında bir mekânda kendi adına kurduğu bir veya birkaç işyeri olan,
2. Bu işyerinde tek başına veya istihdam ettiği diğer kişilerle birlikte fiilen çalışan ve işin sahibi olması sıfatıyla ortaklık kuran,
3. Herhangi bir mal veya servisin üretilmesiyle ilgili faaliyetleri yürüten, bu mal veya servisin dağıtım, pazarlama ve satışını yapan/yaptıran,
4. İşi ile ilgili olarak ilişkiye girmesi gereken kişi, örgüt, kurum ve kuruluşlarla kendi adına ilişki kuran,
5. İş sürecinin örgütlenmesi, mal ve hizmet üretiminin planlanması, işyerinin işletilmesi, kapatılması veya işin geliştirilmesi konusunda kendisi karar veren,
6. İşinden elde ettiği kazancın yatırım ve kullanım alanları üzerinde söz sahibi olan kadındır.

Kadın girişimci kavramını yukarıdaki sınırlandırmalar çerçevesinde, piyasa ekonomisi içinde hesaplanmış riskleri göze alarak, doğrudan pazara yönelik, nakde dönüştürülen, mal ve hizmet üretip satan, kendi işinin sahibi olup, vergi kaydı, TESK'e, Esnaf ve Sanatkarlar Birlikleri ve Odalarına veya TOBB'a bağlı odalara (Ticaret ve Sanayi Odalarına) üye olan ve sosyal güvenlik kurumlarından birinin şemsiyesi altında çalışan ya da yanında başkalarını istihdam eden kadın (Müftüoğlu ve Durukan, 2004: 35; Akt: Morçin, 2013: 169) olarak tanımlayabiliriz.

Dünyada Kadın Girişimciliği

Girişimci kadınlar tarih boyunca her dönemin değişen koşul ve özelliklerine göre farklı coğrafyalarda, kültürlerde, ülkelerde hep var olmuştur. Ancak (Gazioğlu Terzi ve Kurt, 2015: 126), yine de kadın girişimciliği, 1970'li yıllarda kullanılmaya başlanılan nispeten yeni bir kavramdır (Narin vd., 2006: 69; Gürol ve Marşap, 2007: 97). Genel olarak kadınların iş dünyasında yer almaları sosyal, kültürel ve ekonomik yapıda yaşanan değişimlerin bir sonucu olarak kadınların toplumsal yaşam ve özellikle aile içinde değişen konumları önemli rol oynamıştır. Bir başka ifadeyle, Sanayi Devrimi öncesi toplumsal kalıplar kadınların toplumdaki rollerini öncelikle eş ve anne olarak belirlemişken (Kızılaslan ve Karaömer, 2015: 372), sonraki dönemlerde kadınların toplumdaki yerinde anlamlı değişimler olmuştur. İşgücüne katılan kadınlar çoğalmış, çalışan karı koca sayısında yükselme meydana gelmiş ve ailenin geçimini tek başına sağlayan annelerin girişimcilik deneyimleri daha sık görülmeye başlamıştır (Nayır, 2008: 634). Toplumsal yaşamda meydana gelen bu kaçınılmaz değişim ve gelişmeler sonucu Birleşmiş Milletler (BM), 1950 yılından itibaren dünya kadınlarının kalkınma çabalarının içerisinde yer alması için yoğun bir faaliyet başlamıştır (Çakıcı, 2006: 55). 1960'lı yılında ise, uluslararası iş gücü hareketlerinin ülkeler arasında yoğunlaşması ve kadınların bağımsızlık ve kişisel özgürlük eğilimlerinin artmasıyla

birlikte, kadınların iş hayatına atılarak (Çalışır, 2016: 95) girişimcilik yapmaları daha da çekici bir hale gelmiştir.

BM dünya ekonomisinde ve siyasal arenasında radikal dönüşümlerin yaşandığı 1975 yılında kadınlarının statülerin güçlendirilmesi için Uluslararası Kadın Yılı kabul edilmiş ve kadın erkek arasındaki eşitliğin sağlanmasını ve bir talep olmaktan çok, yeni bir liberal çözüm ve bir arz olarak gündeme gelen kadın girişimciliğini teşvik etmeyi amaçlayan çok sayıda adım atılmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak, Elenor Brantley Schwartz'ın 1976 yılında yayınlanan "Entrepreneurship, A New Female Frontier" isimli öncü makalesi kadın girişimcilerin motivasyonlarına karakteristiklerine ve tutumlarına dikkat çekmiştir. Yine 1979'da Amerika'da "The Bottom Line: Unequal Enterprise in America" isimli ilk politika raporu kadın girişimcilerin ekonomik kalkınmadaki rolüne odaklanılmıştır. Nitekim kadın girişimciliği konusunda yapılan akademik çalışmalarla birlikte, dünya genelinde 1980'li yıllarda kadın girişimcilik kültürü ivme kazanmış ve BM tarafından "kadın girişimciliğinin on yılı" olarak ilan edilmiş, kalkınma odaklı kadın girişimciliği politikalarının geliştirilmesi hedeflenmiştir (Can ve Karataş, 2007: 252; Jennings ve Brush, 2013: 663-664; Sallan Gül ve Altındal, 2016: 1364- 1366; Çalışır, 2016: 95).

1980'li yıllardan itibaren erkeklerin egemen olduğu iş dünyasında yaşanan tüm ayrımcı yaklaşımlara rağmen, kadınların başlattığı ve sahiplendiği girişimci faaliyetlerde ciddi bir artış yaşandığı görülmektedir (Mayer, 2008: 1358; Atalay ve Varol, 2016: 183). Özellikle ABD, İngiltere ve Kanada kadın girişimciliğinin en gelişmiş olduğu ülkeler arasında yer almıştır. Hisrich ve ABD Temsilciler Komitesi (House of Representatives Committee) tarafından yapılan çalışmalara göre, ABD'de kadınlara ait işletmelerin sayısı 1977'de 1.9 milyon iken, bu sayı 1982'de 2.6 milyona, 1985'te 3.7 milyona ve 1987 ise 4.1 milyona ulaşmıştır. ABD'de 1970'lerden önce kadınlar küçük işletmelerin yüzde 5'den azına sahipken, bu rakam 1980li yıllarda yaklaşık %20'lere, 1990'larda %28'e, 1992'de %40'lara ve 1999'larda ise %50'lere ulaşmıştır (Brush, 1992: 5; Güney, 2006: 31; Gürol 2000: 228). Benzer şekilde, 1990'ların ortasında İngiltere'de kadınların sahip olduğu işletme sayısı toplam işletme sahipliğinin neredeyse üçte dördünü oluşturmaktadır (Palaz ve Turgut, 2009: 101). Kanada'da ise her yıl gittikçe artan sayıda kadın, iş hayatına atılmaktadır. İstatistiklere göre, 1981 yılından başlayarak 2001 yılına kadar, kendi işini kuran erkeklerin sayısı %38 artarken; aynı dönemde, kendi işini kuran kadınların sayısı %208 artmıştır (Çakıcı, 2006: 57). ABD, İngiltere ve Kanada'daki rakamların yanında, OECD 1996 yılı verilerine göre, kendi işini kuran kadın girişimcilerin oranı Avustralya'da %32.8, Belçika'da %28.7, Finlandiya'da %30.5, Almanya'da %27.9, Yunanistan'da %19.7, Macaristan'da %30.7, İtalya'da %23.7, Japonya'da %32.2, Kore'de %30.7, Meksika'da %36.1, Norveç'te %30.3, İspanya'da %27.7 ve İsveç'te %25.9'dur. Bu raporda Türkiye'deki kadın girişimcilerin oranı ise, %5.3 olarak verilmektedir (OECD 1998: 25).

2005 yılında küresel düzeyde yapılan bir araştırma raporlarına göre, dünyadaki tüm girişimcilik faaliyetlerinin üçte birinden fazlasının kadınlar tarafından yapılmaktadır. Kadınların girişimcilik faaliyetleri sadece küçük işletmeler ya da kayıt dışı sektörlerdeki ticaret ve ev tabanlı işletmelerle sınırlı değil, aynı zamanda milyonlarca dolar gelir elde edilen ve istihdama önemli katkı sağlayan

milyonlarca dolarlık işletmelerdir. Örneğin; Çin'de tüm girişimcilerin %20 kadınlar tarafından oluşmaktadır. ABD'de 2008 yılında kadınların sahip olduğu işletme sayısı toplam 10.1 milyondur. 1.9 trilyon dolarlık gelir elde edilen bu işletmelerin 13 milyon kişiye de istihdam sağladığı (Kobeissi, 2010: 2) belirtilmektedir. Yine 2012 yılında Dünya Girişimcilik Platformu'nun (Global Entrepreneurship Monitor-GEM) yayınladığı rapora göre, dünyada 67 farklı ülkede yaklaşık 98 milyon kadın önceden kurulmuş işini devam etmesinin yanı sıra, yeni iş kuran kadın girişimci sayısı 126 milyondan fazladır. Dünya genelinde tüm girişimcilerin üçte birini oluşturan kadın girişimciler sadece kendilerine ve ortaklarına iş imkânı sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda yanlarında başkalarını da istihdam etmektedir. Ancak, bu dönemde kadınlar arasında girişimcilik faaliyetlerine katılım oranları ülkeden ülkeye büyük farklılık göstermektedir. Örneğin; Pakistan'da kadın nüfusun sadece %1'i girişimci iken, Zambiya'da kadın nüfusun %40'ı girişimcilik ile uğraşmaktadır. Benzer şekilde, Sahra-altı Afrika ülkelerinde girişimci kadınlar büyük oranlara sahip olmakla birlikte, Güney Afrika şaşırtıcı bir şekilde %6 altında kadar gerileyebilmektedir. Genel olarak Latin Amerika/Karahip ekonomilerinde Ekvator kadın nüfusun dörtte birinden daha fazlasıyla (%25 üzerinde) nispeten yüksek seviyelerde kadın girişimcilere sahiptir. Asya ülkeleri arasında ise, kadınların sadece % 2'si Japonya ve Kore'de girişimcilik faaliyetinde bulunurken, gelişme düzeylerine göre Tayland (yatırım/verimlilik-güdümlü) ve Singapur (inovasyon-güdümlü) yüksek katılım oranlarına sahiptir. Söz konusu bu oran Türkiye'de %7 iken, Rusya'da %3'tür. Kadın girişimcilerin erkek girişimcilere göre iş kurma oranı eşit ya da az yüksek olan ülkeler, Panama, Tayland, Gana, Ekvator, Nijerya, Meksika ve Uganda'dır (GEM, 2012: 15).

Bağımsız Türk Cumhuriyetleri'nin Sosyo-Ekonomik Durumu

29 Ekim 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti, soykırım yılları içinde başlayan çaba, direniş ve var olma mücadelesi sonucu 15 Kasım 1983'te bağımsız bir devlet olarak kurulan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC), Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB), çeşitli siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel olaylar nedeniyle dağılmasının ardından 1991 yılında bağımsızlıklarını ilan ederek bağımsız birer devlet olarak kurulan Azerbaycan (30 Ağustos), Kırgızistan (31 Ağustos), Türmenistan (27 Ekim), Kazakistan (16 Aralık) ve Özbekistan (29 Aralık) olmak üzere toplam 7 bağımsız Türk Cumhuriyeti bulunmaktadır (Gürbüz ve Karabulut, 2008: 2; Ünal, 2017: 26). Bağımsız Türk Devletlerinin tamamı gelişmekte olan ülkeler arasında yer almaktadır. Ancak, Kafkasya ve Orta Asya coğrafyasındaki bağımsız Türk devletleri tam anlamıyla bağımsız değildir. Özellikle bu devletler siyasal ve ekonomik açıdan güçlü devletler tarafından ablukaya alınmış durumdadır. Yine, KKTC Türkiye tarafından tanınan ve aynı zamanda ekonomik anlamda da büyük ölçüde Türkiye'ye bağımlı olan Türk devletidir. Türkiye ise, günümüzde bölgesel güç olma yolundadır. Bununla birlikte, diğer Türk Devletlerinin siyasi ve ekonomik gelişmelerini tek başına şekillendirebilecek niteliklere henüz sahip değildir (DPT, 2000: 4-5). Tablo 1'de bağımsız Türk devletlerine ait temel sosyal ve ekonomik göstergeler verilmiştir.

Tablo 1. Bağımsız Türk Cumhuriyetleri Temel Sosyal ve Ekonomik Göstergeleri

Ülke	Yüzölçümü (km ²)	Nüfus	Büyüme Oranı (%)	Kişi Başı GSYİH (\$)	GSYİH (Milyar \$)
Türkiye	783.560	79.814.871	2.9	21,100	856.791
Kırgızistan	198.500	6.033.769	2.2	3,500	5.794
Özbekistan	447.400	30.300.446	6.0	6,500	66.797
Azerbaycan	86.600	9.868.447	-3.8	17,700	37.583
Kazakistan	2.724.900	17 855 384	1	25,700	128.109
Türkmenistan	488.100	5.438.670	5.3	17,300	36.573
KKTC	3.355	313.626	2.4	14.141	3.843

Kaynak: Economist Intelligence Unit (EIU); World Bank Group; Ekonomi Bakanlığı; Ülke Nüfusları; KKTC Ekonomik Göstergeler Raporu

Tablo 1’de gördüğü üzere dünyanın 18. ve Avrupa’nın 7. büyük ekonomisi olan Türkiye’de (T.C. Dışışleri Bakanlığı), sosyo-ekonomik gelişmişliğin en önemli göstergelerinden olan kişi başına GSYİH 2016 yılında 21,100-\$ ve büyüme oranı %2.9’dur. KKTC dış ekonomik ilişkilerini ağrlıklı olarak Türkiye ile ya da Türkiye üzerinden sağlanması ekonomik büyüme göstergelerinin de Türkiye ile paralel bir görünüm göstermesine neden olmuştur (KKTC, 2014: 8). Bu doğrultuda KKTC’de kişi başına GSYİH 14.141-\$ ve büyüme oranının ise %2.4’dür. Kafkasya ve Orta Asya coğrafyasındaki bağımsız Türk devletleri merkezi planlı ekonomi döneminde farklı ekonomik yapıya sahip oldukları için geçiş sürecinde de farklı kalkınma stratejileri uygulamışlardır. Bu nedenle bu ülkelerin sosyo-ekonomik gelişmişliğin en önemli göstergelerinden olan kişi başına GSYİH düzeyleri de oldukça farklı bir yapıya sahiptir. Kazakistan’da GSYİH 25,700-\$ ve büyüme oranı %1 iken, Azerbaycan’da GSYİH 17,700-\$ ve büyüme oranı %-3.8, Türkmenistan’da 17,300-\$ ve büyüme oranı %5.3, Kırgızistan’da GSYİH 3,500-\$ ve büyüme oranı %2.2, Özbekistan’da GSYİH 6,500-\$ ve büyüme oranı %6.0 olduğu görülmektedir.

Bağımsız Türk devletleri içerisinde en fazla nüfusa (79.814.871) sahip olan Türkiye’nin nüfusunun %50.2’si erkek, %49.8’i kadındır. Türkiye’de nüfus sayımlarında etnik köken sorusu 1965 yılından itibaren sorulmadığı için net bir rakam bulunmamaktadır. Bağımsız Türk devletleri içerisinde en az nüfusa sahip olan KKTC’nin (313.626) nüfusunun %52.6’sı erkek, %47.4’ü kadın ve nüfusun %98.71’ini Türkler, %0.5’ini Rumlar, %0,79’unu Diğer etnik unsurlar oluşturmaktadır. Kafkasya ve Orta Asya coğrafyasındaki bağımsız Türk devletlerinde ise, Özbekistan’ın (30.300.446) nüfusunun %49.2’si erkek, %50.8’si kadın ve nüfusun %80’ini Özbekler, %5.5’ünü Ruslar, %5’ini Tacikler, %3’ünü Kazaklar, %2.5’ünü Karakalpaklar, %1.5’ünü Tatarlar, %2.5’ünü Diğer etnik unsurlar (İnal, 2017a: 4); Kazakistan’ın (30.300.446) nüfusunun %51.7’si kadın, %48.3’ü erkek ve nüfusun %65.2’sini Kazaklar, %21.8’ini Ruslar, %3’ünü Özbekler, %1.8’ini Ukraynalılar, %1.4’ünü Uygurlar, %1.3’ünü Tatarlar, %1.1’ini Almanlar, %4.4’ünü Diğer etnik unsurlar (İnal, 2017b: 4); Azerbaycan’ın (9.868.447) nüfusunun %49,8’i erkek, %50,2’si kadın ve nüfusun %90,6’sını Azeriler, %2,2’sini Dağistanlılar, %1,8’ini Ruslar, %1,5’ünü Ermeniler (DEİK, 2012a: 1); Kırgızistan’ın (6.033.769) nüfusunun %49.5 erkek, %50.5’si kadın ve nüfusun %65’ini Kırgızlar, %12’ini Ruslar, %13’ünü Özbekler (DEİK,

2012b: 1); Türkmenistan'ın (5.438.670) nüfusunun %49.1'i erkek, %50.9'si kadın ve nüfusun %85.60'ını Türkmenler, %5.80'ini Özbekler, %4.10'unu Ruslar, %1.20'sini Azeriler, %0.40'ını Kazaklar, %2.90'ını Diğer etnik unsurlar (Türkmenistan Ülke Raporu, 2012: 4) oluşmaktadır.

Türkiye'de Kadın Girişimcilik

Türkiye'de küresel eğilimlerin aksine, kadınların işgücü piyasasında daha etkin bir şekilde yer alabilmesi ve dolayısıyla girişimcilik alanında adından söz ettirmesinin tarihi oldukça yenidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı içerisinde geleneksel iş bölümünde toprağa bağlı faaliyetler nedeniyle görünür olmayan kadın emeği ve istihdamı, Cumhuriyetle birlikte görünür olmaya başladığı ve kırdan kente göçün ve dolayısıyla kentleşmenin arttığı 1950'lerden sonra kadının gerçek anlamda tarım dışı işgücüne katılmasıyla birlikte ivme kazandığı belirlenmiştir (Göküş vd., 2013: 91; Koparan ve Kahraman, 2016: 44). 1980'li yıllar liberal ekonominin etkisi ile hızlı bir gelişme gösteren girişimcilik kültürünün benimsendiği ve diğer dönemlerde erkeklerce başlatılan ve yönlendirilen birçok faaliyetin kadınların güdümüne girdiği yıllar olarak tarihteki yerini almıştır (Gökakın, 2000: 109; Soysal, 2010: 88-89). Bu çerçevede, Türkiye'de 1980'li yıllardan itibaren kendini göstermeye başlayan kadın girişimciliği (Özen Kutanis, 2008: 177) 1990'lı yıllarda ise makroekonomik politikaların bileşenlerinden birisi haline gelmiş ve dolayısıyla kadın girişimciliği önem kazanmaya başlamıştır (Aslan ve Atabey, 2009: 8; Koparan ve Kahraman, 2016: 44). Özellikle 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren iş hayatında Türk kadının da egemen rol üstlenmesi iş dünyasının yaşadığı en büyük devrimlerden biri olarak nitelendirilmiştir (Bedük, 2005: 110; Yelkikalan, 2006: 45). Yine önceleri ev kadınlarının aile bütçesine katkı için evlerinde yaptıkları gelir getirici işlerden, büyük işletmelerin yöneticiliğine kadar bir dizi faaliyeti anlatmak için kullanılan kadın girişimciliği (Yüceer ve diğerleri, 1995: 131) 1990'lı yılların sonunda yeni bir boyut kazanmıştır. Bu durum kadınların ekonomik statüsünün güçlendirilmesi, ücretli istihdamdaki paylarının artırılması ve mesleki statülerinin geliştirilmesine yönelik çeşitli yaklaşımlar doğrultusunda kadın girişimciliğini geliştirmeye yönelik araştırmaların hız kazanmasına neden olmuştur (Noyan Yalman ve Gündoğdu, 2014: 48).

Türkiye'de kadın girişimciliği olgusu kapsamlı bir şekilde ilk kez 1992 yılında İstanbul'da yapılan bir sempozyumda gündeme alınmıştır. Yine aynı yıl kadın girişimciliği semineri yapılmış ve kadın girişimciliğinin özendirilmesi, eğitim ve kredi verilmesi, örgütlenme ve destek hizmetlerinin sağlanması gibi konuların üzerine durulmaya başlanmıştır (Kantar, 1999: 30; Türkten ve Demiryürek, 2016: 58; Arıkan, 2016: 139). 2000'li yıllarda itibaren de kadın girişimciliği üzerine yapılan araştırmalar belli bir düzeye ulaşmıştır (Çakıcı, 2006: 59). Bu araştırmaların yapılmasında gelişmiş ülkelerde ki artan kadın girişimci sayısı ve AB, OECD, BM gibi uluslararası kuruluşların kadın girişimciliğini destekleyici ve yaygınlaştırıcı politikalar izlemesi etkili olmuştur (Yetim, 2002: 80). Ancak, kadın girişimci sayısında batılı ülkelerde olduğu kadar hızlı bir artışın olmadığını da belirtmek gerekir. Tablo 2'de 2005-2015 yılları arasında Türkiye'de toplam girişimciler içerisinde kadın ve erkek girişimcilerin oranları verilmiştir.

Tablo 2. Türkiye’de Toplam Girişimci İçinde Kadın ve Erkek Girişimci Sayısı

Yıl	Toplam Girişimci	Kadın Girişimci	%	Erkek Girişimci	%
2015	5643	802	14,21	4840	85,79
2014	5562	795	14,29	4856	85,71
2013	5955	915	15,37	5039	84,63
2012	5933	881	14,85	5052	85,15
2011	5931	903	15,23	5028	84,77
2010	5750	905	15,74	4845	84,26
2009	5638	826	14,65	4812	85,35
2008	5573	693	12,43	4879	87,57
2007	5575	692	12,41	4883	87,59
2006	5717	728	12,73	4988	87,27
2005	5790	717	12,38	4940	85,32

Kaynak: TÜİK, 2005-2015 İstatistik Göstergeler Veri Tabanı, (Akt: Kılınc Savrul ve Akyüz, 2016: 176)

Türkiye’de kadın girişimcilerin sayısı erkek girişimcilerin oldukça altındadır. 2015 yılı itibarıyla toplam girişimcilerin %14,21’inin kadın girişimci, %85,79’unun erkek girişimci olduğu görülmektedir (Kılınc Savrul ve Akyüz, 2016: 176). Bu durum sosyal ve kültürel ortamda kadın rollerinin kalıplaşmış olması, kadınların eğitim düzeylerinin düşüklüğü, aile içi ataerkil üretim ilişkileri, iş yükünün fazlalığı, finans bulma güçlüğü ve güven sağlama konusunda kadınların erkeklerden daha fazla çaba harcama gereksinimi (Memiş vd., 2007: 141) gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Ayrıca kadın istihdamının düşük olması da kadın girişimcilerin önünde son derece önemli bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkemizde kadınların çalışma hayatına katılımları, diğer ülkelerle kıyaslandığında çok geride bulunmaktadır. 2015 TÜİK verilerine göre, Türkiye’de 15-64 yaş arası kadın nüfusuna göre kadın istihdam oranı %27,5 iken Avrupa Birliği üye ülkelerinin (28 ülke) ortalama kadın istihdam oranı ise %60,4 düzeyindedir (TÜİK, işgücü istatistikleri veri tabanı, 2017). Benzer şekilde OECD üyeleri içinde ise 15-64 yaş arası kadın nüfusuna göre kadın istihdam oranı İzlanda’da %78,5, Norveç ve İsviçre’de %74, İsveç’te %72, Danimarka ve Hollanda’da %70 civarındadır (OECD, 2014). Dolayısıyla gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye’de kadın istihdamı oranı oldukça düşüktür ve bu kadın potansiyelinden yeterince yararlanılmadığını göstermektedir. Profesyonel iş tecrübesi girişimciliğin başarısını artırır. Kadınların güçlenmesi, istihdam oranlarının artışı, kalkınmaları ve gelir getirici bir işe sahip olmaları beraberinde kadın girişimcilerin oranını da arttıracaktır (Keskin, 2014: 78). Dolayısıyla Türkiye için son derece yetersiz olan kadın istihdamının süratle yükseltilmesi gerekmektedir.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’de Kadın Girişimcilik

Kıbrıs, Akdeniz’in güney doğusunda küçük bir adadır. Osmanlı ve İngiliz idarelerinin ardından ada 1960’ta bağımsızlığına kavuşmuştur. 1960 yılında adanın nüfusu %77’si Kıbrıslı Rumlar %18’i Kıbrıslı Türkler %5’i Diğer etnik unsurlardan oluşturmaktadır. 1960 yılından önce Kıbrıs Türk toplumu çiftçiler, küçük ölçekli esnaflar, tüccarlar, öğretmenler ve memurlardan oluşuyordu.

Kıbrıslı Türk toplumu 1963-1974 yılları arasında (İç savaş ve Türk müdahalesini kapsayan dönem) küçük izole bölgelere sıkışmış, üretim ve ticaretten kopmuşlardır. Bu yıllar boyunca erkekler öğretmen, devlet memuru, esnaf, tüccar ve çiftçi olarak çalışırken, kadınlar kentsel alanlarda evde, kırsal alanlarda ise hem evde hem de ev dışında aile işçisi olarak ücretsiz çalışıyorlardı. Bunun yanında kentsel alanlarda çok az sayıda kadın öğretmen, hemşire, devlet memuru, terzi ve kuaför olarak ya da ticaret sektöründe faaliyet gösteriyordu (kentsel alanlarda ev dışında çalışan kadınların sayısı kadar azdı ki bu kadınların isimleri halen hatırlanmaktadır). 1974 Türk müdahalesi/işgali adanın coğrafi anlamda fiilen bölünmesine ve iki toplumun tamamıyla ayrılmasına neden olmuştur. 1974 olaylarından önce adanın etrafında dağılmış Kıbrıslı Türkler, Kuzey Kıbrıs'ta Özerk Kıbrıs Türk İdaresi olarak adlandırılan merkezi bir otorite altında yaşamaya başlamışlardır. 1974 yılındaki Türk müdahalesinin ardından kurulan Kıbrıs Türk Federe Devleti 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) olarak bağımsızlığını ilan etmiş ancak sadece Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınmaya başlamıştır. 1963-1974 yılları arasında güneydeki Kıbrıs Rum toplumu tarafından var olmayan ekonomik faaliyetleri azaltılmış ve üretimden uzaklaştırılmış olan Kıbrıs Türk toplumunda ekonominin yeniden kurulması ile birlikte muazzam bir işgücü talebi olmuş ve böylece kadınların iş olanakları da artmıştır (Lisaniler, 2006: 135; Ioannou ve Sonan, 2016: 3). KKTC 1974 yılından itibaren %3.5 oranında bir büyüme görülmüş ve hatta bu oran 1977-1990 yılları arasında %4.5-5'lerde devam etmiştir (turk-dunyasi.cokbilgi.com).

KKTC tipik küçük ada ekonomisi özellikleri olan küçük ölçekli iç pazar, kısıtlı doğal ve beşeri kaynaklar, ağırlıklı olarak hizmet üretimine dayalı mikro ekonomik bir yapıya ve (Besim vd., 2015: 19) liberal bir ekonomiye sahiptir. KKTC ekonomik, sosyal, kültürel ve politik sınırlandırmalar ile izole edilmiş tanınmayan bir ülke konumunda olması siyasi ve ekonomik gelişmesinde ve cinsiyet eşitliğinde büyük bir engel oluşturmaktadır (Lisaniler, 2006: 135). Dolayısıyla Kuzey Kıbrıs'ta işgücü piyasalarında son derece toplumsal ataerki normlar ve cinsiyete dayalı bir ayrışma olması gibi nedenler kadın girişimcilerin önünde engel oluşturmaktadır. KKTC'de kadın girişimcilerle ilgili çok sınırlı bilgi bulunmamakla birlikte, Kuzey Kıbrıs'taki kadınların genel olarak %9.3'ü serbest meslek sahipleri ya da girişimcidir (KKTC Başbakanlığı, 1999). Daha yeni tahminlere göre, Kıbrıslı Türklerinin %13.7'si kadın girişimciler oluşturmaktadır (Lisaniler, 2008: 79; Howells ve Krivokapic-Skoko, 2010: 7; Howells, 2015: 71). Ayrıca KKTC'de Ekim 2014'de işverenlerin %77'sini erkekler (13,638 kişi) ve %23'ü (3,948 kişi) kadınlar oluşturmaktadır (<http://www.starkibris.net>). Kadın girişimcilerin yüksek seviyelerde bulunduğu Yunanistan (% 20.5), İtalya (% 23.4), Portekiz (% 35.3) ve İspanya (% 27.2) gibi Akdeniz ülkelerine oranla çok daha düşük seviyelerde görünmektedir (Howells, 2015: 72). KKTC'de kadın istihdamının düşük olması da kadın girişimciliği açısından göz önüne alınması gereken bir diğer önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. KKTC'de Ekim 2004'de istihdam edilenlerin, % 33.2'sini (28 826 kişi) kadınlar oluşturmaktadır. İstihdam edilen kadınların (28 826 kişi) % 80.3'ü hizmetler sektöründe çalışmaktadır. Kadınların %72'i ücretli ve maaşlı, %6.1'i yevmiyeli, %2.6'sı işveren, %11.1'i kendi hesabına, %8.2'si ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır (DPT, 2008: 3). Bu durum gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında KKTC'de kadın istihdam oranının

oldukça düşük olduğu görülmektedir. Ancak, Howells (2015: 72) Kuzey Kıbrıs'ta kadın girişimciliği konusunda yaptığı araştırmada birçok serbest meslek sahibi kadın gayri resmi işgücü piyasalarında kayıt dışı olarak faaliyet gösterdiği belirtmiştir. Çünkü girişimciler tescil ve vergi ödemek için işletmelerini kaydettirmeyi reddetmektedir. Ayrıca birçok girişimci aynı zamanda devlet memurluğu da yapmakta ve ücretli devlet memuru olarak çalışanların görevlerinin yanında daha fazla istihdam oluşturmaları yasadışıdır. Kayıt dışı (gizli ekonomi) ticari faaliyetlerin %70 olduğu tahmin edilmektedir.

Azerbaycan'da Kadın Girişimcilik

SSCB dağılmasının ardından 30 Ağustos 1991 yılında Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiş, 18 Ekim 1991 tarihinde de bağımsızlık kararı Azerbaycan Parlamentosunda kabul edilmiştir (Karaca vd., 2016: 11). Bağımsızlıktan sonra merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde önemli sosyo-ekonomik reformlar uygulamaya başlamıştır. Fakat geçiş süreci Azerbaycan için çok daha zor ve sancılı olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan hem geçiş ekonomisi uygulamasından kaynaklanan sosyo-ekonomik sorunlar hem de Ermenistan saldırısı sonrası ortaya çıkan sorunlar karşı karşıya kalmıştır (www.gender-az.org). Azerbaycan'da geçiş sürecinde kamu işletmelerinin kapatılması, eski sağlık sistemi fonlarının azalması ve devletin sosyal koruma programlarının kesilmesi ya da ortadan kalkması sonucu istihdam azalmış, sağlık göstergeleri gerilemiş ve dolayısıyla yoksulluk seviyesi artmıştır (Asian Development Bank, 2005a: 12). Bununla birlikte Ermenistan tarafından savaşa zorlanması ve topraklarının %20'sinin işgal altında kalması sonucu; 4 binden fazla sanayi ve tarım teşebbüsünün ve 300 binden fazla iş yerinin kaybedilmesi, 1 milyondan fazla kişinin kendi ülkesinde mülteci durumuna düşmesi ve benzeri sebeplerle üretim durma noktasına gelmiştir (Azerbaycan Cumhuriyeti İstihdam Stratejisi, 2005: 2). GSYİH büyüme hızı 1992'de GSYİH %22.6, 1993'te %23.1, 1994'te %19.7 ve 1995'te %11.8 oranında azalmıştır. Dolayısıyla, 1991 yılı verileri baz alındığında, GSYİH devamlı azalmalar sonucu 1995 yılında %57.9 oranında bir küçülmeye uğramıştır (Ay ve Musayev, 2007: 45). Azerbaycan'da geçiş sürecinde sosyo-ekonomik sistemde oluşan bu bozulma ve dağılmalar kadınları da çok ciddi bir şekilde etkilemiştir. 1991-1998 yılları arasında yapılan reformlar sırasında kamu ve özel sektörde çalışan (yönetim, araştırma ve geliştirme, elektronik vs. alanlarında uzmanlaşmış) pek çok kadın işsiz kalmıştır. Diğer bir ifadeyle Azerbaycan'da geçiş sürecinde yaşanan ekonomik kriz ve yapısal değişiklikler sonucu kadınların genel istihdam içindeki payı da azalmıştır – Genel olarak, ekonominin tüm alanlarında kadınların istihdam oranını 1990 yılında %51'den 1998 yılında %48'e kadar düşmüştür (Quluzadə, 2015: 98-99).

Azerbaycan, 1994 yılından itibaren ekonomik, siyasi ve sosyal açılardan yeniden yapılanma ve kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesinde ülkenin en önemli doğal kaynakları olan Hazar denizindeki petrol ve doğal gaz rezervlerinden faydalanmaya başlamıştır (Süleymanov ve Hasanov, 2013: 74). Azerbaycan'da özellikle 1994-1995 yılları arasında makroekonomik istikrarın sağlanmasından sonra (Ay ve Musayev, 2007: 45) sosyal hayat ve dolayısıyla kadınlar ile ilgili birçok düzenleme yapılmıştır (Zengin vd., 2006: 33). 1995 yılının Haziran ayında Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından "Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması

Sözleşmesine” (CEDAW) onaylanmıştır. Yine 1995 yılının Eylül ayında Pekin'de yapılan IV. Dünya Kadınlar Konferansı'nda Azerbaycan kadınlarının katılımından sonra ülkede kadın sorunlarına ilgi daha da artmıştır. 1998 yılında ise “Azerbaycan'da Kadınların Rolünün Artırılması” ile ilgili Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın kararıyla yayımlanmıştır. Aynı zamanda Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile Kadın Sorunları Devlet Komitesi kurulmuştur (Rüblük Bülleten, 2009: 4).

Azerbaycan'da faaliyet gösteren bireysel girişimciler içerisinde kadınların payı oldukça düşüktür. Kadın girişimciliği ile ilgili resmi istatistikler bulunmamakla birlikte, Azerbaycan İstatistik Komitesinin Ekim 2013 verilerine göre, bireysel girişimcilerin sadece %17.6'sını kadınlar oluşturmaktadır. Bu rakamlar gayri resmi emek piyasalarında faaliyette bulunan kayıt dışı kadın girişimcileri göstermemektedir (Asian Development Bank, 2005a: 32; Asian Development Bank, 2014: 5-6). Yine Ekonomi ve Sanayi Bakanlığı 2015-2016 verilerine göre, ülke genelinde bireysel girişimcilerin sadece %19'u kadındır (toplam kadın girişimci 113.889). Fakat kadın girişimcilerin ülke içerisinde dağılımı incelendiğinde ortaya çok farklı bir tablo çıkmaktadır. Örneğin, Bakü'de bireysel girişimcilerin %39.4'ü kadın iken, Abşeron ekonomik bölgesinde %5.2'si; Nahçıvan ekonomik bölgesinde %2.4'ü; Lekeran ekonomik bölgesinde %5.2'si, Şeki-Zakatala ekonomik bölgesinde %6.8'i; Quba-Xaçmaz ekonomik bölgesinde %5.7'si kadındır (Bağırov, 2015:5; www.azerbaijan-news). Genel olarak Azerbaycan'da kadın girişimciler gıda üretimi, tekstil, tarım, güzellik bakımı ve el sanatları gibi düşük gelirli sektörlerde daha fazla faaliyet gösterme eğilimindedir. Kırsal alanlardaki kadınlar ise ağırlıklı olarak tarım, perakende ticareti, kişisel hizmetler, yiyecek ve içecek işletmeleri (catering) ve restoran alanlarında faaliyet göstermektedir. Azerbaycan'da küçük işletmelerin birçok kadın için uygun olduğu ve gerçekten vazgeçilmez bir istihdam ve gelir kaynağı haline geldiğini belirtilmektedir (Asian Development Bank, 2005: 32; Asian Development Bank, 2014: 5-6). Bunun yanında bazı kaynaklara göre, küçük ve orta boy işletmelerin (KOBİ) %7-8'i kadınlara aittir. Ancak diğer kaynaklara göre, KOBİ'lerin çoğu belli nedenlerden kadınların adına tescil edilmiş olup aslında bu kadınların eş veya başka akrabaları tarafından yönetilmektedir (www.gender-az.org).

Kırgızistan'da Kadın Girişimcilik

Kırgızistan, SSCB'nin dağılması sürecine girmesi üzerine 15 Aralık 1990 yılında egemenliğini, 31 Ağustos 1991 yılında da bağımsızlığını ilan etmiştir. Bundan sonra (Beşirli, 2011: 318) Kırgızistan merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine yönelmiş ve geçiş ekonomisi uygulamaya başlamıştır. Aynı zamanda kamu sektörünün ve işgücü piyasasının serbestleştirilmesini, fiyatların liberalize edilmesini, büyük ölçekli özelleştirmeyi, modern bir bankacılık sistemi ve finansal altyapının kurulmasını, özel sektörün etkin işleyişi için yasal normların geliştirilmesini ve bir dizi başka tedbirleri içeren (Abazov, 1999: 197) ekonomik, siyasal ve sosyal alanlarda (Asian Development Bank, 2005b: 1) da köklü bir değişim sürecini gerçekleştirmek zorunda kalmıştır. Fakat Sovyetler Birliği'nin ülke ekonomileri üzerinde uyguladığı bağımlılık politikası kapsamında hammadde üretimine dayalı ve komşu ülkelere bağımlı bir ekonomisi olması ve doğal gaz ve petrol gibi stratejik öneme sahip kaynaklarının olmamasından dolayı Kırgızistan (DEİK, 2012b: 7;

İnançlı vd., 2015: 112) hem ekonomik hem sosyal açıdan çok zor bir geçiş süreci geçmiştir (Talantbekovna Sakmurzaeva, 2016: 15). Bu her konudaki geçiş sürecinde Kırgızistan'da GSYİH 1991-1995 yılları arasında %50 oranında azalmıştır. Tüm ekonomik göstergeler kötüye gitmiş ve büyük bir üretim kaybı yaşamıştır (Abdibaitova, 2011: 22).

Kırgızistan'da geçiş sürecinde uygulanan geniş kapsamlı liberal reformlar kadınları çok ciddi bir şekilde etkilenmiştir. Bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da işgücü piyasasına olan devlet destek programları önemli ölçüde azaltılmış, kamu işletmeleri kapatılmış ya da satılmış ve dolayısıyla kamu sektöründe çalışan işgücü sayısında da dramatik bir şekilde gerilemiş ve özellikle kamu sektöründe çalışan pek çok kadın (%80'den fazlası kooperatifler veya devlet çiftlikleri tarafından istihdam edilen) işsiz kalmıştır. Diğer bir ifadeyle geçiş sürecinde kadınların genel istihdam içindeki payı da azalmaya başlamıştır – 1990 yılına %83 olan kadınların istihdam oranını 1991'de %81.6, 1999'da % 64'e, 2002'de %47.4'e, 2003'te %43'e, 2007'de %42.3'e kadar gerilemiştir (Asian Development Bank, 2005b: 27; LDP, 2013: 28-32; 27; İbraeva vd., 2011: 5). Bu dönemde hayatta kalmak, ailelerine destek olmak ve onurlarını korumak için yeni yollar aramak zorunda kalan (Welter vd., 2006: 94) Kırgız kadınlar daha çok düşük ücretli kayıt dışı işgücü piyasasında, ticaret (bavul ticareti, pazar satıcısı vs.), hizmet (ev işçisi, ücretli bakıcı vs.) ve tarım sektörlerine ya da el sanatları gibi küçük ölçekli etkinliklere yönelmişlerdir (İbraeva vd., 2011: 5; Asian Development Bank, 2013: 8; Najimudinova, 2015: 13). Özellikle ekonomik yetersizlikler nedeniyle kendi adlarına bir iş yeri açmaları oldukça zor olan (Yılmaz ve Mayatürk, 2008: 112) kadın girişimcilerin hakim olduğu pazarlar binlerce ailenin umut ve tek gelir kaynağı olmuştur (Welter vd., 2006: 94).

Dünya Bankası tarafından düşük gelirli ülke olarak sınıflandırılan Kırgızistan'da (Asian Development Bank, 2005b: 1) yatırım için gerekli olan sermaye, nitelikli insan gücü ve doğal kaynakların kıt olması girişimcilik faaliyetlerini (Sakarya vd., 2006: 104) ve dolayısıyla kadın girişimciliği de olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Genel bakılacak olursa, kadın girişimcilik oluşum aşamasındadır. Bağımsızlığını kazanmasından sonra Kırgızistan'da ilk kadın girişimciler değişim rüzgârı ile birlikte nispeten daha az sermaye gerektiren ancak sabit gelir sağlayan hizmet sektöründe (örneğin; kuaförlük, güzellik salonları, küçük perakendecilik, yiyecek ve içecek işletmeleri, düğün salonları, terzilik vs.) iş kurmaya başlamışlardır. 2000'li yıllardan itibaren ise ticaret ve hizmet sektörlerde de kadın girişimcilerin sayısı artış göstermeye başlamıştır. Kırgızistan'da kadın girişimciliği ile ilgili resmi istatistikler bulunmamakla birlikte, Kırgız Cumhuriyeti Milli İstatistik Komitesinin 2011 verilerine göre, bireysel girişimcilerin sadece %27'sini kadınlar oluşurmaktadır. Diğer bir ifadeyle Kırgızistan'da 2011 yılında farklı sektörlerde faaliyet gösteren kadın girişimci sayısı yaklaşık 103.621 kişidir. 2015 yılında ise bireysel girişimcilerin ortalama %30'unu kadınlar oluşturduğu tahmin edilmektedir. Ancak kadın girişimcilerin çoğu küçük ölçekli ve ekonomi üzerinde daha az etkisi olan işletmelerde faaliyette bulunmaktadır – Küçük dükkân statüsünde pek çok iş yerinin sahibi kadındır. Kırgızistan'da kadın girişimci sayısı düşük olmakla birlikte, kadınların gayri resmi işgücü piyasalarında, kayıt dışı iş (yaklaşık %75-85) kurduğu tahmin (özellikle tekstil sektöründe) edilmektedir. Gayri resmi işgücü piyasaları ile ilgili resmi veriler az olsa da, girişimci kadınlar köşe başlarında sigara, mendil ve aperiatifler gibi ürünler satan sokak

satıcısı olmadan daha büyük pazar satıcısı olmaya kadar değişen faaliyetlerle gayri resmi işgücü piyasalarında, kayıt dışı iş kurarak çalışmaya devam ettikleri bilinmektedir (Asian Development Bank, 2005b: 30-31; Welter vd., 2006: 95-100; Asian Development Bank, 2014: 6; Najimudinova, 2015: 14-15).

Türkmenistan'da Kadın Girişimcilik

SSCB'nin dağılmasından sonra 22 Ağustos 1990 tarihinde egemenliğini, 27 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını ilân eden Türkmenistan (Çay, 2009: 11) merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçişte oldukça tedbirli, toplum alışkanlıklarını sarsmayan, bağımsızlıklarını yeni kazanmış Kafkasya ve Orta Asya coğrafyasındaki diğer Türk devletlerine oranla yavaş tempoyla ilerleyen bir reform süreci benimsemiştir (Erol, 2017: 1193). Bağımsızlık sonrası yönetim ve planlama sorunu yaşanan ülkede sahip olunan kaynakların ekonomik değere dönüştürülmesi uzun ve zor bir süreç altında gerçekleşmiş ve dolayısıyla devlet işletmelerinin özelleştirilmesinde ve fiyat liberalizasyonunun sağlanmasında zorluklarla karşılaşmıştır (Gülse Bal vd., 2009: 7; Berber ve Birdişi, 2012: 40). Diğer bir ifadeyle 1991 yılından sonra piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ekonomik, siyasi ve sosyal çöküş yaşayan Türkmenistan Rusya'dan sonra ikinci en büyük doğal gaz ve petrol yataklarına sahip ülke olarak 1999 yılından sonra bu kaynakları kullanmaya başlamış ve 2000 yıllardan itibaren de makroekonomik göstergeler ekonomik büyümeyi göstermiştir. 2007 yılından sonra ise ekonomik büyüme ve kalkınmayı hızlandırmak, yaşam standartlarını yükseltmek, özel sektör ve piyasa ekonomisini geliştirmek için geniş kapsamlı sosyal ve ekonomik reform programı başlatmıştır (Dinç vd., 2010: 25; İsmayilov ve Budak, 2014: 30; Country Review, 2017: 94).

Türkmenistan'daki işgücünün önemli bir parçası olan kadınlar işgücü piyasalarının %49,5'i oluşturmaktadır. Kadınların büyük çoğunluğu kamu sektöründe büyük ve orta ölçekli işletmelerde istihdam (çalışanların yaklaşık %44'ü kadın) edilmektedir. Bağımsızlıktan sonra Türkmenistan'daki sosyo-ekonomik reform sürecinde kamu sektöründe yapılan özelleştirmeler kadınların ekonomiye katılımını da etkilemiştir. Bu süreçte Türkmenistan'daki kadınlar hükümetin ekonomik gündemine girmeye başlamış ve hükümet programında kadınların sosyal korunması konusunda özel bir bölüm oluşturmuştur. Bunun yanında Türkmenistan Kadınlar Sendikası, kadınların haklarının korunması ve ülkenin ekonomik ve sosyal alanlarına katılımlarının teşvik edilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ile işbirliği içinde Türkmenistan Kadınlar Sendikası, kadınları kendi işinde çalışmayı teşvik etmek ve kırsal alanlarda ekonomik olarak güçlendirmek için iddialı bir proje başlatmış ve pek çok kadın bu programdan faydalanarak kendi küçük ölçekli işletmelerini kurmuştur. Bu program aynı zamanda kadınların toplumsal statüsünü de arttırmıştır. Benzer şekilde uluslararası medya ajansları ve Türkmenistan Ulusal Kızılay Derneği de dâhil olmak üzere farklı kurumların çeşitli programları devam etmektedir. Ancak, Türkmenistan'da kadınların yeni geliştirilen özel sektörde fırsatlara erişmesini engelleyen herhangi bir yasal sınırlama olmasa da kadınlar daha düşük gelir ve prestij elde edilen ve "geleneksel" kadın mesleklerinde kalma eğilimi göstermektedirler. Diğer bir ifadeyle kadın girişimciler daha küçük boyutta ve ekonomide daha az

etkili olan ticaret ve hizmet şletmelerden sorumludurlar (UNDP, 2000: 8; Welter vd., 2006: 100; Kumari, Research Fellow: CRCAS/SIS/JNU 4-8).

Türkmenistan ekonomisine ilişkin veriler geçmişte devlet sırrı olarak nitelendirilmiştir. Bununla birlikte 2007 yılından sonra bir İstatistik Ajansı kurmuş olsa da açıklanan veriler ekonomi ile ilgili gerçek durumu yeterince ortaya koymamaktadır (Konca, 2011: 4). Dolayısıyla ũlkedeki reform süreci henüz toplumsal bir değişim yaşandığı anlamına gelmemektedir (books.google.com.tr, 394). Bu çerçevede Türkmenistan'da kadınların sosyo-ekonomik durumuna ilişkin daha fazla bilgiye ulaşılamamıştır.

Kazakistan'da Kadın Girişimcilik

Kazakistan, SSCB'nin dağılması sürecine girmesi üzerine 25 Ekim 1990 yılında egemenliğini, 16 Ağustos 1991 yılında da bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlıktan sonra merkezi planlı ekonominin çöküşü ile birlikte serbest piyasa ekonomisine yónelen ve geçiş ekonomisi uygulamaya başlayan Kazakistan sadece ekonomi alanında değil aynı zamanda siyasal ve sosyo-kültürel alanlarda da köklü bir değişimin süreciyle karşı karşıya kalmıştır. Ancak Kazakistan'da bağımsızlık için sağlam bir temel oluşturacak derin ve kapsamlı ekonomik dönüşümlerle başlayan sosyo-ekonomik sistemin yeniden düzenlenmesi çok zor olmuştur. Bu süreçte işgücü piyasalarına devletin sağladığı desteklerin ortadan kalkması, kamu şletmelerinin ve ortak üretim birimlerinin yeniden yapılınması ve dolayısıyla ürünlerin garantili bir pazarının olmaması ve kamu sektöründe çalışan işgücü sayısının azaltılması Kazakistan'ın ekonomisini olumsuz bir şekilde etkilemiş ve büyük üretim kayıpları yaşamıştır (Asian Development Bank, 2006: 1; Subanova, 2013: 43; İTKİB, 2015: 6). Kazakistan'da sosyo-ekonomik sistemin değişmesiyle birlikte, özellikle Kazak kadınlar ciddi bir şekilde darbe almışlardır. Makroekonomik krizin devam ettiği 1990-1994 yılları arasında kadınların çalıştığı işyerleri %22,7 oranında azaltılmış ve yaklaşık 700.000 kadın işsiz kalmıştır (Werner, 2003: 117). Diğer bir ifadeyle geçiş sürecinde kadınların genel istihdam içindeki payı da azalmaya başlamıştır – 1990 yılında kadınların istihdam oranı %49,9 iken 1994 yılında bu oran %45,7'ye kadar düşmüştür. 1992-1998 yılları arasında ise işsizler arasında kadınların oranı %66'ya kadar yükselmiştir (Seitkhodzina, 2014: 151). Bu süreçte hayatta kalma mücadelesi veren Kazak kadınları el sanatları veya tarım ve ticaret sektörlerinde küçük ölçekli (taze sebze ve meyve üretimi, hayvancılık, bavul ticareti vs.) işlere yónelmiřlerdir (Werner, 2003: 117-118). Fakat 1999 yılından itibaren Kazakistan'da zengin petrol ve doğalgaz kaynakları sayesinde hızlı ekonomik büyüme istihdam artışı sağlanmıştır.

Bağımsızlık sonrası pazar ekonomisi için gereken reformların gerçekleştirilmesi zaman almış olsa da, 2000'li yıllardan sonra piyasa ekonomisi statüsü tanınmasıyla birlikte Kazakistan ekonomisi sürekli gelişme ve büyüme kaydetmiştir (Syzykova, 2015: 42; İTKİB, 2015: 5; İnal, 2017b: 7). Aynı zamanda Kazakistan'da ekonominin yeniden yapılandırılması, özel sektördeki küçük ve orta ölçekli şletmelerde ve hizmet endüstrisinde kadınların payının artmasına da neden olmuştur (Khassanova, 2017: 392). Özellikle Kazakistan'da petrol ve gaz sektörünün gelişmesiyle birlikte pazar ekonomisinin önemli aktörlerinden olan girişimcilik açısından olduğuca cazip ve yeni fırsatlar ortaya çıkmıştır (Asian Development Bank, 2006: 1; Ercan ve Gökdeniz, 2009: 70). Kazakistan'da

kadın girişimciliği ile ilgili resmi istatistikler bulunmamakla birlikte, Kamuoyu Araştırmaları Merkezi tarafından 2003 yılında yapılan bir araştırmada ülke genelinde bireysel girişimcilerin sadece % 29.3'ünün kadın olduğu belirlenmiştir. Genel olarak kadın girişimciler küçük ölçekli ve ekonomi üzerinde daha az etkisi olan işletmelerde faaliyet göstermektedir (Welter vd., 2006: 100). 2011 yılında yapılan işgücü piyasası ve girişimciliğin gelişmesine yönelik cinsiyet araştırmasında ise, kadınların ülke genelinde işletmelerin %34,4'ünün sahibi ya da kısmi sahipleri olduğu ve imalat işletmelerinin %28'inin kadınların mülkiyetinde olduğu tespit edilmiştir (www.kazakhembus.com). Yine Asya Kalkınma Bankasının (2014: 6) yaptığı bir araştırmaya göre, 2012 yılında Kazakistan'da konaklama ve gıda hizmetleri, toptan ve perakende ticareti, eğitim ve tarım alanlarındaki işletmelerin yaklaşık %50 ila %65'i sahip olan kadınlar, tescil edilmiş KOBİ'lerin ise yaklaşık % 40'ı işletmektedirler. Bunun yanında Kazakistan'da kadın girişimciler, araç tamiratu, emlak, imalat, nakliye ve depolama, bilgi ve iletişim, mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetler, idari ve destek hizmetleri gibi diğer sektörlerde de faaliyet göstermektedirler.

Özbekistan'da Kadın Girişimcilik

SSCB'nin dağılma sürecine girmesi üzerine 20 Haziran 1990 yılında egemenliğini, 29 Aralık 1991 yılında da bağımsızlığını ilân eden (Çay, 2009: 9) Özbekistan merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine yönelmiş ve geçiş ekonomisi uygulamaya başlamıştır. Bu süreçte geçiş ekonomileri arasında en yavaş reform yapan ülkelerden biri olarak görülen Özbekistan (Pomfret ve Anderson, 1997: 1) piyasa ekonomisine hızlı geçişte karşılaşılabilecek büyük üretim ve istihdam kayıplarını önlemek ve geçişin doğuracağı ekonomik ve sosyal sorunları en aza indirmek için (Oktay, 2007: 774) kademeli bir şekilde fiyatların liberalize edilmesi, işletme kontrolleri ve sübvansiyonlara devam edilmesi, para arzının sıkı bir şekilde kontrol edilmesi, sınırlı ticaret liberalizasyonu ve yavaş özelleştirmeyi (Asian Development Bank, 2005c: 11) içeren kademeli bir reform politikası izlemiştir. Bu kademeli sosyo-ekonomik reform politikası sonucu makroekonomik kontrol Kazakistan ve Kırgızistan'dan daha yavaş gerçekleşmiş olsa da, ekonomik büyüme reformlarının daha kapsamlı uygulandığı bu komşu ülkelerden daha yüksek olmuştur. Nitekim Özbekistan'da GSYİH büyüme hızı 1990-2000 döneminde % -0.2, 2000-2009 döneminde %6.9, 2009-2013 döneminde ise %8.2'ye ulaşmıştır (Mee, 2001: 9; World Bank, 2015: 86). Ancak merkezi planlı ekonomi dönemindeki gibi üretimin ve fiyatların sıkı bir şekilde kontrol altında tutulması yüksek enflasyonun oluşmasına neden olmuş ve 1994 yılında devlete ait işletmelerin özelleştirmesi, fiyatlar üzerinde devlet kontrolünün azaltılması, Som milli para biriminin tedavüle koyulması ve kamusal harcamalara bazı sınırlandırmalar getirilmesi gibi ekonomik reformlara başlamak zorunda kalmıştır. 1994 yılında başlanan yeni programda devlete ait fabrika ve tesislerin özelleştirmesiyle başlayan süreç işsizlik oranında artış, üretimde ve yaşam standartlarında belirgin bir düşüş, yüksek enflasyon ve gelir farklılaşmasıyla sonuçlanmıştır (Mee, 2001: 11; DEİK, 2012c: 5; İbrahim, 2013: 52).

Özbekistan'da özelleştirme süreci daha önce yüksek idari pozisyonlarda bulunan erkekler için yeni fırsatlar oluşturmuş olsa da, kadınlar emek piyasalarının daralmasının en büyük mağdurları olmuştur. 1991-1994 yıllarında işten çıkarılanların %70'ini kadınlar olmuştur. 2000'li yıllarda ise

ülkedeki işsizlerin %63'ünü kadınlar oluşturmaktadır (Mee, 2001: 11; Ibrahim, 2013: 51). Özbekistan ekonomisinde erkekler ve kadınlar için eşit olmayan (istihdam, gelir fırsatları, üretim kaynaklara erişim ve sosyal yardımlar vs.) fırsatların ortaya çıkması ve nüfusun büyük bir bölümünün ekonomik kalkınmanın avantajlarından yararlanamaması üzerine sosyal hayat ve dolayısıyla kadınlar ile ilgili birçok düzenleme yapılmıştır. 1995 yılından itibaren kadın haklarını güçlendirmek ve yükseltmek ve kadın hareketine destek sağlamak için Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) ile ilgili BM Teşkilatı, Pekin Platformu kadın hakları ve menfaatleri kapsamında diğer uluslararası belgelerin uygulanması ile ilgili eylem planının hayata geçirilmesi konusunda tasarlanan bir dizi koruma önlemlerini uygulamaya başlamıştır (www.altinmiras.com; Asian Development Bank, 2005c: 16-19).

Özbekistan'da giderek daha fazla kadının işsiz kalması ile birlikte, işgücü piyasasında kadınlara karşı ayrımcılığın da artması ailelerini destekleyebilmek için gittikçe daha fazla kadını iş sahibi olmaya zorlamıştır (Welter ve Smallbone, 2008: 510;). Özbekistan'da kadın girişimcilerin büyük çoğunluğu tarım sektöründe iş kurmuştur (tarım sektörünün %14, kadın girişimcilerin %5.6). Bu işletmelerin %60'nın 1 ile 9 arasında çalıştığını istihdam ettiğini, 1/3'ün 10 ile 49 arasında çalışanı istihdam ettiğini, kadın girişimcilerin sadece %9'unun hiçbir çalışanı olmadığını belirtilmektedir. Bunun yanında imalat, oyuncak, gıda işleme ve giysi üretimi gibi geniş bir alanda kadın girişimciler faaliyet göstermektedir. Özbekistan'da nakış, ipek ve halı dokuma gibi geleneksel el sanatları faaliyetlerinde elde edilen gelirler aile bütçesinde önemli bir rol oynamaktadır (Welter vd., 2003: 2; Welter vd., 2004: 40). Özellikle kırsal kesiminde kadınlar, hem kendilerine ait toprak ve hayvancılık işlerinde çalışarak hem de nakış, ipek ve halı dokuması gibi geleneksel el sanatları faaliyetleri yürüterek gelir elde etmektedir (Welter ve Isakova, 2003: 20; Ibrahim, 2013: 52). Ticaret Odası ile ortaklaşa yürütülen Sosyal Araştırma verilerine göre (2001) bireysel girişimcilerin sadece % 19'u kadınlar oluşturmaktadır. Bu girişimciler genellikle eğitimli kadınlar ve çoğu (% 78,9) yükseköğrenim görmektedir (www.womensilkroad.com). Yine Asya Kalkınma Bankasının (2014: 6) yaptığı bir araştırmaya göre, Özbekistan'da 2010 yılı sonunda 161.000 olan bireysel girişimcilerin sadece %38.3'ü kadındır. Tüm kadın girişimcilerin üçte biri perakende ticaret hizmetleri ve gıda endüstrisinde faaliyet göstermektedir. Özbekistan'da kadın girişimcilerin büyük çoğunluğu pazarın küçük bir kesimlerinde faaliyet göstermektedir. Ülkedeki kadın girişimciler özellikle başta başkent Taşkent olmak üzere kentsel alanlarda yoğunlaştığı belirtilmektedir (Welter vd., 2003: 19).

Sonuç

Kadın girişimciliğın geliştirilmesi bir ülkede GSYİH artırılması, istihdam oluşturulması ve toplumsal cinsiyete dayalı ayrımsmanın azaltılmasında kullanılan önemli bir strateji olarak karşımıza

çıkılmaktadır. Ancak bağımsız Türk devletlerini oluşturan Türkiye, KKTC, Azerbaycan, Kırgızistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan'da kadın girişimcilerin tam potansiyellerine ulaşamadığı görülmektedir. Bilimsel literatürde yapılan araştırmalarda bu ülkelerde kadın girişimcilerin büyük çoğunluğunun daha az büyüme gösteren sektörlerdeki küçük ölçekli ve ekonomi üzerinde daha az etkisi olan işletmelerin sahibi olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda pek çok girişimci kadının daha savunmasız oldukları gayri resmi işgücü piyasalarında kayıt dışı çalıştıkları ve sosyal güvencelerinin olmadığı da belirtilmektedir.

Bir ülkede ekonomik kalkınma kadınların hayatın her alanına aktif katılımı olmadan sağlanamaz (Sarfaraz vd., 2014: 1). Gerçekleştirilen literatür taramasında elde edilen bilgilere göre, bağımsız Türk devletlerinde kadınlar nüfusunun yaklaşık yarısını oluştursa da (Türkiye 49.8, KKTC %47.4, Özbekistan %50.8, Kazakistan %51.7, Azerbaycan %50.2, Kırgızistan %50.5, Türkmenistan %50.9) özellikle sosyo-ekonomik alanlarda yeterince etkin olmadıkları belirlenmiştir.

Ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinin vazgeçilmez aktörleri olan kadınların batılı ülkelerde olduğu gibi iş dünyasında yer almaları büyük önem taşımaktadır. Bu çerçevede (Memiş, Paksoy ve Paksoy, 2007: 150);

- Kadınların ücretli istihdam alanlarının arttırılmasına ve kendi işlerini kurmaları için teşvik edilmesine yönelik politikaların oluşturulması,
- Kadınların kaynaklardan eşit yararlanma olanağı sağlanması,
- kadınların iş dünyasına katılmalarının arttırılmasına yönelik seminer, sempozyum ve kongrelerin düzenlenerek bilgi düzeylerinin geliştirilmesi,
- Kadınların iş kurma ve örgütlenme kültürüne (örneğin; kooperatifçilik) yönelik çabalar sarf edilmesi önerilmektedir.

Kaynaklar

- Abazov, Rafis (1999), "Policy of economic transition in Kyrgyzstan", Central Asian Survey, 18(2), 197-223.
- Abdibaitova, Burulkan (2011), "Özgür Kırgızistan 20 Yaşında", 21. YÜZYIL Kasım 11, Sayı: 35. 18-25.
- Arıkan, Canan (2016) "Kadın Girişimcilikte Başarı ve Başarıyı Etkileyen Faktörler: Bursa Örneği", Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi - Cilt:14 Sayı:3 - Doi: <http://dx.doi.org/10.11611/JMER193784>
- Asian Development Bank (2005a) "Azerbaijan Gender Country Assessment", Erişim Tarihi: 16.07.2017. <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/32227/cga-azerbaijan.pdf>
- Asian Development Bank (2005b) "Gender Country Assessment Kyrgyz Republic", Erişim Tarihi: 16.07.2017 <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/32233/cga-kyrgyz-republic.pdf>
- Asian Development Bank (2005c) "Uzbekistan Gender Country Assessment", Erişim Tarihi: 16.07.2017. <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/32244/cga-uzbekistan.pdf>
- Asian Development Bank (2006) "Republic of Kazakhstan Gender Country Assessment", Erişim Tarihi: 16.07.2017. <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/32232/cga-kazakhstan.pdf>

- Asian Development Bank (2014) “Information and Communication Technologies for Women Entrepreneurs: Prospects and Potential in Azerbaijan, Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, and Uzbekistan”, www.unapcict.org/.
- Asian Development Bank (2013) “Grant Assistance Kyrgyz Republic: Women’s Entrepreneurship Development Project”, Project Number: 46010-01. Erişim Tarihi: 16.07.2017. <https://www.adb.org/sites/default/files/project-document/75489/46010-001-kgz-gar.pdf>
- Aslan, Şebnem ve Atabey, Ayşegül (2009). “Küresel Rekabette Kadın Girişimcilerin Rolü ve Türk Kadın Girişimci Tipolojisi”, *Journal of Azerbaijani Studies*, 1-17, jhss-khazar.org
- Atalay, Yasemen ve Varol, Çiğdem (2016), “İleri Teknoloji Sektöründe Kadın Girişimciliği: Ankara’daki Sektörel ve Mekânsal Farklılaşmalar”, *TMMOB Planlama* 26(3):181–192. doi: 10.14744/planlama.2016.51423.
- Ay, Hakan ve Musayev Geray (2007), “Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan Vergi Sistemindeki Gelişmeler ve Vergi Gelirlerinin Kamu Hizmetlerinin Finansmanındaki Yeri”, *Finans Politik& Ekonomik Yorumlar*, Cilt: 44, Sayı:508, 44-54.
- Azerbaycan Cumhuriyeti İstihdam Stratejisi, Bakü, 26 Ekim 2005 N 1068. <https://www.udpo.az/print.php?lang=1&content=1052> Azerbaycan Cumhurbaşkanının 2005 26 Ekim tarihli 1068 sayılı kararı ile onaylanmıştır.
- Bağirov, Sabit (2015), “Sahibkar Ol”, Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu (SBİİYF), <http://sahibkarol.biz/gen/html/azl/kitabxana/131.pdf> Erişim Tarihi: 14.07.2017
- Bedük, Aykut (2005), “Türkiye’de Çalışan Kadın ve Kadın Girişimciliği”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* www.e-sosder.com ISSN:1304-0278 Bahar 2005 C.3 S. 12, 106-117.
- Berber, Mesut ve Birdişi, Fikret (2012), “Türkmenistan’da Berdimuhammedov Dönemi”, *KSU İİBF Dergisi*, Kahramanmaraş, 2012, 02/02, ss-39-54, ISSN: 2146-5908.
- Besim, Mustafa, Sertoglu, Kamil, Tanova, Cem ve Ekici, Tufan (2015), “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nde İstikrarlı ve Sürdürülebilir Ekonomik Büyüme”, *Doğu Akdeniz Üniversitesi ve KKTC Başbakanlık*, <http://i-rep.emu.edu.tr:8080/jspui/bitstream/> Erişim Tarihi: 12.07.2017
- Beşirli, Hayati (2011), “Kırgızistan’ın Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Yapısı”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 15, 313-331.
- Brush, Candida G. Edelman, Linda F. (2015), Women entrepreneurs opportunities for database research”, In *Databases for the Study of Entrepreneurship*, Published online [http://dx.doi.org/10.1016/S1074-7540\(00\)04013-7](http://dx.doi.org/10.1016/S1074-7540(00)04013-7) 445-484. Erişim Tarihi: 13.07.2017
- Brush, Candida G. (1992), “Research on Women Business Owners; Past Trends, a New Perspective and Future Directions”, 1042-2587-92-16451,50 Copyright 1992 by Baylor University.
- Bruni, Attila, Gherardi, Silvia and Poggio, Barbara (2004), “Entrepreneur-mentality, gender and the study of women entrepreneurs”, *Journal of Organizational Change Management*, Vol. 17, Iss 3, 256 – 268.
- Bowen, Donald D. and Hisrich, Robert D. (1986), “The Female Entrepreneur: A Career Development Perspective”, *Academy of Management Review*, Vol. 11, No, 2, 393-407.
- Can Yeşim ve Aslı Karataş (2007), “Yerel Ekonomilerde Kalkınmanın İtici Gücü Olarak Kadın Girişimcilerin Rolü ve Mikro Finansman: Muğla İli Örneği,” *Selçuk Ü. Karaman İ.İ.B.F. Dergisi Yerel Ekonomiler Özel Sayısı*, 251-261.
- Country Review (2017), “Turkmenistan” Erişim Tarihi: 15.07.2017. <http://www.countrywatch.com/Content/pdfs/reviews/B465M3L8.01c.pdf>
- Çakıcı, Ayşehan (2006), “Mersin’deki Kadın Girişimcilerin İş Yaşamını Etkileyen Faktörler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Cilt 8, Sayı: 4, 54-78.

- Çalışır, Gülsüm (2016), “İletişim ve Halkla İlişkiler Bağlamında Girişimcilik: Kadın Girişimcilik”, Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi, 02 (01), 89-103.
- Çay, Abdulhaluk M. (2009), “Günümüzdeki Türk Devlet ve Toplulukları”, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi.
- Çelik, Cemile ve Özdevecioğlu, Mahmut (2001), “Kadın Girişimcilerin Demografik Özellikleri ve Karşılaştıkları Sorunlara İlişkin Nevşehir İlinde Bir Araştırma”, 1. Orta Anadolu Kongresi, 487-498, Nevşehir.
- DEİK (2012a), “Azerbaycan Ülke Bülteni”, <https://www.deik.org.tr/uploads/azerbaycan-ulke-bulteni.pdf> Erişim Tarihi: 07.06.2017
- DEİK (2012b), “Kırgızistan Ülke Bülteni”, <https://www.deik.org.tr/uploads/kirgizistan-ulke-bulteni.pdf> Erişim Tarihi: 07.06.2017
- DEİK (2012c), “Özbekistan Ülke Bülteni”, <https://www.deik.org.tr/uploads/ozbekistan-ulke-bulteni.pdf> Erişim Tarihi: 07.06.2017
- DPT (2008), “Devlet Planlama Örgütü 2006 Nüfus ve Konut Sayım Sonuçlarına Göre Revize Edilmiş Ekim 2004 Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları”. <http://www.devplan.org/Isgucu/2004.pdf> Erişim Tarihi: 07.06.2017.
- DPT (2000), “Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu” www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/Download/3195/oik528.pdf
- Diñç, Ahmet, Yazar, Rüştü ve Erol Yücel (2010), “21. Yüzyıla Girerken Türkmenistan Ekonomik, Sosyal, İdari, Siyasi Ve Kültürel Özellikleri Açısından Genel Bir Bakış”, Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları No:9, Araştırma Seri No:08.
- Ekonomi Bakanlığı; <http://www.ekonomi.gov.tr/> Erişim Tarihi: 07.06.2017
- Economist Intelligence Unit (EIU); <https://www.cia.gov/index.html> Erişim Tarihi: 07.06.2017
- Erol, Mehmet S. (2017), “Türkmenistan Cumhuriyeti” Erişim Tarihi: 07.06.2017. <https://istihbaratveanaliz.files.wordpress.com/2016/07/trkmenistan-cumhuriyet-nasil-br-yer.pdf>
- Erol, M. Seyfettin, “Türkmenistan Cumhuriyeti”, Erişim Tarihi, 14.07.2017. <https://istihbaratveanaliz.files.wordpress.com/2016/07/trkmenistan-cumhuriyet-nasil-br-yer.pdf>
- Ercan, Salih ve Gökdeniz, İsmail (2009), “Girişimciliğin Gelişim Süreci ve Girişimcilik Açısından Kazakistan”, Bilgi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, sayı 49, 59-82.
- Fatma Güven Lisaniler (2006), “Gender Equality in North Cyprus (Turkish Republic of Northern Cyprus)” http://www.iemed.org/publicacions/quaders/7/133_Guven.pdf Eastern Mediterranean University. Erişim Tarihi: 07.06.2017
- Fatma Güven Lisaniler (2008), “Kıbrıs emek piyasasındaki kadınların ortak paydası: İkincil olmak”, Kıbrıs Yazıları, s. 75-83. Erişim Tarihi: 30.06.2017. https://www.academia.edu/3627335/K%C4%B1br%C4%B1s_emek_piyasas%C4%B1ndaki_kad%C4%B1nlar%C4%B1n_ortak_paydas%C4%B1_%C4%B0kincil_olmak
- Gartner, William B. (1989), “Who Is an Entrepreneur?” Is the Wrong Question, 0363-9428/88n24\$1.50 Copyright 1988 by the University of Baltimore Educational Foundation, 47-67.
- Gazioğlu Terzi, Elif ve Kurt, Ünzüle (2015), “Ardahan’daki Kadın Girişimciler: Sorunlar, Engeller”, Ardahan Üniversitesi İİBF Dergi, Erişim Tarihi: 30.06.2017. <https://www.ardahan.edu.tr/personel/PersonelBilgisi.aspx?s=282>
- Green, Eileen and Cohen, Laurie (1995) “Women’s business: Are women entrepreneurs breaking new ground or simply balancing the demands of ‘women’s work’ in a new way?”, Journal of Gender Studies, 4:3, 297-314, DOI: 10.1080/09589236.1995.9960615.

- Gürbüz, Mehmet ve Karabulut, Murat (2008), "SSCB'nin Dağılmasıyla Bağımsızlığına Kavuşan Ülkelerde Ortalama Yaşam Süresi ile Sosyo-Ekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkiler", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 6 (1), 69-83.
- Güney, Semra (2006), "Kadın Girişimcilğe Genel Bakış, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi", 1(1), 25-43.
- Gürol, M. Ali ve Marşap, Akın (2007), "Geçmişte ve Günümüz Yaşamında Ücretsiz ve Ücretli İşgücü Olarak Kadın", *bilig*, sayı 42: 95-109.
- Gürol, Mehmet Ali (2000), "Türkiye'de Kadın Girişimci ve Küçük İşletmesi: Fırsatlar, Sorunlar, Beklentiler ve Öneriler", Atılım Üniversitesi Yayını, Ankara.
- Global Entrepreneurship Monitor (GEM: 2012), 2012 Women's Report. Erişim trihi. 14.07.2017. http://www.unirazak.edu.my/images/about/GEM_2012_Womens_Report.pdf Erişim Tarihi: 30.06.2017.
- Göküş, Mehmet, Özdemiray Sema M. ve Göksel, Zarif S. (2013), "Bölgesel Kalkınmada Kadın Girişimciliğinin Önemi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* • 29.
- Gökakın, Zeynep Özsoy (2000), "Doksanlı Yılların Yeni Kahramanları: Türkiye'de Girişimci Kadın Profili" 8. Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı, Nevşehir.
- Gülse Bal, Sibel, Yayar, Rüştü ve Karkacier, Osman (2009), "Türkiye -Türk Cumhuriyetleri Dış Ticaret İlişkilerine Genel Bir Bakış" *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 1, 1-23.
- Hasanov, Raffak, Saltanat Biybosunova ve Saviya Hasanova (2009), "Assessing the Business Environment for Women's Entrepreneurship Development in the Kyrgyz Republic", *International Labour Organization Working Paper, No. 3, Moscow*.
- Hitt, Michael A. R. Ireland, Duane, Sirmon, David G. and Trahms, Cheryl A. (2011), "Strategic Entrepreneurship: Creating Value for Individuals, Organizations, and Society", *Academy of Management Perspectives*, <https://www.researchgate.net/publication/237081689> Hisrich, Robert (2007), "Entrepreneurship Research and Practice", *American Psychological Association*, Vol. 62, No. 6, 575-589. DOI: 10.1037/0003-066X.62.6.575.
- Howells, Karen and Krivokapic-Skoko, Branka (2010), "The Dilemma of the Turkish Cypriot Entrepreneur: The View from the Green Line", *Charles Sturt University, CRO Number: 12204*, 1-18. <http://researchoutput.csu.edu.au>
- Howells, Karen E. (2015), "Cultural constraints on entrepreneurship in the Turkish Republic of Northern Cyprus: Male/Female segregation and its impact on business sector choice in enterprise development", *Charles Sturt University, A thesis submitted to Charles Sturt University for the degree of Doctor of Business Administration*.
- Ibraeva, Gulnara, Anara Moldosheva ve Anara Niyazova (2012), "Kyrgyz country case study", *World Development Background paper, Gender Equality and Development*.
- Ibrahim, Saima (2013), "Status of Women in Uzbekistan", *IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS) Volume 10, Issue 3 (Mar. - Apr. 2013)*, 47-55.
- Ioannou, Gregoris ve Sonan, Sertaç (2016), "Kıbrıs'ta genç işsizliği: "Kayıp nesil" üzerine bir inceleme" http://www.fescyprus.org/media/Veranstaltungen/2016/Study_tu_online.pdf Erişim Tarihi: 30.06.2017.
- İnal, İlknur (2017a), "Özbekistan Ülke Raporu", *Çerkezköy Ticaret ve Sanayi Odası*. http://www.cerkezkoytso.org.tr/uploads/docs/ozbekistan_ulke_raporu___mayis_2017.pdf Erişim Tarihi: 30.06.2017.
- İnal, İlknur (2017b), "Kazakistan Ülke Raporu", *Çerkezköy Ticaret ve Sanayi Odası*. http://www.cerkezkoytso.org.tr/uploads/docs/kazakistan_ulke_raporu.pdf Erişim Tarihi: 30.06.2017.

- İTKİB (2015), “Hazırgiyim & Konfeksiyon Sektörü Açısından Kazakistan”, Temel Ekonomik Göstergeler Genel ve Sektörel Bilgiler, İTKİB Genel Sekreterliği Hazırgiyim Ve Konfeksiyon Şubesi. <https://www.ihkib.org.tr/fp-icerik/ia/d/2015/09/14/kazakistan-hgiyim-raporu-agustos-2015-201509141628340257-0E2AA.pdf> Erişim Tarihi: 30.06.2017.
- İsmayılov, Elnur ve Budak, Türkan (2014), “Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan’ın Enerji Politikası”, Bilge Strateji, Cilt 6, Sayı 11, 29-49.
- Jennings, Jennifer E. and Brush, Candida G. (2013), “Research on Women Entrepreneurs”, The Academy of Management Annals, 7(1), 661-713.
- Joanna Hoare, https://www.files.ethz.ch/isn/145095/Hoare_Devpt_Gender.pdf Erişim Tarihi: 30.06.2017.
- Kantar, Müge (1999), “Girişimcilik ve Kırsal Kadınlar”, Tarım Ekonomisi Dergisi, 29(42), 29-42.
- Karaca, Nurullah, Aydoğdu, Burak ve Bozkırlı, D. Okan (2016), “Azerbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu”, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, Erişim Tarihi: 30.06.2017. <http://www.serka.gov.tr/store/file/common/173762b6e5404f4631f2add153a28c72.pdf>
- Keskin Sevtap (2014), “Türkiye’de Kadın Girişimcilerin Durumu”, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, 9(1), 71-94.
- KKTC Ekonomik Göstergeler Raporu; <http://www.kei.gov.tr/media/1344/12-aral%C4%B1k-2016-kkctc-ekonomik-goestergeler-raporu.pdf> Erişim Tarihi: 30.06.2017.
- KKTC İşgücü Piyasasının Erkinliğini Tespiti Çalışması (2014) “Strateji Raporu ve Eylem Planı”, http://www.kei.gov.tr/images/pdf/KKTC_ISGUCU_PIYASASI_ARASTIRMA.pdf
- Khassanova, Galiya (2017), “On the Way to Democracy: Women 's Activism in Kazakhstan” Erişim Tarihi: 30.06.2017. https://www2.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/demokratizatsiya%20archive/08-3_Khassanova.PDF
- Kumari, Kamala “Women and Development in Turkmenistan”, Erişim Tarihi: 30.06.2017. http://crcsreastudies.in/areastudies/images/articles_bookreviews/Women_Development_in_Turkmenistan.pdf
- Kızılaslan, Nuray ve Karaömer, Miyase (2015), “Hatay İli Kırsalındaki Kadınların Girişimcilik Eğilimlerinin İncelenmesi”, Türk Tarım – Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi, 3(6): 371-379.
- Kılınç Savrul, Burcu ve Akyüz, Dalga (2016), “Türkiye Ekonomisinde Kadın Girişimcilerin Mevcut Durumu ve Geliştirilmesine Yönelik Çözüm Önerileri”, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, Cilt 11, Sayı 1, 167-184.
- Kobeissi, Nada (2010), “Gender Factors and Female Entrepreneurship: International Evidence and Policy Implication”, J Int Entrep, Springer Science+Business Media, 2 February 2010.
- Koh, Hian C. (1996), “Testing hypotheses of entrepreneurial characteristics A study of Hong Kong MBA students”, Journal of Managerial Psychology, Vol. 11 No. 3, 12-25.
- Koparan, Emrah ve Kahraman, Nazan (2016), “Uygulamalı Girişimcilik Eğitimlerinden Faydalanan Kadınların İş Kurma Süreçlerine İlişkin Bir Analiz: Amasya İli Örneği”, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Cilt 7 Sayı 17, 39-62.
- Konca, Koray A. (2011), “Türkmenistan Ülke Raporu”, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi
- Khassanova, Galiya (2017), “On the Way to Democracy: Women 's Activism in Kazakhstan” Erişim Tarihi: 30.06.2017. https://www2.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/demokratizatsiya%20archive/08-3_Khassanova.PDF
- Quluzadə, Mahmud (2015), “İnsan Amili və Azərbaycan Respublikasının Sosial-İqtisadi İnkişafının Sürətləndirilməsi”, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. http://anl.az/el/Kitab/2015/qm_ina.pdf

- Low, Murray B. and MacMillan, Ian C. (1988), "Entrepreneurship: Past Research and Future Challenges", *Journal of Management*, Vol. 14, No. 2, 139-161.
- LDP (2013), "Legal barriers to women's access to credit: Morocco and the Kyrgyz Republic case studies", www.ebrd.com/.../legal-barriers-to-womens-access-to-credit Erişim Tarihi: 30.06.2017.
- Heike Mayer (2008) "Segmentation and Segregation Patterns of Women-Owned High-Tech Firms in Four Metropolitan Regions in the United States", *Regional Studies*, 42(10), 1357-1383, DOI: 10.1080/00343400701654194.
- Memiş, Hasan, Paksoy, H. Mustafa, Paksoy, Sadettin (2007), "Bölgesel Kalkınmada Kadın Girişimciliğinin Önemi: GAP Bölgesinde Bir Araştırma", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İbrahim Bodur Girişimcilik Uygulama ve Araştırma Merkezi Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 2, 137-152.
- Mee, Wendy (2001), "Women in the Republic of Uzbekistan", Country Briefing Paper. Erişim Tarihi: 30.06.2017. <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/32604/women-uzbekistan.pdf>
- Morrison, Alison (2000), "Entrepreneur ship: what triggers it?", *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, Vol. 6 No. 2, 59-71.
- Morris, Michael H. Pitt, Leyland F. Berthon, Pierre, (1996), "Entrepreneurial activity in the Third World informal sector", *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, Vol. 2 Iss 1, 59 – 76. <http://dx.doi.org/10.1108/13552559610110727>.
- Morris, Michael H. Davis, Duane L. and Allen, Jeffrey W. (1994), "Fostering Corporate Entrepreneurship: Cross-Cultural Comparisons Of The Importance Of Individualism Versus Collectivism", *Journal of International Business Studies*, 65-89.
- Morçin Erdoğan, Sine (2013), "Türk Kültüründe Kadın Girişimciliği: Kavramsal Bir Değerlendirme", *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 8(2), 167-190.
- Narin Müslüme, Marşap, Akın ve Gürol, Mehmet A. (2006), *Global Kadın Girişimciliğinin Maksimizasyonunu Hedefleme: Uluslararası Arenada Örgütlenme ve Ağ Oluşturma*, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 8 (1), 65-78.
- Nayır, Dilek Z. (2008). "İşi ve Ailesi Arasındaki Kadın: Tekstil ve Bilgi İşlem Girişimcilerinin Rol Çatışmasına Getirdikleri Çözüm Stratejileri", *Ege Akademik Bakış*, 8(2) 631-650. <https://www.researchgate.net/publication/>
- Najimudinova, Seyil (2015), "Kırgızistan'da Kadın Girişimciliği: Durum Analizi ve Perspektifleri", *Sosyoekonomi*, Vol. 23(24), 7-22.
- Noyan Yalman, İlkay ve Gündoğdu Öze (2014), "Kadın Girişimciliği ve Bölgesel Kalkınma: TR72 (Kayseri, Sivas, Yozgat) Bölgesinde Uygulama", *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 9(1), 39-70.
- OECD. (26 Ağustos 1998) "OECD Conference on "Women Entrepreneurs in SMEs: A Major Force in Innovation and Job Creation" Syntesis". Konferans rapor özeti, Erişim Tarihi, 14.07.2017. <https://books.google.com.tr/books?i> Erişim Tarihi: 30.06.2017.
- OECD 2014 raporu <http://www.milliyet.com.tr/prof-taner-oecd-ulkeleri-arasinda-kadin-mersin-yerelhaber-733136/> Erişim Tarihi: 30.06.2017.
- Oktay, Elif Y. (2007), "SSCB Sonrası Özbekistan ve Türkmenistan'ın Sosyal ve Ekonomik Sorunları", *Qloballaşma Prosesinde Qafqaz və Mərkəzi Asiya İqtisadi və Beynəlxalq Münasibətlər II. Beynəlxalq Konqres*.
- Özdemir, Ayşe, A "Potansiyel Girişimci Olan Kadınların Motivasyon Faktörleri ve Eskişehir'de Bir Araştırma", *Ege Academic Review*, 2010, vol. 10, issue 1, pages 117-139
- Özen Kutunis Rana (2008), "Sosyal Sermaye Olarak Kadın Girişimciler: Sakarya Örneği", *Entelektüel Sermaye: Kuram Gelişim ve Yeni Perspektifler*, 177-194. <https://www.academia.edu>

- Paksoy, Saadettin ve Aydoğdu, Mustafa (2010), “Bölgesel Kalkınmada Girişimciliğin Geliştirilmesi: GAP-GİDEM Örnekleri” Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, 5(1), 113-134.
- Palich, Leslie E. and Bagby D. Ray (1995), “Using Cognitive Theory to Explain Entrepreneurial Risk-Taking: Challenging Conventional Wisdom”, Journal of Business Venturing 10, 425-438.
- Palaz, Serap ve Turgut, Berna (2009), “Kadın Girişimcilerin Kişisel ve İş Yaşamına İlişkin Özellikleri, Motivasyonları ve Beklentileri Üzerine Bir Araştırma : Bandırma Örneği”, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, Cilt 4, Sayı 1, 99-115.
- Pomfret, Richard and Anderson, Kathryn H. (1997), “Uzbekistan: Welfare Impact of Slow Transition”, World Institute for Development Economics Research, <https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/WP135.pdf> Erişim Tarihi: 30.06.2017.
- Rüblük Bülteni (2009), “Gender Bərabərliyi və Qadın Təşəbbüsləri İctimai Birliyi” (1) № 2 Oktyabr, Noyabr, Dekabr, Qadın Sahıbkarlığı və Məşğulluğu: Problemlər və İmkânlar.
- Sallan Gül, Songül ve Altındal, Yonca (2016), “Türkiye’de Kadın Girişimciliğinin Serüveni: Başarı Mümkün Mü?”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C.21, S.4, s.1361-1377.
- Sakarya, Sema, Kosa, Gözde ve Namal Bülent (2006), “Girişimcilik Sürecinde Fırsat ve Kırgızistan Örneği”, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Uluslararası Girişimcilik Kongresi, 25-27 Mayıs 2006, Bişkek.
- Smallbone, D., & Welter, F. (2006). Conceptualising entrepreneurship in a transition context. International Journal of Entrepreneurship and Small Business, 3(2), 190–206.
- Sarfaraz, Leyla, Faghih, Nezameddin and Majd Armaghan A. (2014), “The relationship between women entrepreneurship and gender equality”, Journal of Global Entrepreneurship Research, 2(6), 1-11.
- Sanyang, Saikou E. and Huang, Wen-Chi (2010), “Entrepreneurship and economic development: the EMPRETEC showcase”, Int Entrep Manag J, 6, 317–329, DOI 10.1007/s11365-008-0106-z,
- Seitkhodzina, Jamilya A. (2014), “Gender Asymmetry at The Labor Market in The Republic of Kazakhstan” ДЕМОГРАФИЯ, ЭКОНОМИКА ПРАЦІІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА ІІ ПОЛІТИКА, Actual Problems of Economics, 368-375.
- Süleymanov, Elçin ve Hasanov, Fahri (2013), “Azerbaycan’ın Türkiyenin Enerji Sektörüne Yatırımlarının Azerbaycan - Türkiye Ekonomik İlişkilerindeki Rolü”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi 2(2): 073-100.
- Subanova, Aisuluu (2013), “Türkiye’deki Kırgız Ve Kazak Kökenli Göçmen Girişimciler Üzerine Bir Alan Araştırması”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi
- Soysal, Abdullah (2010), “Türkiye’de Kadın Girişimciler: Engeller ve Fırsatlar Bağlamında Bir Değerlendirme”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 65, Sayı: 1, 83-113.
- Syzdykova, Aziza (2015), “Uluslararası Sermaye Hareketlerinin Kazakistan Ekonomisi Üzerindeki Etkileri”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi İşletme Anabilim Dalı.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı: <http://www.mfa.gov.tr/turk-ekonomisindeki-son-gelismeler.tr.mfa>
- Thompson, John L. (1999), “The world of the entrepreneur – a new perspective”, Journal of Workplace Learning, Vol. 11 Iss 6, 209 – 224, <http://dx.doi.org/10.1108/13665629910284990>
- Türkmenistan Ülke Raporu (2012), Erişim Tarihi: 09.06.2017. https://www.academia.edu/3814285/T%C3%9CRKMEN%C4%B0STAN_%C3%9CLKE_RAPORU

- Türkten, Hatice ve Demiryürek Kürşat (2015), “Türkiye’de Kadın ve Kadın Girişimciliği”, Türkiye Tohumcular Birliğidergisi, www.turktob.org.tr 57-59.
- TÜİK, işgücü istatistikleri veri tabanı <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24643> Erişim Tarihi: 22.06.2017.
- Talantbekovna Sakmurzaeva, Nargiza (), “Economic Policy Of Kyrgyzstan In The Period Of İndependency”, УДК 338.2, <http://journals.manas.edu.kg/reforma/oldarchives/2016-4-72/Sakmurzaeva.pdf> Erişim Tarihi: 09.06.2017.
- UNDP (2010), “Turkmenistan Development of Gender Statistics in Turkmenistan”, Working Paper No. 16. <http://www.unecp.org/fileadmin/DAM/stats/documents/2000/10/gender.workshop/16.e.pdf> Erişim Tarihi: 09.06.2017.
- Ünalın, Adnan (), “Modern Türk Cumhuriyetleri’nde Bazı Ekonomik Göstergelerin Tarımsal Veriler Açısından Değerlendirmesi”, IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 26-28 Nisan 2017/NİĞDE, <https://www.researchgate.net/> Erişim Tarihi: 09.06.2017.
- Ülke Nüfusları; <http://nufus.mobi/dunya/nufus/ulke> Erişim Tarihi: 09.06.2017.
- Welter, Friederike Smallbone, David, Isakova, Nina (2006), “Enterprising Women in Transition Economies”, Erişim Tarihi: 09.06.2017. https://www.researchgate.net/publication/235966817_Enterprising_women_in_transition_economies
- Welter, Friederike, Smallbone, David, Isakova, Nina, Aculai, Elana ve Shakirova, Natalja (2004), “Women’s Entrepreneurship in Ukraine, Republic of Moldova and Uzbekistan: Results of a Comparative Study”, Access to Financing and ICT for Women Entrepreneurs in The UNECE Region, Ed.by. Ruminska-Zimmy, United Nations Publications, Geneva and New York.
- Werner, Cynthia (2003), “Between Family and Market: Women and the New Silk Road in Post -Soviet Kazakhstan”, https://www.researchgate.net/profile/Cynthia_Werner Erişim Tarihi: 09.06.2017.
- Welter, Friederike, Smallbone, Aculai, David E. Isakova, Nina and Schakirova, Natalja (2003), “Female Entrepreneurship In Post Soviet Countries”, Cross-border Cooperation and Partnership in selected NIS countries and the Consequences of EU- Enlargement: Fostering Entrepreneurship in the Ukraine, Belarus and Moldova INTAS 2004-79-6991. Erişim Tarihi: 09.06.2017. <https://www.researchgate.net/publication/235966812>
- Welter, Friederike and Smallbone, David (2008), “Women’s entrepreneurship from an institutional perspective: the case of Uzbekistan”, Int Entrep Manag J (2008) 4:505–520. DOI 10.1007/s11365-008-0087-y.
- World Bank, 2015, World Development Indicators, World Bank Group; <http://www.worldbank.org/> Erişim Tarihi: 09.07.2017.
- Werner, Cynthia (2003), “Between market and family: Women traders on the New Silk Road”. In G. Clark (ed.), Gender in economic life. Lanham, MD: Altamira Press. Erişim Tarihi: 09.07.2017. https://www.academia.edu/3986694/Between_Market_and_Family_Women_on_the_New_Silk_Road
- Yetim, Nalan (2002), “Sosyal Sermaye Olarak Kadın Girişimciler: Mersin Örneği”, Ege Akademik Bakış Dergisi, C. 2, Sayı:1, 79-92.
- Yelkikalan, Nazan, (2006), “Başarılı Girişimcilikte Cinsiyetin Rolü: Kadın Girişimciler”, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, S.:1, C.:1, 45-54.
- Yüceer, Halime, Fatma Eray ve Gülşen Erenler Çakar (1995), “Aile Eğitiminde Kadının Yeri ve Girişimci Kadınları Özendirmede Vakıfların Rolü”, Vakıf Haftası Dergisi, 12, 127-134.

- Yılmaz, İlham ve Mayatürk Evrim (2008), “Kadın Girişimciliği ve Türkiye’deki ve Kırgızistan’daki Kadın Girişimciliği Üzerine Bir Uygulama”, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2. Uluslararası Girişimcilik Kongresi, 07-10 Mayıs 2008, Bişkek.
- Zhao, Fang (2005), “Exploring the synergy between entrepreneurship and innovation”, International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research, Vol. 11 No. 1, 25-41.
- Zerbinati, Stefania and Souitaris, Vangelis (2005), “Entrepreneurship in the public sector: a framework of analysis in European local governments”, Entrepreneurship & Regional Development: An International Journal, 17:1, 43-64, DOI: 10.1080/0898562042000310723.
- Zengin Eyüp, Eynalov, Hezi, Bölek, Berrin ve Bölek Uğur A. (2006), “Azerbaycan’da Kadın ve İş Hayatı”, Sosyoloji Konferansları Dergisi, Sayı:34, 29- 64. Erişim Tarihi: 09.07.2017.
<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuoskon/article/view/1023006032>
- http://turkkazak.com/site/?page_id=959 Erişim Tarihi: 16.07.2017
- <http://www.kazakhembus.com/gender-equality-kazakhstan> Erişim Tarihi: 16.07.2017
- <http://www.anayasa.gen.tr/azerbaycan-aleskerli.htm> Erişim Tarihi: 16.07.2017
- http://www.gender-az.org/index_az.shtml?id_main=12&id_sub=42 Erişim Tarihi: 16.07.2017
- <http://www.altinmiras.com/?Syf=26&Syz=106343> Erişim Tarihi: 16.07.2017
- http://www.womensilkroad.com/women_entrepreneurship_3.html Erişim Tarihi: 16.07.2017
- <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=115358> Erişim Tarihi: 16.07.2017
- <http://turk-dunyasi.cokbilgi.com/kibris-ekonomisi/> Erişim Tarihi: 16.07.2017
- <http://www.starkibris.net/index.asp?haberID=198356> Erişim Tarihi: 16.07.2017
- <https://books.google.com.tr/books?> Erişim Tarihi: 16.07.2017

10 | Avukatlarda Duygusal Emek Davranışlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*

Hürriyet BİLGE

Giriş

Avukatlık, hizmet sunduğu müvekkilleriyle sıklıkla iletişim yaşanmasını, çok karmaşık yasal konuların dikkatlice analizlerini, müvekkilleriyle ilgili önemli kararlarda güçlü olmayı, psikolojik taleplere cevap verebilmeyi gerektiren profesyonel hizmeti içeren bir meslek koludur (Jackson vd, 1987: 340). Bu bağlamda, avukatlık mesleğinin kurumsal tabanda ya da bireysel olarak müvekkillerine daha iyi/mükemmel bir sonuç sağlamak açısından bir hizmet sunumunu gerektirdiği için hizmet odaklı bir meslek olarak kabul edilmektedir. Hizmet sektöründeki gelişmelerle birlikte meslek kolunda artan rekabet, müvekkilleri/müşterileri kurum/bireysel açıısından odak noktası haline getirmiştir. Hizmet sunumu sırasında avukatlar müvekkilleri/müşterilerle çok daha yakın bir etkileşim içine girmektedirler. Bu etkileşim, avukatlardan hizmet sunumlarına duygusal emeklerini (emotional labour) de katmaları yönündeki beklentileri artırmaktadır.

Avukatlarınę hizmet sunumları sırasında kendi öz duygularını müvekkillerinin psikolojik durumlarına ve oluşan reel duruma göre yönetmeleri gereklidir. Müvekkilleriyle empati kurmaları, inanmasalar da belirli rolleri üstlenmeleri ve bu rolleri oynamaları mesleki açıdan faydalı ve önemlidir. Avukatlar mesleklerini uygulamaları esnasında çok farklı gerçekliklerle karşılaşmaktadırlar. Bazen bu gerçeklikler hiç beklemedikleri kadar yeni ve farklı olabilmekte ve bu durumda müvekkillerinin de psikolojik ve sosyal yapısına uygun bir davranış modellemesini belirlemeleri ve uygulamaları eklenir.

* Bu çalışma 2-5 Kasım 2017 tarihlerinde Antalya'da düzenlenen Uluslararası Türk Dünyası Stratejik Araştırmalar Kongresi (TUDSAK)'nde özet olarak sunulan tebliğin genişletilmiş halidir.

Ashforth ve Humphrey'e göre duygusal emek bir etkileşimdir. Bu etkileşim sonucunda sergilenebilecek üç farklı davranış biçimi vardır, bunlar (Ashforth ve Humphrey, 1993; Karakaş 2017: 82-84; Korkmaz vd., 2015: 17):

Yüzeysel Davranış, gerçekte hissedilmeyen duyguların taklit edilmesini içerir; bunlar yüz ifadesi, jestler ve ses tonu gibi sözel ve sözsüz ipuçlarının dikkatli bir şekilde sunumuyla gerçekleştirilir. Bu yolla hizmet sağlayıcı, deneyimli olmayan duygular için rol yapabilir. Bir uçuş görevlisi, kendi kaygılarına rağmen, bir kriz sırasında uçakta paniği nasıl önleyeceğini ifade edebilmesi örnek olarak verilebilir.

Derin Davranış, hizmet sağlayıcının hizmeti alana göstermek istediği duyguları gerçekte deneyimlemeye ya da hissetmeye çalışır ve arzulanan duyguyu yaşamak için kendisini ruhuyla o davranışa odaklayabilir. Duygular aktif olarak o davranışa katılabilir, bastırılır veya şekillendirilir. Yüzeysel davranış doğrudan kişinin dışı dönük davranışlarına odaklanırken; “derin davranış” sergilemek ise doğrudan kişinin iç hislerine odaklanır.

Doğal Davranış, hizmet sunanın kendiliğinden ve gerçekte beklenen duygusunu deneyimlemesine ve ifade etmesidir. Açıkçası, Hochschild tarafından tartışılan ve bu anlamda duyguyu düzeltmek zorunda kalmadan kendisinden ifade etmesi beklenen davranış biçimini “doğal davranış” olarak hissedebilmesi ve sergileyebilmesidir.

Ülkemizde, hukuk fakültesi sayısı ve mezunlarının çok sayıda olmasından dolayı avukatlık mesleğinde rekabet ve para kazanamama korkusu ister istemez genç mezunların avukatlık mesleğine olan bakış açılarını olumsuz yönde etkilemektedir. Çalışmada, daha çok avukatlık mesleğinde duygusal emek davranışlarının alt boyutları tespit edilmekte ve bu bağlamda avukatların duygusal emek davranışları konusunda durum tespiti yapılmaktadır. Çalışmanın sonucunda avukatlık mesleğinde avukatların duygusal emek davranışlarının daha çok hangi değişkenlere bağlı olabileceği öngörülebilecektir. Öncelikle, avukatların duygusal emek ile ilgili tutumlarını oluşturan faktörler Açıklayıcı Faktör Analizi ile belirlenmiş ve daha sonra belirlenmiş bazı demografik değişkenler (cinsiyet, yaş, medeni durum, sosyal yaşama katılma ve meslekteki toplam çalışma süresi) ile aralarındaki ilişkiler araştırılmıştır.

Literatür Taraması

Duygusal emek, kişinin sahip olduğu iş süreçlerinin ya da mesleki rolünün gerekliliklerine uygun bir şekilde başkalarına karşı hissettiğini veya onlara ifade ettiği duygularını yönetme çabası, gayreti anlamında kullanılır (Hochschild, 1983:7-9). *İnsan Duygusunun Ticareti* konusunu ilk bahseden kişi A. Russell Hochschild'dir . Yapılan çalışmada, hizmet sektörünün yükselişinin çalışanın kuruma kar sağlamaya yardımcı olması için duygu ve ifadelerini yönettiği, yeni bir emeğin duygusal emek olduğu ortaya konmuştur (Grandey vd., 21013: 6). Benzer olarak kişinin kendine ait duyguları ve iş yaşamındaki rolünden beklentileri arasındaki sıkı ilişki ve gerginlik/stres konusundaki, duygusal emeği ilk tanımlayan ve kullanan kişi yine Hochschild ve onun duygusal emek kavramını, başkaları için belirli bir oranda düşünce üretmeye yönelik “genel olarak

gözlemlenebilir bir mimiksel ve bedensel izlenim oluşturma duygusunu yönetme” anlamında kullanmıştır(Guy vd., 2008: 6).

Duygusal emek iki şekilde kavramlaştırılmış ve ilk olarak mesleğin duygusal talep seviyesini belirten *iş odaklı* duygusal emek, diğeri de iş taleplerini karşılamak için duygu ve ifadelerin yönetilmesine ilişkin deneyimi belirten *çalışan odaklı* duygusal emektir (Brotheridge ve Grandey, 2002: 18). Hochschild (1983), hizmet odaklı işlerde yer alan kişilerin uygun duygusal tepkilerine ilişkin, hizmeti alanlar tarafından ortak beklentilerin var olduğunu savunmuştur. Bu beklentiler, yaşanması gereken duyguların yönünü, yoğunluğunu, süresini ve amacına göre belirlenen kurallar veya normlar kişinin duygusunun artmasını sağlar. Bu nedenle, örneğin uçuş görevlilerinin neşeli ve güler yüzlü olması, cenaze defin görevlilerin dayanıklı ve sakin duygulanımı ve hemşirelerin anlayışlı ve destekleyici olması beklendiği gibi (Ashforth ve Humphrey, 1993: 89); avukatların da müvekkillerine karşı daha anlayışlı, dava konusuna hakim ve onlara karşı daha duyarlı ve açık bir iletişim içerisinde olması müvekkilleri tarafından beklenmektedir.

Hochschild (1983) bir hizmet sağlayıcının duygusal emeği iki yoldan biriyle gerçekleştirdiğini savunmuştur. Birincisi, onun *yüzeysel davranış* yoluyla kurallara uyabilir olmasıdır. Yüzeysel davranış, gerçeekte hissedilmeyen duyguların taklit edilmesini içerir; bu yüz ifadesi, jestler ve ses tonu gibi sözel ve sözsüz ipuçlarının dikkatli bir şekilde sunumuyla gerçekleştirilir. Bu yolla hizmet sağlayıcı, deneyimli olmayan duygular için rol yapabilir. (Ashforth ve Humphrey, 1993: 92-93). Yüzeysel davranış, diğeri davranış biçimlerine karşı altta yatan duyguları değiştirme girişiminde bulunmaksızın duygusal ifadelerin idare edilmesinden oluşur. Bu şekilde duygusal emek, *taklit* olarak veya gerçeekte hissettiklerinden başka bir şey hissetmek gibi davranışlar olarak görülebilir. Örneğin bir havayolu çalışanı, aslında bu tür duyguları hissetmemesine rağmen, bir seyahat kullanıcısının bagajının kaybolduğu üzüntü ve samimi itiraflarını ifade etmeye çalışabilir. Gerçek duyguları örtbas etme çabasına ek olarak, yüzeysel davranış duygusal uyumsuzluğa neden olabilir. (Weaver ve Allen, 2017: 2). Hizmet sağlayıcının davranışlarını iletişimde olduğu hizmet alana gösterebilmesinin ikinci yolu *derin davranış* biçimidir; hizmet sağlayıcı başka birisine göstermek istediği duyguları gerçeekte deneyimlemeye ya da hissetmeye çalışır ve arzulanan duyguyu yaşamak için kendisini ruhuyla o davranışa odaklayabilir. Duygular aktif olarak o davranışa katılabilir, bastırılır veya şekillendirilir. Yüzeysel davranış doğrudan kişinin dışa dönük davranışlarına odaklanırken; *derin davranış* sergilemek ise doğrudan kişinin iç hislerine odaklanır (Ashforth ve Humphrey, 1993: 92-93).

Duygusal emek anlayışında karşılaşılan sorun, bir kişinin kendiliğinden ve gerçeekte beklenen duygusunu deneyimlemesine ve ifade etmesine izin vermemesidir. Açıkçaşı, bir hizmet sağlayıcısı, Hochschild tarafından tartışılan, bu anlamda duyguyu düzeltmek zorunda kalmadan kendisinden ifade etmesi beklenen davranış biçimini doğal davranış olarak hissedebilmesidir. Örneğin, yaralı bir çocuğun bakışına duygudaşlık kuran bir hemşirenin rol yapmasına ihtiyaç yoktur. Zihinsel duygu ile biliş arasındaki tam ilişki hakkındaki tartışmalara girilmeden buradaki bakış açısı, hizmet sağlayıcının sahip olduğu duygusu için hissetmek ve nispeten az çaba göstererek gösterebilmektir.

Dolayısıyla, bu gerçek deneyim ve doğal duyguyu ifade etme, duygusal emeği yerine getirmenin üçüncü bir aracı olarak görülmektedir (Ashforth ve Humphrey, 1993: 94).

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmanın bu kısmında araştırmanın yöntemi, evren ve örnekleme, veri toplama araçları ele alınmıştır.

Yöntem

İzmir-Manisa il merkezlerinde faaliyetlerini sürdüren avukatların duygusal emek davranışlarının cinsiyetlerine, yaşlarına, medeni durumlarına, sosyal yaşama katılma, meslekteki toplam çalışma sürelerine, uzmanlık alanlarına göre farklılaşıp farklılaşmadığını araştırmak amacıyla yapılan bir çalışmadır. Araştırmanın *bağımlı değişkenleri* avukatların duygusal emek düzeyleridir. Araştırmanın bağımsız değişkenleri; cinsiyet, yaş, medeni durum, sosyal yaşama katılma, meslekteki toplam çalışma süresi vb. demografik değişkenlerdir.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni, İzmir-Manisa illeri merkez ilçelerinde 2016-2017 yılında çalışmalarını bireysel ya da hukuk bürolarında çalışmakta olan avukatlardan oluşmaktadır. Araştırmanın örneklemini, belirlenmiş olan bu iki il içerisinde kolayda örneklem yoluyla yüz yüze ve internette mail yoluyla belirlenmiş olan 162 avukattan oluşmaktadır.

Veri Toplama Araçları

Çalışmada veri toplama aracı olarak Kişisel Bilgi Formu ile Duygusal Emek Ölçeği kullanılmıştır. Kişisel Bilgi formu bağımsız değişkenlere ait bilgileri elde etmek için araştırmacı tarafından geliştirilen bir veri toplama aracıdır. Bu formda araştırma grubuna yönelik cinsiyet, yaş, medeni durum, sosyal yaşama katılma, meslekteki toplam çalışma süresi vb. demografik değişkenler ile ilgili sorular yer almaktadır. Araştırmada kullanılan duygusal emek ölçeği, Pala (2014) ve Pala-Tepeci (2014) tarafından 19 soruluk ölçeğin Türkçeye uyarlaması yapılarak geçerliliğini ve güvenilirliğini test etmişlerdir. Ölçeğin, özgün formunda 7 basamaklı cevap seçeneği olup avukatlarda yapılan bu çalışmada 5'li likert tipi cevap seçeneği kullanılmıştır. Toplam 19 sorudan oluşan ölçek, duygusal emeği *yüzeysel davranış, doğal davranış ve derin davranış* olmak üzere üç alt boyutta değerlendirmektedir.

Bulgular

Çalışmanın bu kısmında araştırma sonucunda ulaşılan bulgular ele alınmıştır.

Araştırmanın Demografik Yapısı

Araştırmaya katılanların %38,9'u kadın, %61,1'i erkek; %38,3'ünün yaşı 23-33 arasında, %28,4'nün yaşı 34-43 arasında, %27,1'nin yaşı 44-53 arasında ve %6,2'si ise 54 ve yukarı yaşlardadırlar. Aylık kazançları 1000-5000 arasında ifade edenlerin oranı %44,4, 6000-10000 arasında %34, 11000-20000 arasında 20,4 ve 21000 üstü belirtenlerin oranı ise %1,2 dir;

avukatların %57,4'ü meslekte çalışma süreleri 1-10 yılları arasında, %28,4'ü 11-20 yıllar arasında ve %14,2'si 21 yıl ve üstünde çalışmaktadırlar. Avukatlık mesleğini %6,8'i rastlantısal olarak, %72,8'i isteyerek ve %20,2'si yakınlarının etkisiyle seçmişlerdir. Avukatların sosyal yaşama katılımları çok az olanların oranı %36,4, orta %50,1 ve sosyal yaşama fazla katılıyorum diyenlerin oranı ise %23,5 civarındadır. Meslekte avukatların çalıştığı alan açısından %20,4'ü genelde ceza hukuku, % 10,5'u medeni ve emlak-miras hukuku, % 38,9'u ticaret-iflas hukuku ve yaklaşık % 19,8'i sosyal güvenlik-kamu hukuku alanında çalışmaktadırlar.

Tablo 1: Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Faktörler	Faktörler		
	Faktör 1 Yüzeysel davr.	Faktör 2 Doğal dav.	Faktör 3 Derin Dav.
Soru2	,851		
Soru4	,827		
Soru5	,747		
Soru8	,744		
Soru9	,506		
Soru7		,749	
Soru10		,678	
Soru12		,664	
Soru15		,565	
Soru19		,520	
Soru16			,832
Soru17			,819
Soru18			,772

$KMO = 0.822$; *Açıklk. Top. Vary.:*61,32

Bartlett Sınaması Değeri = 781.497; $p = 0,000$

Anket yardımıyla elde edilen verilere faktör analizinden önce güvenilirlik testi yapılmıştır. İlk olarak 19 ifadeye ilişkin güvenilirlik testi uygulanmış daha sonra da güvenilirliği bozduğu düşünölen 6 ifade analizden çıkarılmıştır. Geriye kalan 13 ifadenin analiz sonucunda yeterli güvenilirliği sağladığı belirlenmiştir.

Ölçme ile elde edilen sonuçların farklı ölçümler sonucunda aynı ya da çok yakın değerler olması sonuçların güvenilirliğinin ve tesadüfi olmadığının göstergesidir. Bu bağlamda güvenilirlik, bilimsel araştırmaların temel şartlarındanadır. Çalışmada Negatif Duygu Ölçeğinin, faktör analizine uygunluğunun sınanması için Bartlett Sınaması ve Kaiser – Mayer – Olkin (KMO) ölçütüne bakılmıştır. Bartlett sınaması bir küresellik sınaması olup, verilerin birbirleriyle ilişkili olup olmadığını belirtmektedir. Bartlett Sınaması Değeri = 781.497 hesaplanmıştır. Kaiser – Mayer – Olkin(KMO) testi ise örneklem büyüklüğünün faktör analizi için uygunluğunu sınamaktadır (Gürüş ve Astar, 2014: 245,246; Bilge ve Bal, 2012: 140; Yılmaz vd., 2009: 131-132) . KMO değeri =0,822; $p = 0.000$ olarak hesaplanmıştır. Sosyal bilimler alanında yapılan araştırmalarda genellikle KMO değerinin 0,60'dan büyük olması örneklem büyüklüğünün araştırma yeterli

olduğunu göstermektedir. Hesaplanan istatistiklerin doğrultusunda, araştırmada kullanılan verilerin faktör analizi çalışmasına uygun olduğu görülmüştür. Açıklayıcı faktör analizi sonucunda 3 faktör elde edilmiştir. Açıklayıcı faktör analizi sonucu faktörler ve içerdikleri ifadeler;

Faktör 1: Yüzeysel Davranış

Soru 2: Müvekkillerimin memnuniyeti için gerçekten hissetmesem de *numaradan* hoş görünmeye çalışırım.

Soru 4: Müvekkillerimin beklentilerini karşılayabilmek için her türlü *rolü yaparım* (her şekilde girerim).

Soru 5: İşimin gerektirdiği olumlu duyguları yansıtabilmek için, *sabte yüz ifadeleri* takınırım.

Soru 8: Müvekkillerimle olan ilişkilerimde *aldatıcı* iyi tavırlar sergilerim.

Soru 9: Müvekkillerime yansıtmam gereken (olumlu) duyguları sergileyebilmek için gerçek hislerimi değiştiririm.

Faktör 2: Doğal Davranış

Soru 7: Çalışırken gerçek *hislerimi yansıtmayacak şekilde* farklı (olumlu) davranabilirim.

Soru 10: Bu işte çalışmaya başladığımdan beri insanlara karşı sertleştim.

Soru 12: Müvekkillerimle ilişkilerimde olumsuz duygularımı göstermeme konusunda başarılıyım.

Soru 15: Müvekkillerime hizmet sunarken gerçek duygularımı (daha çok olumsuz) *gizlemeliyim*.

Soru 19: Gerçekten hissetmediğim (olumlu) duyguları davranışlarımda yansıtmaya çalışırken, daha fazla çaba harcarım.

Faktör 3: Derin Davranış

Soru 16: Çalışmaya başlarken genelde kendime “bugün güzel bir gün olacak” derim.

Soru 17: Çalışmaya başlarken işimde karşılaşıcağım güzellikleri düşünürüm.

Soru 18: Müvekkillerimle ilişkilerimde göstermem gereken (olumlu) duyguları her seferinde yaşamaya çalışırım.

Cinsiyetin, Duygusal Emek Davranışları Üzerine Olan Etkisi İçin t Test Analizi

Tablo 2: Cinsiyetin Duygusal Emek Davranışları Üzerine Olan Etkisi İçin Tanımlayıcı İstatistikler

		N	Ortalama	Standart Sapma	Ort. Standart Hata
Yüzeysel Davranış	Erkek	99	2,1515	,84084	,08451
	Kadın	63	2,0903	,85214	,10822
Doğal Davranış	Erkek	99	3,2970	,65861	,06619
	Kadın	63	3,2581	,77111	,09793
Derin Davranış	Erkek	99	3,6061	,64129	,06445
	Kadın	63	3,5269	1,03059	,13088

Tablo 2’de görüldüğü gibi araştırmaya katılan erkek avukatların sayısı kadınlara göre biraz daha fazla sayıdadır. Ortalamalarına baktığımızda erkeklerin duygusal emek alt boyut ortalamaları, kadınlara oranla biraz daha yüksektir. Erkekler, kadınlara göre müvekkillerine karşı nasıl davranılması gerekiyorsa duygularıyla daha iyi anlamakta ve duygusal emek alt boyutlarına uygun davranışlar sergileyebilmektedirler.

Tablo 3: Cinsiyetin Duygusal Emek Alt Boyutlarına Olan Etkisi İçin t Test Analizi Sonuçları

	t	Serbestlik derecesi	Önem.	Ortalama Farklar	Standart Hata Farkları
Yüzeysel Davranış	,447	159	,655	-,103	,136
Doğal Davranış	,341	159	,733	-,19028	,114
Derin Davranış	,601	159	,548	,29477	,131

Tablo 3’teki analiz sonuçları incelendiğinde, araştırmaya katılan avukatların cinsiyetlerinin duygusal emek alt boyutları üzerine 0,05 anlamlılık düzeyine göre anlamlı bir etkisi olmadığı görülmüştür.

Avukatların Yaşı ile Duygusal Emek Davranışları Arasındaki İlişkiye Yönelik Bulgular

Tablo 4: Avukat Yaşlarının Duygusal Emek Alt Boyutlarına Etkisinin Varyans Analizi Test Sonuçları

		Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	F	Önem.
Yüzeysel Davranış	Gruplar Arası	7,91	6	1,93	,079
	Gruplar İçi	105,92	156		
	Toplam	113,83	162		
Doğal Davranış	Gruplar Arası	5,19	6	1,82	,099
	Gruplar İçi	73,75	156		
	Toplam	78,98	162		
Derin Davranış	Gruplar Arası	5,73	6	1,49	,186
	Gruplar İçi	99,61	156		
	Toplam	105,34	162		

Tablo 4’deki analiz sonuçları incelendiğinde araştırmaya katılan avukatların yaşlarının duygusal emek alt boyutları üzerine 0,05 anlamlılık düzeyine göre anlamlı bir etkisi olmadığı görülmüştür.

Avukatların Meslekteki Çalışma Süreleri İle Duygusal Emek Alt Boyutları Arasındaki İlişkiye Yönelik Bulgular

Tablo 5: Avukatların Meslekteki Çalışma Sürelerinin Duygusal Emek Alt Boyutlarına Etkisinin Varyans Analizi Test Sonuçları

		Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	F	Önem
Yüzeysel Davranış	Gruplar Arası	1,73	4	0,60	,660
	Gruplar İçi	112,11	158		
	Toplam	113,81	162		
Doğal Davranış	Gruplar Arası	2,07	4	1,06	,379
	Gruplar İçi	76,87	158		
	Toplam	78,94	162		
Derin Davranış	Gruplar Arası	6,37	4	2,53	,043
	Gruplar İçi	98,97	158		
	Toplam	105,34	162		

Tablo 5'deki analiz sonuçları incelendiğinde, avukatların meslekteki çalışma sürelerinin sadece duygusal emek alt boyutlarından *Derin Davranış* ($p=0,043<0,05$) boyutu üzerine fark oluşturduğu görülmektedir. Tablo 5'deki analiz sonuçlarına göre anlamlı bulunan faktörlere ilişkin ikili karşılaştırmalar (TUKEY Testi) yapılmıştır.

Tablo 6: Avukatların Meslekteki Çalışma Sürelerinin Duygusal Emek Alt Boyutlarına Etkisinin İkili Karşılaştırılması (Post Hoc Tests-Tukey) Testi Sonuçları

Bağımlı Değişik.	(I) Kıdem	(J) Kıdem	Ortalama Farklar (I-J)	Standart Hata	Önem
Derin Davr.	15-20	20 +	-,71930	,24614	,032

Tablo 6'daki analiz sonuçlarına göre yapılan Tukey Testinde, meslekteki çalışma sürelerinin değişkeninin duygusal emek alt boyutlarından *Derin Davranış* ($p=0,043<0,05$) boyutu üzerinde fark oluşturduğu görülmektedir. Avukatların 20 ve daha fazla mesleki çalışması olanların 15-20 yıl arası çalışanlara göre müvekkillerine karşı daha fazla derin davranış sergiledikleri belirlenmiştir.

Avukatların Uzmanlık Alanları İle Duygusal Emek Alt Boyutları Arasındaki İlişkiye Yönelik Bulgular

Tablo 7: Avukatların Uzmanlık Alanlarının Duygusal Emek Alt Boyutlarına Etkisinin Varyans Analizi Test Sonuçları

		Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	F	Önem
Yüzeysel Davranış	Gruplar Arası	10,45	5	3,16	,010
	Gruplar İçi	103,38	157		
	Toplam	113,83	162		
Doğal Davranış	Gruplar Arası	8,08	5	3,56	,004
	Gruplar İçi	70,86	157		
	Toplam	78,94	162		
Derin Davranış	Gruplar Arası	1,51	5	0,46	,809
	Gruplar İçi	103,83	157		
	Toplam	105,34	162		

Tablo 7’deki analiz sonuçları incelendiğinde araştırmaya katılan avukatların uzmanlık alanlarının duygusal emek alt boyutlarından *Yüzeysel Davranış* ($p=0,010<0,05$) boyutu ve “Doğal Davranış” boyutları üzerine fark oluşturduğu görülmektedir. Tablo 7’deki analiz sonuçlarına göre anlamlı bulunan boyutlara ilişkin ikili karşılaştırmalar (TUKEY Testi) yapılmıştır.

Tablo 8: Avukatların Uzmanlık Alanlarının Duygusal Emek Alt Boyutlarına Etkisinin İkili Karşılaştırılması (Post Hoc Tests-Tukey) Test Sonuçları

Bağımlı Değişken	(I) Kıdem	(J) Kıdem	Ortalama Farklar (I-J)	Standart Hata	Önem.
Yüzeysel Davranış	Ceza Huk.	Tic.-İcra Huk.	-,52150	,25349	,038
	Kamu Huk.	Tic.-İcra Huk.	-,18902	,22249	,028
Doğal Davranış	Ceza Huk.	Kamu Huk.	-,58966	,20120	,044
	Sosy.Güv.-İş Huk.	Kamu Huk.	-,87451	,23875	,005

Tablo 8’deki analiz sonuçlarına göre yapılan Tukey testinde, uzmanlık alanı değişkeninin duygusal emek alt boyutlarından *Yüzeysel Davranış* ve *Doğal Davranış* boyutları üzerinde fark oluşturduğu görülmektedir. Avukatların Ticaret-İcra Hukuku alanlarında uzmanlıklarını sürdürenlerin Ceza ve Kamu Hukuku alanlarında uzmanlıklarını sürdürenlere oranla daha fazla yüzeysel davranış sergiledikleri görülmüştür. Avukatların Kamu Hukuku alanlarında uzmanlıklarını sürdürenlerin, Ceza ve Sosyal Güvenlik-İş Hukuku alanlarında uzmanlıklarını sürdürenlere oranla daha fazla Doğal davranış sergiledikleri görülmüştür.

Avukatların Sosyal Yaşama Katılımı İle Duygusal Emek Alt Boyutları Arasındaki İlişkiye Yönelik Bulgular

Tablo 9: Avukatların Sosyal Yaşama Katılımlarının Duygusal Emek Alt Boyutlarına Etkisinin Varyans Analizi Test Sonuçları

		Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	F	Önem
Yüzeysel Davranış	Gruplar Arası	1,626	3	,763	,516
	Gruplar İçi	112,205	159		
	Toplam	113,831	162		
Doğal Davranış	Gruplar Arası	,345	3	2,31	,875
	Gruplar İçi	78,594	159		
	Toplam	78,938	162		
Derin Davranış	Gruplar Arası	1,611	3	,818	,486
	Gruplar İçi	103,727	159		
	Toplam	105,339	162		

Tablo 9'daki analiz sonuçları incelendiğinde tükenmişliğin alt boyutlarından *Kişisel Başarı* ($p=0,022<0,05$) ve *Duyarsızlaşma* ($p=0,004<0,05$) alt boyutlar ile aralarında 0,05 anlamlılık düzeyine göre anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir.

Avukatların Medeni Durumları İle Duygusal Emek Alt Boyutları Arasındaki İlişkiye Yönelik Bulgular

Tablo 10: Avukatların Medeni Durumlarının Duygusal Emek Alt Boyutlarına Etkisinin Varyans Analizi Test Sonuçları

		Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	F	Önem
Yüzeysel Davranış	Gruplar Arası	4,150	3	1,99	,117
	Gruplar İçi	109,681	159		
	Toplam	113,831	162		
Doğal Davranış	Gruplar Arası	1,135	3	,77	,514
	Gruplar İçi	77,804	159		
	Toplam	78,938	162		
Derin Davranış	Gruplar Arası	2,114	3	1,08	,360
	Gruplar İçi	103,225	159		
	Toplam	105,339	162		

Tablo 10'daki analiz sonuçları incelendiğinde araştırmaya katılan emniyet görevlilerinin rütbelerinin tükenmişlik alt boyutları üzerine 0,05 anlamlılık düzeyine göre anlamlı bir etkisi olmadığı görülmüştür.

Sonuç Ve Tartışma

Avukatlık mesleği, toplum içerisinde bilhassa gençler arasında adalet ve hak arayışı bir anlamda savunduğu değerler açasından genelde sıkıntı olduğunda bu mesleği seçerek adaleti sağlama ve hakların sahiblerine verilmesini sağlamak idealleri olmaktadır. Ülkemizde hukuk fakültelerinin sayısı ve aldığı öğrenci sayılarında enflasyon yařandđı için işsizlik ordusuna yeni neferler katılmaktadır. Bilhassa büyükşehirlerde ofis kiralarının yüksek oluşu ve dava alacak müvekkilleri nereden nasıl bulacağı konuları da avukatlık mesleğinin negatıfleri arasında yer almaktadır.

Avukatlık, bir anlamda savunulması için alınan davaların reellerini gerçekte karşı tarafa nasıl aktaracağı konusunda zorluk yaşaması ve bu aşamada duygusal emek davranış boyutlarını istemese de kullanarak müvekkillerini ikna etmesi belirli bir süre hizmet sunanı ve alanı rahatlatacaktır. Çalışmamızda elde edilen sonuçlar:

Avukatların cinsiyet ve yaş bağımsız değişkenlerinin duygusal emek alt boyutlarıyla anlamlı bir ilişkileri yoktur.

Avukatların meslekte çalışma süreleri duygusal emek alt boyutlarından sadece derin davranış boyutu üzerinde anlamlı bir fark oluşurmaktadır. Meslekte 20 yıldan fazla çalışan avukatların meslekte 15-20 yıl arasında çalışanlara oranla müvekkillerinin yaşadıkları duygulanımlarını yüreklerinde daha fazla hissetmekte ve etkilenmektedirler. Bir anlamda, müvekkillerinin yaşanan ya da yaşanacak sonuçlarına duygularıyla odaklanmaktalar ve olayın reelinin birlikte yaşayarak karşı tarafı ikna etmektedirler.

Avukatların uzmanlık alanları duygusal emek alt boyutlarından yüzeysel ve doğal davranış üzerinde anlamlı bir fark oluşurmaktadır. Ticaret-icra iflas hukuku uzmanlık alanındakiler ceza ve kamu hukuku uzmanlık alanlarına göre daha yüzeysel davranabilmekte bir anlamda müvekkilinin tutum ve davranışlarını anlamadığı halde anlamış ve üzülmüş gibi davranabilmektedirler.

Avukatların sosyal yaşama katılma ve medeni durum bağımsız değişkenlerinin duygusal emek alt boyutlarıyla anlamlı bir ilişkileri yoktur.

Çalışmada avukatların meslekteki çalışma sürelerinin arttıka müvekkillerine karşı daha derin davranış sergilemeleri ve ekonomik ve finansal durumlarla ilgilenen avukatların daha çok yüzeysel davranış sergilemeleri bulguları önemli sonuçlardır. Meslekteki alışma süreleri ve uzmanlık alanları avukatların duygusal emek davranışlarını değiştirmekte ve belirli bir rol kalıbında biçimlemektedir. Bu bulgunun önemli olduğu ve literatüre katkı yapacağı öngörülmektedir. Elde edilen bu bulgunun daha da güvenilirliğini pekiştirmek ve önemini ortaya koymak için daha kapsamlı ve farklı bölgelerde de çalışmalar yapılmalıdır. Avukatlara yönelik çalışmalar daha kapsamlı, farklı bölgelerde ve farklı ölçme araçlarıyla ve modellemelerle yapılacak çıkarımların literatüre önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça

- Ashforth, B.E., ve Humphrey, R.H. (1993). Emotional Labor In Service Roles: The Influence Of Identity, Academy of Management Review, Vol. 18, No. 1, 88-115.
- Bilge, H. Ve Bal, V. (2012). " Girişimcilik Eğilimi: Celal Bayar Üniversitesi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2, Sayı:16, 131-148.
- Brotheridge, C.M. ve Grandey, A.A. (2002). "Emotional Labor and Burnout: Comparing Two Perspectives of "People Work", Journal of Vocational Behavior 60, 17-39.
- Grandey, A.A., Diefendorff, M. ve Rupp, D.,E. (2013). Emotional Labor in the 21 st Century, Taylor&Francis.
- Guy, M.E., Newman, M.A. ve Mastracci, S.H. (2008). Emotional Labor Putting The Service in Public Service, M.E. SharpNew, York.
- Güriş, S. Ve Astar, M. (2014). Bilimsel Araştırmalarda SPSS ile İstatistik, Der Yayınları, İstanbul.
- Hochschild, A. R. (1983). The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling, 20. Baskı, Berkely: University of California Press, London.
- Jackson, S.E., Turner, J.A. ve Brief, A.P. (1987). Correlates of burnout among public service lawyers, Cilt: 8, Sayı:4 339-349.
- Karakaş, A. (2017). "Duygusal Emek, Tükenmişlik ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki: Otel İşletmesi Çalışanları Üzerine Bir Araştırma", DOI: 10.20491/isarder.2017.236, 80-12.
- Korkmaz, H., Sünnetçioğlu, S., Ve Koyuncu, M. (2015). "Duygusal Emek Davranışlarının Tükenmişlik Ve İşten Ayrılma Niyeti İle İlişkisi: Yiyecek İçecek Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(12), 14-33.
- Pala M., T. (2014). Otel Çalışanlarında Duygusal Emek ve İş-Aile Çatışması İlişkisi: İzmir Şehir Otelleri Örneği, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim dalı Turizm İşletmeciliği Programı Doktora Tezi, İzmir.
- Pala, T. Ve Tepeci, M. (2014). "Otel İşletmelerinde Çalışanların Duygusal Emek Boyutlarının Belirlenmesi ve Duygusal Emek Boyutlarının İş Tatmini ve İşte Kalma Niyeti Üzerine Etkisi", Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi 11 (1), 21-37.
- Weaver, A.D. ve Allen, J.A. (2017). Emotional Labor and the Work of School Psychologists, California Association of School Psychologists, Contemp School Psychol DOI 10.1007/s40688-017-0121-6.
- Yılmaz, V., Aktaş, C. Ve Arslan, M.S.T. (2009). "Müşterilerin Kredi Kartına Olan Tutumlarının Çoklu Regresyon ve Faktör Analizi İle İncelenmesi", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12/22, 127-139.

11

Emeklilik Yatırım Fonlarında Risk Yönetimi

Gülcan ÇAĞIL

Giriş

Dünyada emeklilik sistemleri genellikle üç kısımdan oluşmakta olup ulusal sosyal güvenlik sistemi, tamamlayıcı emeklilik planları ve özel emeklilik fonları olarak adlandırılmaktadır. Ulusal sosyal güvenlik sistemi çalışanlara emeklilik hakkı vermektedir. Tamamlayıcı emeklilik planları işverenlerin kurdukları bir sistemdir. Özel emeklilik planları ise özel kesim tarafından kurulmakta olup gönüllük esasına göre bireylerin emeklilik dönemlerinde refah düzeylerini artırmalarına yönelik gelir elde etmelerini amaçlamaktadır (Kırkağaç ve Gençtürk, 2016, 54).

Dünyada mevcut emeklilik sistemlerinin önemli yapısal reformlarla iyileştirilmeye çalışılmasına paralel olarak Türkiye’de sosyal güvenlik alanındaki önemli yapısal reformlardan biri de kamu sosyal güvenlik sisteminin tamamlayıcısı olarak bireysel emeklilik sisteminin (BES) uygulamaya koyulmasıdır.

Emeklilik fonlarının bireylerin yanı sıra ülke ekonomisine de çok büyük katkıları bulunmaktadır. Emeklilik fonları özellikle birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede kurumsal yatırımcı olarak piyasalara uzun vadeli fon sağlamaktadır. Ayrıca ekonomide istihdamı artırmakta, ekonominin kalkınmasında ve sermaye piyasalarının gelişmesinde önemli katkılar sağlamaktadır (EGM, 2018).

Bireysel emeklilik sistemi, katılımcıların aktif çalışma yaşamları süresince biriktirdikleri tasarrufları uzun vadeli yatırıma yönlendirerek emeklilik dönemlerinde yaşam standartlarını koruyabilecekleri ek bir gelir elde etmelerini sağlayan gönüllülük esasına dayanan bir özel emeklilik sistemidir. Bireysel emeklilik sistemlerinde katkı payı tutarı, ödeme dönemleri ve tasarrufların nasıl yatırımlara dönüştürülebileceği katılımcıların seçimleri ile belirlenmektedir (EGM, 2018).

Bireysel emeklilik sisteminde her katılımcı risk ve getiri tercihlerine paralel çeşitli emeklilik fonlarına yatırım yapabilmektedir. Emeklilik fonlarında katılımcıların yatırım stratejisine bağlı olarak, finansal piyasalardaki değişiklikleri gözönünde bulundurarak yatırım fonu tercihlerini risk seviyeleri ve getiri beklentileri doğrultusunda zaman zaman değiştirmesi mümkün olmaktadır (Uyguntürk ve Korkmaz, 2015, 67).

Globalleşme ve teknolojik gelişme ile birlikte sigortacılık sektöründe önemli bir değişim yaşanmaktadır. Dünyada ve Türkiye’de son yıllarda emeklilik şirketlerinde özellikle de bireysel emeklilik şirketlerinde risk yönetiminin nasıl olması gerektiği sorusu oldukça önem kazanmıştır. Sigortacılık sektörünün gelişebilmesi için dikkate alınması gereken en önemli konulardan biri de sektörün risklerinin belirlenmesidir. Yasal değişiklikler, faiz oranlarının dalgalanması ve kur riski gibi finansal risklerin kırılganlığa bağlı olarak artması, makroekonomik etkenler vb. faktörler günümüzde emeklilik fonlarında farklı ve gelişmiş risk yönetim tekniklerinin kullanımını gündeme getirmiştir (www.pwc.com.tr, 4).

Bu çalışma, Dünyada ve Türkiye’de emeklilik yatırım fonlarının risk yönetimi anlayışını irdelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada öncelikle Dünyada ve Türkiye’de emeklilik yatırım fonları incelenecek ardından emeklilik yatırım fonlarında risk türleri ve yönetimi kapsamlı olarak ele alınacaktır.

Literatür

Türkiye’de emeklilik yatırım fonlarında risk yönetimi ile ilgili çalışmalar sınırlı sayıda olmakla birlikte, özellikle yüksek tutarda emeklilik fonlarına sahip olan gelişmiş ülkelerde birçok çalışma yapıldığı gözlenmektedir.

Shehu (2011) emeklilik fonunda yer alan çok yönlü riskleri açıklamaya çalışmıştır. Yazar firmaların optimal değerini etkileyen döviz kuru riskini analiz etmenin yanı sıra finansal piyasa riskleri ve finansal olmayan piyasa risklerini de incelemiştir. Emeklilik fonlarının şirketlerin risklerini verimli ve etkin bir şekilde azaltmalarını sağlamak için hem risk hem de yatırım analizinde uzmanlar tarafından yönetilecek bir birim kurmaları gerektiğini önermiştir.

Okoye ve Agbawe (2009) Nijerya’da kurulan emeklilik fonlarının ve fon varlıklarının yatırım riskini standart sapma ölçütü kullanılarak ölçmüşlerdir. Çalışmada sermaye piyasasında hisse senedi fiyatlarının incelenen dönemde düştüğü ve dolayısıyla yatırımın değeri ile incelenen firmaların piyasa değerinin etkilendiği bulgusuna ulaşılmıştır.

Tonks (2005) yaptığı çalışmada emeklilik planlarına yatırılan fonların yatırım yönetimi sürecini analiz etmiştir. Çalışmada özellikle emeklilik fonlarından kazanılan yatırım getirilerinin performansı ölçülmeye odaklanılmıştır. Araştırma sonucuna göre büyük miktarlarda emeklilik maaşının az sayıda ülkede bulunduğu belirlenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Hollanda ekonomilerinde GSYİH’ya oranla büyük miktarda emeklilik fonu varlığı olduğu çalışmada tespit edilmiştir.

Puttonen ve Torstila (2003), 2002 yılında yirmi Finlandiya emeklilik fonunun risk yönetimi uygulamalarına ilişkin bir anket çalışması gerçekleştirmişlerdir. Ankete katılan fonlar toplam 8.1 Milyar Euro varlık yatırımı yapan fonlardır. Çalışmada 8,1 Milyar Euro'luk sermayenin % 54'ü sabit getirili araçlara,% 29'u özkaynaklara, kalan tutar ise özel sermaye ve hedge fonlara vb. tahsis edildiği görülmüştür. Ayrıca emeklilik fonlarının çok küçük bir azınlığı, riske göre ayarlanmış getirileri takip etmekte, portföylerini stres testi ile test etmektedir.

Bams, Schotman ve Tyagi (2016), emeklilik fonlarının faiz oranı riski kapsamında düşen faiz ortamında portföy yönetim stratejilerini inceledikleri çalışmalarında genel olarak fonların özkaynaklarını azalttıklarını ve sabit getirili varlıklara yöneldiklerini gözlemlemişlerdir.

Çelik ve Bakar (2013) Türkiye'de 159 emeklilik fonunun 21.03.2012-20.03.2013 tarihleri arasında piyasa riskini ölçümledikleri çalışmalarında RMD ve Koşullu Riske Maruz Değer yöntemlerini kullanmışlardır. Ayrıca emeklilik fonlarını yatırım araçlarının riskliliği açısından analiz ettiklerinde hisse senedi fonlarının en yüksek riske, likit fonların ise en düşük riske sahip olduğunu gözlemlemişlerdir.

Eken ve Gaygısız (2010) çalışmalarında Türkiye'de faaliyet gösteren emeklilik şirketlerinde risk yönetimi yaklaşımları ve bakış açılarının tespit edilmesi için 10 şirkete anket uygulamıştır. Çalışma sonuçlarına göre emeklilik ve hayat sigortacılığı alanında faaliyet gösteren şirketlerin %90'ının risk yönetim departmanlarını ayrı bir birim olarak şirket organizasyonu içerisinde oluşturdukları ve risk yönetim fonksiyonlarını etkili olarak oluşturdukları tespit edilmiştir.

Ural ve Adakale (2009), Türk Sigorta Sektöründe 04.01.2007-31.12.2007 tarihleri aralığında 11 şirkete ait toplam 98 adet fonun, 2007 yılı verilerini kullanarak her bir fonun toplam risk içindeki payını ifade eden Riske Maruz Değerlerini hesaplamışlardır. Çalışmada toplam riski en fazla artıran fonların hisse senedi fonları, en az artıran fonların ise kamu borçlanma aracı fonları olduğu belirlenmiştir.

Korkmaz ve Uygurtürk (2007), Türkiye'de 2004-2006 döneminde 46 emeklilik fonunun performansını ölçmek için regresyon analizi kullanmıştır. Çalışmada emeklilik fonlarının portföylerini oluşturan varlıkların temsil edildiği endeksler karşısında, analize eklenen endeks sayısındaki artışa bağlı olarak, azalan bir performans gösterdikleri tespit edilmiştir. Emeklilik fonlarının başarı düzeyinin değişken sayısı arttıkça azaldığı çalışmada elde edilen diğer önemli bir bulgu olarak göze çarpmaktadır.

Emeklilik Yatırım Fonları

Emeklilik yatırım fonları sponsorlar (işletmeler) ve katılımcılardan alınarak onlar adına toplanan ve riskin dağıtılması ve inançlı mülkiyet esaslarına göre işletilen birikimleri katılımcıların emeklilik dönemlerindeki refah düzeyinin artırılması amacı ile farklı yatırım alternatiflerine değerlendiren kurumsal yatırımcılardır (Altıntaş, 2007, 13).

Amaçlarına göre emeklilik yatırım fonları; gelir amaçlı fonlar, büyüme amaçlı fonlar, kıymetli madenler fonları, ihtisaslaşmış fonlar, para piyasası fonları ve diğer fonlar olmak üzere toplam altı çeşitten oluşmaktadır (Korukoğlu, Ballı ve Korukoğlu, 2008, 214)

Emeklilik yatırım fonundan elde edilen getiri, fonun yatırım stratejisi ve emeklilik fonunun varlık dağıtım kararlarına bağlı olarak değişmektedir. Fonun yatırım kararları bireysel emeklilik katılımcıları veya profesyonel fon yöneticileri tarafından verilebilmektedir (Tonks, 2005, 457).

Emeklilik yatırım fonu portföyü; nakit, vadeli ve vadesiz mevduat, ters repo dahil borçlanma araçları ile hisse senetleri, kıymetli madenlere ve gayrimenkule dayalı varlıklar, repo işlemleri, vadeli işlem ve opsiyon sözleşmeleri, borsa para piyasası işlemleri, yatırım fonu katılma belgeleri, Sermaye Piyasası Kurulu tarafından uygun görülen ve kamuya ilan edilen diğer para ve sermaye piyasası araçlarından oluşmaktadır (Korukoğlu, Ballı ve Korukoğlu, 2008, 214).

Emeklilik fonları kurumsal yatırımcı olarak uzun vadede riski ve getirisi yüksek yatırım araçlarında değerlendirilebilmektedir. Emeklilik yatırım fonları günümüzde hisse senetleri, borçlanma araçları, gayrimenkul sertifikaları başta olmak üzere birçok yatırım aracına yatırım yapabilmektedir (Altıntaş, 2007, 13). Son yıllarda ise emeklilik fonları portföylerini alternatif olarak girişim sermayesi, gayrimenkul, ve hedge fonlara yönelttiği gözlenmektedir (www.pwc.lu, 2016, 3).

Dünyada Emeklilik Yatırım Fonları

Bireysel emeklilik planları türlerine göre emekli maaşının belirli bir katkı veya tanımlanmış fayda esasına göre ödenmesi veya emeklilik planının bireysel ya da grup bazında oluşturulup oluşturulmadığı esasına göre iki şekilde sınıflandırılabilir (Tonks, 2005, 457).

Bireysel emeklilik planları Geleneksel Kamu Emeklilik Sistemleri (Belirlenmiş Fayda Esaslı Emeklilik Sistemleri -Defined-Benefit Plans (DB)) ve Özel Emeklilik Sistemleri (Belirlenmiş Katkı Esaslı Emeklilik Sistemleri - Defined Contribution Plans (DC)) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Geleneksel kamu emeklilik sistemi uzun yıllar uygulamada kalmış ancak yaşanan nüfusa karşılık düşük emekli olma yaşı, çalışma hayatına katılan işgücü oranındaki değişim, yasadışı istihdam gibi nedenlerle yeni emeklilik sistemlerini gündeme getirmiştir. Geleneksel emeklilik sisteminde faydalar sponsorlar (işletmeler) tarafından önceden belirlenmekte ve sonra gerekirse fonun finansmanı için gerekli düzeltmeler yapılabilmektedir. Ülkeler geleneksel kamu emeklilik sistemlerinde yaşanan sorunlara sigorta primlerinin artırılması, emeklilik yaşının yükseltilmesi gibi birtakım çözümler bulmuş ancak bu çözümler emekliliğin finansmanı konusunda geçici çözümler olmuştur. Bu nedenle kalıcı bir çözüm bulabilmek amacıyla özel emeklilik şirketleri tarafından yönetilen Özel Emeklilik Sistemi her katılımcıya kendi tasarrufları oranında emeklilik geliri sağlamayı amaçlamaktadır. Bu sistemde periyodik olarak bir katkı öngörülmüş emeklilik planı sunulmakta ve kazançlar katkı yanısıra yatırım getirisine bağlı olarak belirlenmektedir (Shehu, 2011, 1302).

Fayda ve katkı esaslı emeklilik planlarında plan sponsoru ve plan katılımcılarının ihtiyaçlarını karşılamak için risk yönetimi temelde katkı paylarına emekli maaşının minimize edilmesi ve

faýdalanıcılara fayda azaltma riskini en aza indirmek olmak üzere iki amaç içermelidir. Fayda esaslı emeklilik fonlarında, risk yönetimi emeklilik fonu risklerinin ölçülmesi ve değerlendirilmesi yanı sıra fonun amaçlarına uygun olarak fonun parametrelerinin (katkılar, faydalar ve yatırımlar) oluşturulması, izlenmesi ve revizyonunu gerektirmektedir. Fayda esaslı emeklilik fonlarının karşı karşıya kaldığı önemli riskler yatırım, enflasyon ve uzun ömür riskidir. Emeklilik fonu katılımcıları, özellikle plan sponsorunun iflası gibi nedenlerle plan feshedilirse emeklilik fonu varlıklarının faydalarının yetersiz kalma riskine maruz kalmaktadırlar (Blome, et al., 2007, 5).

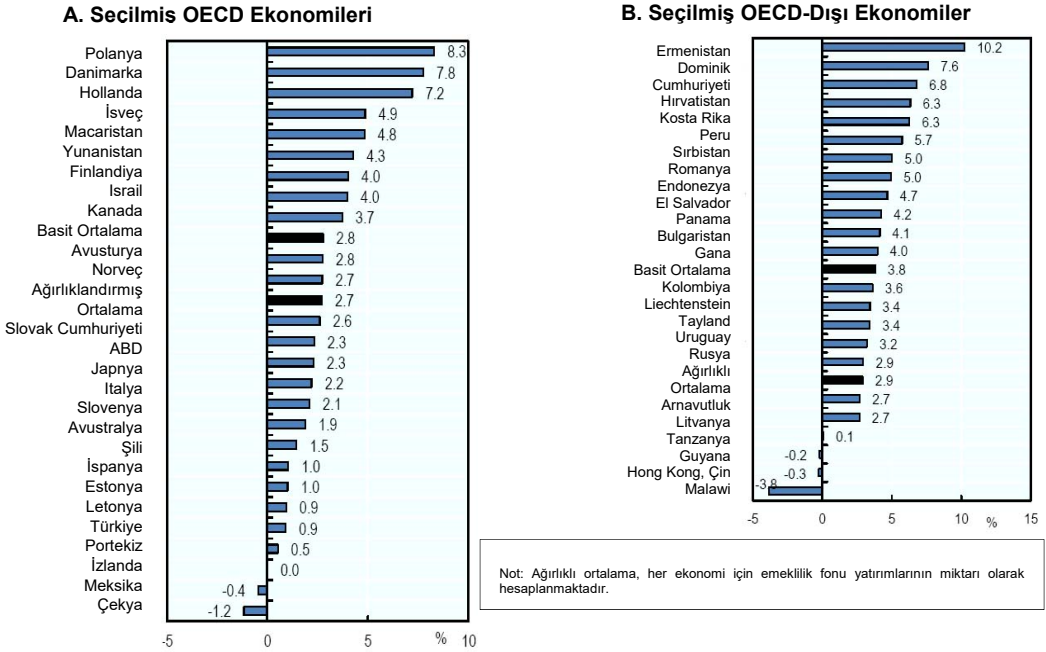
Dünya'da fon yöneticileri genellikle çalışanlar tarafından tercih edilen DB planlarını önermişlerdir. Bunun nedeni DB planlarında, ilişkili finansal risklerin planın bireysel üyeleri yerine plan sponsorları tarafından desteklenmesidir. Günümüzde, önerilen emeklilik planlarının çoğu, çalışanlara önemli miktarda risk transferini içeren DC planlarından oluşmaktadır. Ancak DB'den DC'ye geçiş emeklilik sahiplerine daha fazla sorumluluk yüklemekte bu da, yetersiz veya optimal olmayan yatırım kararlarına neden olabilmektedir (Shehu, 2011, 1302).

Aktif-pasif yönetimi ise tutarlı bir bilanço yaklaşımı içerisinde belirsizlik altında stratejik emeklilik politikasının seçilmesine yardımcı olmak için emeklilik fonları tarafından kullanılan bir finansal risk değerlendirme ve varlık planlama aracıdır (Blome, et al., 2007, 6).

Şekil 1'de görüldüğü üzere; OECD bölgesinde emeklilik fonları 2016 yılında Polonya'da en yüksek getiriyi (% 8,3), ardından Danimarka (% 7.8) ve Hollanda (% 7,2) izlemektedir. OECD ekonomilerinde 2016 yılında ağırlıklı ortalama reel getiri % 2'nin üzerindedir. Buna karşılık, 2016 yılında Çekya, İzlanda ve Meksika'nın emeklilik fonu yatırımlarında pozitif reel getiri oranlarını yakalayamadığını görülmektedir.

OECD dışı 23 Ekonominin 19'unda reel getiri % 2'nin üzerinde ve OECD bölgesinde yer alan ülkelerden daha yüksek oranda gerçekleşmiştir. Emeklilik fonları Ermenistan'da en yüksek reel getiriyi gerçekleştirmiştir (% 10,2). Ancak reel getiri üç ekonomide Guyana (% -0.2), Hong Kong (Çin) (% -0.3) ve Malavi (% -3.8) negatif olarak gerçekleşmiştir (<https://www.oecd.org/finance/Pension-Funds-in-Figures-2017.pdf>, 2)

Şekil 1. Seçilmiş OECD ve OECD-Dışı Ekonomilerde Emeklilik Fonlarının Reel Net Yatırım Getiri Oranı, (Aralık 2015 – Aralık 2016, %)

Kaynak: (Pension Funds in Figures; 2017: 2)

Emeklilik fonları, 2016 yılında özkaynaklar ve tahvillere ağırlıklı olarak yatırım yapmıştır. Emeklilik fonları portföylerinin %75'inden fazlasını, OECD ekonomilerinden 27'sinde ve ağırlıklı olarak özkaynak ve tahvil olarak tutmuştur. 2016 yılında iki OECD ekonomisinde (Avustralya, Polonya) ve iki OECD olmayan ekonomide (Hong Kong (Çin) ve Namibya), emeklilik fon portföylerinin % 50'sinden fazlasını hisse senedi temsil etmektedir. Uzun vadeli düşük faiz ortamına rağmen, özellikle bazı Orta ve Doğu Avrupa ekonomilerinde (Çekya, Macaristan, Sırbistan, Slovak Cumhuriyeti) ve Latin Amerika ekonomilerinde, emeklilik fonları portföylerindeki bono ve tahvillerdeki payını halen yüksek tutmaktadır (Şili, Kosta Rika, Dominik) (<https://www.oecd.org/finance/Pension-Funds-in-Figures-2017.pdf>, 3).

Emeklilik yatırım fonlarının en temel göstergelerinden biri Emeklilik Yatırım Fon Varlıklarının Toplam Değeri / Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH)'dir. Dünyada 2015 yılında, dört OECD ülkesinde (Hollanda, İzlanda, İsviçre, Avustralya) emeklilik yatırım fonlarının GSYH'ye oranı %100'ü geçmiştir. OECD kriterlerine göre emeklilik piyasasının "olgun" emeklilik fonu piyasası olarak değerlendirilmesi için bu oranın %20'nin üzerinde olması gerekmektedir. Sadece 14 OECD ülkesi bu orana sahiptir (Emeklilik Gözetim Merkezi, 2016, 62).

Türkiye’de Emeklilik Yatırım Fonları

Türkiye’de Bireysel Emeklilik Kanunu, 7 Ekim 2001 tarihinde 4632 sayılı Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu uyarınca yürürlüğe girmiş, 27 Ekim 2003 tarihinden itibaren emeklilik şirketleri faaliyete geçmiştir. (Çelik ve Bakar, 2013, 356).

BES tasarrufların toplanması, değerlendirilmesi ve kişiye toplu para ya da maaş ödenmesi temeline dayanan bir sistemdir. Katılımcıların ödediği katkı paylarının %25’ine karşılık gelen tutar devlet katkısı olarak bireysel emeklilik hesaplarına ödenmektedir. Katılımcılar birikimlerinin hangi fon/fonlarda değerlendirileceğine kendi risk ve beklenti tercihlerine göre karar verebilmektedirler. Emeklilik fonları uzman portföy yöneticileri tarafından yönetilmekte, fon portföyünüzdeki varlıklar Takasbank tarafından saklanmaktadır (<http://www.egm.org.tr/bireysel-emeklilik/bireysel-emeklilik-nedir/>)

Türkiye’de bireysel emeklilik sistemine ilişkin özet bilgiler aşağıda tabloda yer almaktadır.

Tablo 1: Türkiye BES Özet Bilgiler (Mart 2018)

Katılımcıların Fon Tutarı	70.185,3 Milyon TL
Devlet Katkısı Fon Tutarı	10.282,5 milyon TL
Yatırıma Yönelen Tutar	53.527,1 milyon TL
Şirketlerin Katılımcılarının Toplamı	6.948.200 Kişi
Katkı Payı Tutarı	54.339,5 Milyon TL

Kaynak: (<http://www.egm.org.tr/bilgi-merkezi/istatistikler/bes-istatistikleri/bes-ozet-verileri/> Erişim Tarihi: 20.03.2018).

BES Kanunu’nda yapılan bir değişiklik ile 1 Ocak 2017 tarihinden işverenler çalışanlarını Otomatik Katılım Sistemi’ne (OKS) dâhil etmekle zorunlu kılınmıştır. Bu nedenle işverenler çalışanlarının, özel sektör için prime esas kazançlarının, kamu için ise emeklilik keseneğine esas aylığın en az %3’ünü sisteme aktarırlar. Çalışanlar bu sistemden istedikleri zaman çıkma hakkına da sahiptir (<http://www.egm.org.tr/isverenler/isveren-bilgilendirme-rehberi/>)

Türkiye’de emeklilik yatırım fon varlıklarının GSYH’ye oranı 2015 yılı için %5,5 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye’de Aralık 2016 itibarıyla on sekiz emeklilik şirketlerine ait 1.248 adet emeklilik planı bulunmaktadır (Emeklilik Gözetim Merkezi, 2016, 58,62).

Türkiye’de 2016 yılında 2015 yılına göre emeklilik yatırım fonları %27 büyümüştür ve 2016 yılı sonu itibarıyla Devlet Katkısı fonları dahil 60.698.182.092 TL toplam net varlık değerine ulaşmıştır. 31.12.2016 tarihi itibarıyla emeklilik yatırım fonları; altın 1.409 milyon TL), Eurobond yabancı menkul kıymetler (5.812 milyon TL), katılma hesapları (36 milyon TL), pay (7.292 milyon TL), repo-ters repo (4.049 milyon TL), tahvil-bono (27.010 milyon TL), Takasbank Para Piyasası (841 milyon TL), vadeli mevduat (8.198 milyon TL), vadeli işlemler nakit teminatları (202 milyon TL) ve özel sektör borçlanma araçları (5.849 milyon TL) olmak üzere 60.698 milyon TL tutarına ulaşmıştır (Emeklilik Gözetim Merkezi, 2016, 64).

2016 yılı sonu itibarıyla bireysel emeklilik fonlarında, grup bazında en yüksek net varlık artışı %158 ile Kıymetli Maden fon grubunda gerçekleşirken, %48 oranında artış ile Kamu Borçlanma (YP) fon grubu en yüksek artışın gerçekleştiği ikinci fon grubu olmuştur. Standart fon grubunda %37'lik, Likit fon grubunda %33'lük, Esnek fon grubunda %22, Hisse Senedi fon grubunda %15 ve Kamu Borçlanma (TL) fon grubunda ise önceki yıla göre %9'luk bir değişim yaşanmıştır (Emeklilik Gözetim Merkezi, 2016, 65).

Emeklilik Yatırım Fonlarında Risk Yönetimi

Riski, basit ifade ile zarar ya da kayıp yaratacak bir olayın ortaya çıkma olasılığı olarak tanımlanmaktadır (Eken ve Gaygısız, 2010, 62). "Risk yönetimi süreci, yönetim politikalarının, prosedürlerin ve iletişim faaliyeti uygulamalarının, danışmanlık, içerik oluşturulması ve tanımlanması, analizi, değerlendirilmesi, eğitimi, izlenmesi ve risklerin gözden geçirilmesinin sistematik olarak uygulanmasıdır." (Highland Council Pensions Pensions Committee, 2015, 7). Dolayısıyla, etkili bir risk yönetim sistemi, tüm maddi riskleri, bireysel ve toplu bir düzeyde tanımlamak, ölçmek, izlemek, değerlendirmek ve kontrol etmek için gerekli stratejiler, süreçler ve raporlama prosedürlerinden oluşmaktadır (OECD, 2011, 4).

Risk yönetimi, esasında bir kurumun kendisi için belirlediği hedeflere ulaşmayı amaçlayan bir süreçtir. Finansal risk yönetimi dahil işletmedeki tüm riskler kurum kültürünün önemli bir parçasıdır. İşletmelerde risklere ilişkin açık ve proaktif bir tutum sergilenmesi, risklerin erkenden tanımlanarak önleyici kontrol tedbirlerinin alınmasına katkıda bulunmaktadır (Hoogdalem ve diğerleri, 2013, 3).

Bir kuruluşun stratejik hedefleri, yatırım sürecinin başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Yatırım riskini yönetmenin temel yolu emeklilik fonunun yatırım politikasını oluşturmaktır. Ayrıca bu politikaların yasal yükümlülükler (ihtiyatlı kişi ve niceliksel sınırlar) ve emeklilik fonunun amaçları (borçların özellikleri, borçların vadesi, likidite ihtiyaçları, risk toleransı vb.) ile tutarlı olması gerekmektedir (OECD, 2011, 10).

İşletmelerde yatırım sürecinin her aşamasında, yatırım portföyünün iyi uygulanması için seçimler yapılır ve kısıtlamalar veya görevler ile ilgili bir sonraki aşamaya geçilir. Her seviyede alınan kararların belirlenen limitler dahilinde ve risk yönetimi kapsamında gerçekleştirildiğine dair bir onay verilmelidir. İşletmelerde risk yönetimi modelleri, yatırım sürecinin bu katmanlı yapısıyla tutarlı olmalıdır (Hoogdalem, Lieshout, Burgt, Vos & Welie, 2013, 5).

Emeklilik fonlarının hedeflerine ulaşmasını olumsuz yönde etkileyebilecek birtakım iç ve dış faktörler etkili risk değerlendirmesi ile tespit edilebilmektedir. İç faktörlere örnek olarak kurumun karmaşık yapısı, personel kalitesi, organizasyonel değişiklikleri ve işgücü devri gibi faktörler sayılabilir. Dış faktörler olarak ise değişken ekonomik koşullar veya teknolojik gelişmeler örnek verilebilir (OECD, 2011, 6).

Emeklilik yatırım fonlarında risk yönetimi temelde gelecek belirsizliklerine karşın gerek bireysel gerekse kurumsal yatırımcıların yatırım risklerini en etkin şekilde ölçebilmek ve yatırımlardan riske göre daha yüksek getiri elde etmeyi amaçlamaktadır (Altıntaş, 2007, 14).

Özellikle, birçok emeklilik fonları son yıllarda alternatif yatırım kategorilerine ve karmaşık ürünlere giderek daha fazla yatırım yapmıştır (OECD, IOPS, 2011, 4). Emeklilik fonlarının risk bilinci ve yatırım yönetimi gelişmişliği arttıkça yatırım risklerinin bir bölümünü koruması ve türev araçların kullanımının artması beklenmektedir (OECD, IOPS, 2011, 21).

Emeklilik yatırım fonları iki büyük risk sınıfıyla karşı karşıyadır. Birincisi, varlık fiyatıyla ilgili finansal piyasa riskleri ve diğer risklerin yanı sıra genel firmaların değerini etkileyen döviz kuru riskini de içerir. İkincisi, maaş ve enflasyon gibi finansal piyasa dışındaki tüm riskleri kapsayan arka plan riskleridir (Shehu, 2011, 1303).

Türkiye’de Price Waterhouse Coopers tarafından yapılan bir araştırmaya göre Sigortacılık sektöründe öngörülen riskler içerisinde; makroekonomik faktörler, politik etkenler, yasalar ve mevzuat değişiklikleri, değişim yönetimi, yönetim kalitesi, teknolojik gelişmeler, risk yönetimi kalitesi, iş uygulamaları, sermayeye erişim kanalları ve koşulları sayılmaktadır (www.pwc.com.tr, 2017, 4).

Sigortacılık sektöründe emeklilik planlarında karşılaşılan temelde üç risk: (www.fic.gov.bc.ca, 2014, 3).

- ✓ İşletme (Sponsor)/Endüstri Riski; işletmeye özel veya işletmenin bulunduğu sektörde yaşanan olaylar nedeniyle sponsor iflas riski veya potansiyel olumsuz mali etki riskidir. Bunlar arasında; emeklilik planı sponsorunun mali gücü, sanayi sektörünün iş görünümü, birleşme, iktisap veya küçülme gibi önemli olaylar ve ekonomik koşullar sayılabilir.
- ✓ Fonlama Riski; Plan finansmanında eksikliklerin ortaya çıkması üye avantajları açısından risk teşkil etmektedir. Fonlama riski arasında; aktüeryal değerlemelerde ve öngörülen tahminlerde fon seviyeleri, planı kurtarma için finansman stratejileri, faiz oranlarındaki dalgalanmalar ve makroekonomik olaylar yer almaktadır.
- ✓ Yönetişim riski; Kötü gözetim, zayıf iç kontroller ve etkisiz plan yönetimi ile ilişkili risklerdir. Bu riskler;
 - Gözetim, izleme ve denetleme politikalarının varlığı ve politikaların izlendiğine ilişkin belgeler
 - Plan yöneticileri tarafından nitelikli servis sağlayıcıların kullanımı ve gözetim
 - Yönetim raporlaması, performans ölçüleri ve risk yönetimi süreçleri
 - Düzenleyici raporlara uyum derecesi
 - Üyeler arasındaki iletişim kaynaklıdır.

Sektörde emeklilik yatırım fonları ile ilgili ortaya çıkabilecek olan risklere ise aşağıda değinilmiştir: (Korukoğlu, Ballı ve Korukoğlu, 2008, 214-216).

- a) Piyasa Riski: Finansal piyasalarda ekonomik kaynaklı gelişmeler nedeni ile finansal varlık fiyatlarında görülen düşüşlerin yatırımcılar açısından oluşturduğu risktir.
- b) Ekonomik Risk: Ekonomi yönetimindeki olumsuz gelişmeler ve kötü yönetim nedeni ile oluşan yüksek enflasyon oranı, düşük büyüme hızı gibi nedenlerle reel getiri oranlarının düşme riskidir.
- c) Ödememe Riski: Emeklilik fonunun yatırım yaptığı menkul kıymetleri ihraç eden şirketlerin finansal yükümlülüklerini yerine getirememesi riskidir.
- d) Korunma Riski: Emeklilik fonu yönetiminde türev ürünler kullanılarak gerçekleştirilen işlemlerde doğru pozisyon alınmaması veya katılımcıların beklentileri ile örtüşmeyen risk ve getiri özelliklerine sahip finansal araçlara yatırım yapması halinde oluşabilecek risk türüdür.
- e) Yönetim Riski: Fon yöneticilerinin alanlarında yeterli bilgi ve tecrübeye sahip olmaması ya da kötü niyetli yönetim anlayışı nedeni ile oluşabilecek risk türüdür.
- f) Operasyonel Risk: Operasyonel risk, yetersiz veya başarısız iç süreçler, insanlar veya sistemler veya dış faktörlerden kaynaklanan kayıp riskidir (Sugita, 2009 3). Fon yöneticilerinin işlerinde gerekli dikkat ve özeni göstermemelerine bağlı olarak oluşacak kayıplar, bilgi-işlem sistemlerinde meydana gelebilecek aksaklıklar, doğal afetler vb. sebeplerle bireylerin birikimlerinde yaşanabilecek değer kaybı yanı sıra katkı paylarının toplanması ve yatırıma yönlendirilmesinde meydana gelebilecek yanlışlıklardan kaynaklanan risk türüdür.
- g) Faiz Oranı Riski: Katılımcıların hesaplarında biriken paralarını emekliliğe hak kazanıldıktan sonra yapacakları bir yıllık gelir sigortası çerçevesinde periyodik dönemler halinde almak istemeleri halinde, ellerine geçecek olan miktarın, o andaki faiz oranı ile yakından ilişkili olmasından dolayı ortaya çıkan risk türüdür.
- h) Yaşama Riski: Emeklilik birikiminin periyodik dönemlere yayılarak çekilmesi halinde, ortalama yaşam süresinin uzaması sebebiyle elde edilecek gelirin etkilenmesi veya toplu para halinde çekilmesinin mümkün olduğu durumlarda ise, bireylerin elde ettikleri parayı kalan yaşam sürelerine etkin bir şekilde dağıtamaması halinde ortaya çıkacak risk türüdür.
- i) Gider Riski: Emeklilik fon yöneticilerinin ücret ve giderlerin çok fazla olmasının, katılımcıların birikimleri üzerinde düşüşlere neden olması durumunda gerçekleşen risk türüdür.
- j) Maliye Politikası Riski: Devletin, emeklilik fonlarının vergilendirilmesi ile ilgili düzenlemelerde, birikimleri olumsuz etkileyecek düzenlemeler yapma ihtimaline ilişkin risktir.
- k) Düzenleyici Otorite Riski: Yasal ve düzenleyici risk, yönetmelikler, kurallar ve zorunlu endüstri uygulamaları dahil olmak üzere yürürlükteki yasalara uyulmaması nedeniyle oluşan zarar riskidir (Sugita, 2009, 3). Düzenleyici otoritelerin, emeklilik fonu yönetim şirketlerindeki problemleri zamanında tespit ederek gerekli önlemleri almaması durumunda bireylerin birikimlerinin zarara uğrama riskidir (Korukoğlu, Ballı ve Korukoğlu, 2008, 215).

k) Politik risk: Hükümetlerin, emeklilik fon varlıklarına el koymak, asgari katkı paylarını azaltmak, ya da yatırımları sosyo-politik amaçlar doğrultusunda yönlendirmek suretiyle emeklilik sisteminin işleyişine müdahale etmeleri halinde ortaya çıkabilecek risk türüdür.

Risk yönetimi tekniklerindeki ilerleme, JP Morgan'ın 1994'te piyasaya sürdüğü RiskMetrics ile birlikte hızlanarak, piyasa riskinin ölçülmesinde Standart VaR'ın kullanılmaya başlanması ile devam etmiştir. Modern risk yönetimi günümüzde piyasa riskleri etrafında gelişmiş olup risk fiyatlamasına dayanmaktadır (Franzen, 2010, 9).

RMD analizi tek bir yatırım aracının veya birden fazla yatırım aracından oluşan portföylerin riskini doğrudan hesaplayarak emeklilik fonlarının yatırım süreçlerini etkileyebilmektedir.

Risk yönetimi, son dönemlerde işletmelerde yatırım riskinin ortadan kaldırılması ve yatırım riski nedeni ile oluşabilecek muhtemel kayıpları tahmin ederek işletmelerin karşılaşacakları sermaye kayıplarının ölçümü ve riske maruz değerin hesaplanması üzerine yoğunlaştığı görülmektedir (Altıntaş, 2007, 14).

Sonuçlar ve Tartışma

Emeklilik yatırım fonları finansal piyasalarda önemli kurumsal yatırımcılardan biridir. Emeklilik yatırım fonlarının yatırım kararları, fonların finansal varlıklar içerisindeki nispi önemi bakımından piyasada önemli bir etkiye sahip olmaktadır. Emeklilik yatırım fonları özellikle uzun vadeli enstrümanlara yatırım yaptıkları için sermaye piyasasının gelişmesinde önemli etkilere sahiptir. Ayrıca emeklilik yatırım fonları yatırımlarını şirketlerin hisse senetleri ve altyapı fonlarına yatırarak reel ekonomiyi de desteklemektedirler. Böylece finansal piyasalarda belirsizliği azaltarak oynaklığı düşürmektedirler.

Emeklilik yatırım fonu yöneticileri portföylerini verimli bir şekilde yönetmek için uygun yatırım politikalarını belirleyerek uygulamakta, portföy performansının ve emeklilik yatırım fonlarının taşıdığı riskleri sürekli olarak gözden geçirmektedir. Emeklilik yatırım fonları sistematik veya sistematik olmayan risklere tabidirler.

Yatırım fonlarında ortaya çıkabilecek risklerden bazıları, emeklilik fonlarının işlem gördüğü piyasaların işleyişinden ve yapısından kaynaklanmakta olduğu için sistematik riskler olup şirketler tarafından azaltılması mümkün değildir. Bazı riskler ise emeklilik fon yöneticilerinin sağlıklı ve piyasayı iyi analiz eden yatırım kararları sonucu elimine edilebilmektedir. Bu nedenle emeklilik şirketlerinde fonların risklerini doğru bir şekilde değerlendirebilecek ve yatırım analizi yapabilecek risk ve yatırım uzmanları tarafından oluşan bir risk birimine ihtiyaç duyulmaktadır.

Günümüzde OECD ülkeleri dahil birçok ülkede yapılan emeklilik reformlarının temel nedeni, sistemin finansal sürdürülebilirliği ve riski konusundaki endişelerdir. Türkiye'de bireysel emeklilik sistemi ve son olarak otomatik katılım sistemi bu endişeleri gidermek için alınan tedbirler arasında sayılmaktadır.

Kaynakça

- Altıntaş K. M., (2007), Türk Özel Emeklilik Şirketlerinin Kısa Vadeli Yatırım Riskliliği: Riske Maruz Değer (VAR) Uygulaması, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9/2, 19-37.
- Bams, D., Schotman, P.C. and Tyagi, M., (2016), Pension Fund Asset Allocation in Low Interest Rate Environment, ss.1-39
- Blome S., Fachinger K., Franzen D., Scheuenstuhl G. and Yermo J., (2007), "Pension Fund Regulation and Risk Management: Results from an ALM Optimisation Exercise", OECD Working Papers on Insurance and Private Pensions, No.8, 1-60.
- Çelik, S. ve Bakar, Ö., (2013), Türkiye’de Faaliyet Gösteren Emeklilik Şirketlerinde Risk Ölçümü: Riske Maruz Değer ve Koşullu Riske Maruz Değer Analizi, 1. Ulusal Sigorta ve Aktüerya Kongresi Bildiri Kitabı, Ankara, ss.355-374.
- Emeklilik Gözetim Merkezi (EGM), (2016), Bireysel Emeklilik Sistemi Gelişim Raporu 2016, 1-108.
- Eken M. H. ve Gaygısız H. (2010), Bireysel Emeklilik Şirketlerinde Risk Yönetimi ve Türkiye Örneği, Maliye Finans Yazıları, Year:24, Vol:88, 55-78.
- Ficom’s Risk-Based Regulatory Framework for Pension Plans in British Columbia, (2014), 1-16, <http://www.fic.gov.bc.ca/pdf/pensionplans/RegulatoryFramework.pdf>.
- Franzen, D. (2010), Managing Investment Risk in Defined Benefit Pension Funds, OECD Working Papers on Insurance and Private Pensions No. 38, 1-58.
- Highland Council Pensions Committee, (2015), Risk Management Review and Update Report, 1-18. <https://www.highland.gov.uk>
- Hoogdalem S., Lieshout L., Burgt E., Vos M. & Welie T. (2013), Financial Risk Management for Pension Funds, 2013, 1-12. <http://www.ortecfinance.com/-/media/Files/Research/Working%20Papers/Applied/Public/OFRC%20Applied%202013%2001%20EN%20v2.ashx>
- Kırkağaç M., ve Gençtürk, Y., (2016), Bireysel Emeklilik Planlarında Hedef Fon Büyüklüğüne Ulaşmak İçin Değişken Katkı ve Optimal Yatırım Stratejisi, İstatistikçiler Dergisi: İstatistik & Aktüerya, IDIA 9,(2), 54-65.
- Korkmaz, T. ve Uygurtürk, H., (2007). “Türk Emeklilik Fonlarının Performans Ölçümünde Regresyon Analizinin Kullanılması”, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3 (5), 37-52.
- Korukoğlu S., Ballı S., ve Korukoğlu A., (2008), Emeklilik Fonlarının Performans Değerlendirilmesinde Bulanık Uzman Sistem Kullanımı, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 23 (2), 213-227.
- OECD, (2011), OECD/IOPS Good Practices for Pension Funds’ Risk Management Systems, International Organisation of Pension Supervisors, 1-20.
- OECD, IOPS, (2011), Pension Fund Use of Alternative Investments and Derivatives: Regulation, Industry Practice and Implementation Issues, IOPS Working Papers on Effective Pension Supervision, No. 13, 1-30.
- Okoye E.I. ve C.O. Agbawe (2009). “Risk Analysis of Pension Funds Investment in the Nigerian Capital Market”, Journal of Business and Management Studies, 3 (1), 162-171.
- Pension Funds in Figures, (2017), 1-4. (<https://www.oecd.org/finance/Pension-Funds-in-Figures-2017.pdf>)
- Puttonen V. And Torstila S. (2003), “[Risk Management in Finnish Pension Funds: A Survey](#)”, *Finnish Journal of Business Economics*, Vol.52, 31-46.
- Shehu, A.A. (2011), Study on Financial Risk Analysis in Pension Funds Investment: an Implication of Exchange Rate Exposure, Proceedings of the 8th International Conference on Innovation &

Management,

1301-1308.

http://www.pucsp.br/ictim/ingles/downloads/papers_2011/part_7/part_7_proc_49.pdf

Sigortacılık Sektöründe Öngörülen Riskler 2017 Türkiye Sonuçları, (2017), 1-8. (www.pwc.com.tr)

Sugita, Ken, (2009), Risk Management of Pension Funds and the Global Financial Crisis, 1-16,
http://www.actuaries.org/EVENTS/Congresses/Cape_Town/Papers/.

Tonks I. (2005), Pension Fund Management and Investment Performance, Ed. Clark and Munnel, The Handbook of Pensions, Chapter 23, 456-480.

Ural, M. & Adakale, T. (2009), Bireysel Emeklilik Fonlarında Risk Yönetimi ve Riske Maruz Değer Analizi, *Ege Academic Review*, 9 (4), 1463-1483

Uygurtürk, H. & Korkmaz, T., (2015), Portföy Optimizasyonunda Markowitz Modelinin Kullanımı: Bireysel Emeklilik Yatırım Fonları Üzerine Bir Uygulama, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 67-81.

Global Pension Funds, Best Practics in the Pension Fund Investment Process, (2016), 1-134,
<https://www.pwc.lu/en/asset-management/docs/pwc-awm-global-pension-funds.pdf>

İnternet Kaynakları:

<http://www.egm.org.tr/bilgi-merkezi/istatistikler/bes-istatistikleri/bes-ozet-verileri/>Erişim Tarihi: 20.03.2018.

Tarihi:

<http://www.egm.org.tr/isverenler/isveren-bilgilendirme-rehberi/> Erişim Tarihi: 10.03.2018.

<http://www.egm.org.tr/bireysel-emeklilik/bireysel-emeklilik-nedir/>) Erişim Tarihi: 20.03.2018.

12 | Bankalarda Kamu Denetimi

Neşe ÇOBAN ÇELİKDEMİR

Giriş

Bankalar hem para piyasalarının hem de sermaye piyasalarının önemli bir unsuru durumundadır. Son dönemde bankaların geleneksel bankacılık faaliyetleri yanında, kaynak sağlamak amacıyla sermaye piyasalarına yönelmeleri, özellikle kendi hisse senetlerini halka arz ederek halka açık anonim şirket niteliği kazanmaları hem hissedarlara hem de kamuya şeffaf bilgi sunma sorumluluğunu da beraberinde getirmektedir.

Türkiye’de faaliyet gösteren işletmeler çeşitli kanunlar çerçevesinde ve farklı üst yapılar tarafından denetime tabi tutulmaktadır. Bunlar; Sermaye Piyasası Kanununa tabi işletmelerin denetleyen Sermaye Piyasası Kurumu Denetim Kurulu, Sermaye şirketlerinin Türk Ticaret Kanunu (TTK) çerçevesinde inceleyen Ticaret Bakanlığı Teftiş Kurulu; sigorta şirketlerinin TTK’na uygunluğunu inceleyen Hazine Müsteşarlığı Sigorta Denetleme Kurulu; işletmelerin işlem ve hesaplarının vergi mevzuatına uygunluğunu ve beyan edilen vergilerin doğruluğunu inceleyen Maliye Bakanlığı Teftiş Kurulu, Hesap Uzmanları Kurulu ve Gelirler Kontrolörleri, Vergi denetmenleri; bankaların bankacılık faaliyetlerine giren işlem ve hesaplarının Bankalar Kanununa uygunluğunu inceleyen Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu; işletmelerin sigorta işlemlerinin ve bildirimlerinin doğruluğunu inceleyen Sosyal Güvenlik Kurumu Teftiş Kurulu gibi farklı yetki, amaç ve büyüklükteki yapılarıdır.

Kamu denetimi; kapsamı geniş bir denetimi ifade etmektedir. Kamu denetiminde amaç, düzeninin sağlanması ve kamu haklarının güvence altına alınarak korunmasıdır. Kamusal denetimler, yasalarda belirtilen hükümlere dayalı olarak kamu kuruluşlarına bağlı olan denetçiler tarafından yapılmaktadır. Kamu denetimini yerine getirenler devlet memuru niteliğindeki denetim görevlileri elemanları tarafından yerine getirilir. Bu denetim görevlileri kamu otoritesi adına yaptıkları

denetimler inceleme, denetim, teftiş, araştırma ve soruşturma şeklinde olabilir. Sözkonusu denetim düzenli bir şekilde bilgi alıp verme şeklinde de yapılabilir.

Türkiye'deki muhasebe uygulamaları değerlendirildiğinde; Kamu Yararını İlgilendiren Kuruluşlar (Bankalar, Sigorta şirketleri, Aracı kurumlar ve tüm Sermaye Piyasası Kurumları ve Halka Açık Şirketler) mali tablolarını UFRS,TMS ve TFRS'ye göre hazırlamaları gerekmektedir. Halka açık olmayan, genellikle KOBİ olarak değerlendirdiğimiz A.Ş'ler ise Mali Tablolarını Türk Vergi Mevzuatına göre hazırlamak zorundadırlar. Muhasebe kayıtlarına bakıldığında ise Halka Açık Şirketler Türkiye'de faaliyet gösterdikleri için ve Türk Vergi Kanunlarına göre vergi verdikleri için Muhasebe Kayıtlarını VUK değerleme ölçeklerine göre gerçekleştirmelidirler.

Bankalar kamu hakların en fazla korunması gerekli olan şirketlerin başında gelmektedir. Dünya'da bankaların ve benzeri yapıların denetiminin tek çatı altında toplandığı uygulamalarla birlikte bankaların farklı fonksiyonları açısından darklı kurumlardan ayrı ayrı denetlendiği yapılar bulunmaktadır. Kanun'a tâbi olan kuruluşlarda denetim yapma yetkisi olan çeşitli kamu kurumları olabilmektedir. Örneğin, halka açık bankalarda SPK'nın denetim yapma yetkisi bulunmaktadır.

Bu bölümde bankaların denetiminin faaliyetler açısından, yasadışı işlemlerin takibi açısından ve vergisel açıdan incelemesi yapılmıştır. Türkiye'de faaliyet gösteren bankalar faaliyete geçme aşamasında itibaren BDDK tarafından denetlenmektedir. Ayrıca bankalar para hareketinin kontrol edilmesi amacıyla da Masak denetimine tabi yapılarıdır. Kurumsal bir şirket olarak vergi inceleme elemanları her zaman bankaları incelememektedir. Bu incelemeler sonucunda düzenlenen rapor ve mütalaaların, inceleme yapılan kuruluş (banka ve diğer kuruluşlar) tarafından BDDK'ya gönderilmesi gerekmektedir.

Bağımsız denetim firmaları tarafından kuruluşlar nezdinde yapılan denetim sonucu hazırlanan bağımsız denetim raporları da Kanun'a tabi kuruluşlar tarafından BDDK'ya gönderilecektir.

BDDK Denetimi

Aracılar, araçlar ve piyasalardan oluşan finansal sistemin vazgeçilmez ve en önemli finansal araçlarından biri bankalardır. Bankaları finansal içerisinde üzerinde tasarrufları ihtiyaç sahiplerine aktaran bir aracıdır. Bu aracılık faaliyetini yürütürken kurum içi ve kurum dışı denetime tabi tutulan bankalar; finansal sistemin temel taşı olması nedeniyle farklı uygulamalara tabi tutulurlar.

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK), tasarruf sahiplerinin hak ve menfaatlerini korumak, mali piyasalarda güven ve istikrarı sağlamak, kredi sisteminin etkin bir şekilde çalışmasını temin etmek ve bankacılık sistemini etkin, sağlıklı ve uluslararası düzeyde rekabet edebilir bir yapıda işleyişi için uygun ortamı yaratmak amacıyla kurulmuştur.

Kurum, karar alma işlevini Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu aracılığıyla yürütmektedir. Kurum, düzenleme ve denetleme görev ve yetkilerini hiç bir kuruma bağımlı olarak değil bağımsız olarak yerine getirir. Kanunla belirlenmiş bağımsızlık sahibi olan Kurum'a kararlarını etkilemek amacıyla hiçbir kurum veya kişiden emir ve talimat almaz. Kurul kararları yerindelik denetimine de tâbi değildir.

ılı Bankacılık Kanunu'nun 65'inci maddesine göre; Kanun kapsamındaki kuruluşlar ve bu kuruluşların faaliyetleri, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu'nun (BDDK) denetim ve gözetimine tabidir. Bu Kanun kapsamındaki kuruluşlar 2'nci maddede sayılmıştır. Bu maddede sayılan kuruluşlar; bankalar (mevduat-katılım-kalkınma ve yatırım bankaları), Finansal holding şirketleri, Türkiye Bankalar Birliği (TBB), Türkiye Katılım Bankaları Birliği ve Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF)'dur.

Türkiye'de bankacılık sisteminde faaliyet gösteren tüm yapılar ve bunların tüm faaliyetleri Kurum'un gözetim ve denetimine tâbidir.

Türk kanunlarına göre Türkiye'de kurulmuş her banka (sermayesi tamamen yabancı ortaklara ait ve/veya yönetimi yabancılar da olsa dahi) Türkiye'de yürürlükte olan mevzuata tâbidir. Türkiye'de kurulan bankanın tamamen yabancı sermayeli olması ve/veya yönetiminin yabancılar da olması farklı uygulamalara yol açmamaktadır. Yurt dışında kurulu bankaların Türkiye'de, Türk kanunlarına göre kurdukları bankalar ve Türkiye'deki şubeleri ile bunların faaliyetleri 5411 sayılı Bankacılık Kanunu'nun kapsamı içerisindedir. Ayrıca bankaların yurt içinde yer alan şube ve temsilcilikleri de Kanun kapsamındadır. Ayrıca, denetim otoriteleri tüm gözetim ve denetim otoriteleri ile temaslarda bulunarak bilgi alışverişini sağlamalıdır. Yurt dışında kurulmuş bankalar ile bunların faaliyetleri bu 5411 sayılı Bankacılık Kanunu kapsamında olmadığından BDDK denetimi kapsamında da değildir. Ancak, Türkiye'deki bankaların yurt dışındaki şubeleri, esas itibarıyla, kurulu buldukları ülke yasalarına tâbi olarak bankacılık faaliyetlerini gerçekleştirirler ise de, aynı Kanun'un "Konsolide Denetim" başlıklı maddesine göre konsolide denetime tâbi olacaklardır.

Konsolide denetime tabi tutulacak ortaklıkların ana faaliyet konuları para ve sermaye piyasaları ile sigortacılık olmalıdır. Bankaların söz konusu faaliyetler dışındaki alanlarda faaliyet gösteren ortaklıkları bulunabilmektedir. Bu türlü ortaklıklar doğal olarak konsolidasyon kapsamı dışındadır. Ana ortaklık niteliği taşıyan bankalar, gruba dâhil tüm bağlı ve birlikte kontrol edilen ortaklıkların finansal tablolarını konsolide etmekle ve Mart, Haziran, Eylül ayları ve yıl sonları itibarıyla konsolide finansal tablolar düzenlemek zorundadır. Bankacılık gözetim ve denetim otoritesi, her bankanın muhasebe kayıtlarının doğru ve yeterli bilgiyi sağlayacak kayıtların mevcut olduğundan ve bankanın varlık ve yükümlüklerini gerçeği yansıtacak şekilde düzenli olarak yayımladığından, bankaların sermaye yeterliliği yükümlülüğünü yerine getirdiğinden emin olmak ve aksi durumlarda düzenleyici tedbir almak zorundadır.

BDDK Denetiminin Esasları ve Kapsamı

BDDK'nın kurulması ve faaliyete geçmesi ile bankacılık sisteminde gözetim ve denetim tek bir çatı altında toplanmıştır. Kurum; bankacılık gözetiminde kullanılan uluslararası standartların Türk bankacılık sistemine uyarlanması, bankacılık sisteminde güven ve istikrarı sağlamak, bankaların risk ölçüm ve yönetim tekniklerinin geliştirilmesi ve iç denetim mekanizmalarının oluşturulması konularında çalışmalar yürütmektedir.

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumunun denetleme faaliyetleri üç aşamada yerine getirmektedir. Bunlar; uzaktan gözetimi, yerinde denetim ve gerekli tönlemlerin alınarak uygulamaya konulmasıdır.

Uzaktan gözetim işlevi yerine getirilirken kullanılan temel kaynaklar; bankaların hazırlamakla yükümlü oldukları rapor setlerinde sundukları veriler, Bankalar Yeminli Murakıpları tarafından hazırlanan yerinde denetim raporları, bağımsız denetim raporları ve Kurumun diğeri birimlerinden sağlanan bilgilerdir.

Bankaların göndermekle yükümlü oldukları formlar sistem üzerinden alınmakta ve manuel girişe izin verilmemektedir. Bankacılık Veri Transfer Sistemi (BVTS) aracılığıyla Uygulama Konsülü üzerinden alınmaktadır. BDDK'ya gönderilen her formun bir adı ve kodu bulunmaktadır. BDDK tarafından oluşturulan sistemde formların gönderim süreleri içerisinde alınmasını temin etmek amacıyla uyarı mesajlarını bankaların yetkili kişilerine bildirmektedir. Bankalardan alınan raporlar üzerinde mantıksal kontrollerle birlikte çapraz kontroller de yapılmaktadır. Buna göre formlar arasında tutarlı veriler temin edilmektedir. Çapraz kontrollerin belli bir sürede düzeltilmesi gerekmekte olup gerekli düzeltmelerden sonra kilit sistemi devreye girmektedir. Herhangi bir bankanın formlarını sürekli geç göndermesi, çapraz kontrollerden geçmeyen uygulamaların fazla olması, yapılan raporlamaların hileli olması veya basit hataların sürekli tekrar etmesi bankalar hakkında idari yaptırıma yol açmaktadır.

Kanun uygulamasında, yerinde denetimin yanında, gözetimin de önemli bir yeri vardır. Sürekli gözetim, olası problemlerin erken tespit edilerek gerekli tedbirlerin alınmasında çok önemli bir yere sahiptir. Ayrıca, gözetim yoluyla tüm sektörün genelini izleme ve analiz ederek değerlendirme yapma imkanı bulunmaktadır.

Yerinde denetim faaliyetleri; mevzuat uyumu, mali yapı analizi, ihbar ve şikâyetlerin incelemeleri ile BDDK görev ve yetki alanına giren tüm konulara ilişkin inceleme ve araştırmalar yapmak ve görüş bildirmek olarak özetlenebilir.

Denetleme sürecinin üçüncü aşamasında gerçekleştirilen değerlendirme ve uygulama faaliyetleri, gözetim ve denetim sonucunda elde edilen bilgilerin değerlendirilerek, bankaların alması gereken tedbirlerin belirlenmesidir. Talep edilen tedbirler bankalara iletilir ve izlemeye alınarak talimatların yerine getirilip getirilmediği kontrol edilir.

5411 sayılı Kanun'un 95'inci maddesinde, Kurum'un en önemli görevlerinden olan yerinde denetim ve gözetim düzenlenmiştir. Buna göre bankaların denetimi yalnızca bankalar yeminli murakıp ve yardımcıları tarafından değil, buna ilaveten bilişim uzmanı ve yardımcıları, bankacılık uzmanı ve yardımcıları, hukuk uzmanı ve yardımcılarından oluşturulacak bir ekip tarafından gerçekleştirilecektir. Denetim Kanun'da, belli bir meslek grubunun değil, Kurum'un bir görevi olarak değerlendirilmiştir.

5411 sayılı Kanun uygulamasında Kurum adına bankaların yerinde denetimini gerçekleştirecek olan meslek personelinin vergi inceleme yetkisinden bahsedilmemiş, yalnızca "yerinde denetim ile

görevlendirilen meslek personelinin ilgili kuruluşların vergi ile ilgili kayıtları dâhil olmak üzere tüm defter, kayıt ve belgelerini incelemeye yetkili olduğu” belirtilmiştir. Bu bağlamda, daha önceki uygulamaların aksine, bankalar yeminli murakıpları veya Kurum’un yerinde denetim ile görevlendirilen meslek personeli, vergi incelemesi yetkisini haiz denetim elemanı olarak “kısmi vergi inceleme raporu” yazamayacaklardır.

BDDK denetimi;

- Kuruluşların gözetimi ve yerinde denetimini,
- Yasal düzenlemelerin uygulanmasının denetimini,
- Bankaların bilanço hesapları,, gelir tablosu hesapları, hesaplar arasındaki ilgi ve dengelerin, mali bünyeyi etkileyen diğer tüm unsurların incelenip analizini
- Bankaların konsolide ve konsolide olmayan bazda risk yapısı, iç kontrol, risk yönetimi ve iç denetim sistemlerinin değerlendirilmesi,
- Kuruluşların kurumsal yönetim ilkelerine uyum seviyesinin belirlenmesini, kapsamaktadır.

MASAK Denetimi

Küreselleşme, serbest ekonomi, ulusal paraların konvertibilitesinin salanması gibi olgular ve gelişen teknolojinin de yardımı ile ülkeler arasındaki sınırlar kalkmış, büyük tutarlardaki fonların ülkeler ve kıtalar arası dolanımı hızlanmıştır. Yaşanan bu olumlu gelişmelere paralel olarak, küreselleşme ile eş anlı ‘suçun da küreselleşmesi ve örgütlü suçun hukuk devletlerini tehdit eder hale gelmesi’ olgusu kaçınılmaz bir gerçek olmuştur. Bilişim teknolojisindeki gelişmeler ise suç gelirlerinin aklanmasını daha kolay, hızlı, düşük maliyetli bir faaliyet haline getirmiş, aklayıcılara pek çok yeni araç ve imkan sunmuştur.

Son yıllarda uyuşturucu ticareti, insan ticareti, silah kaçakçılığı gibi uluslararası organize suçlarda önemli ölçüde artış meydana gelmesi bu suçlarla mücadele çalışmalarının da önem kazanmasına neden olmuştur. Ulusal düzeyde yapılan çalışmalar bu suçların önlenmesinde tek başına yeterli olmamış ve uluslararası düzeyde bu suçlar mücadele etmek amacıyla bu suçlardan elde edilen gelirlerin yasal sisteme meşru bir gelir görüntüsü içinde sokulmasının önüne geçilmesi için, aklama ile mücadele önlemleri gündeme gelmiştir (Aykın,2007,33-40).

Yasa dışı yollarla elde edilen değerler “suç geliri” (proceeds of crime) veya “kara para” (dirty money) olarak bilinmektedir. Suç gelirinin, bu gelire kaynaklık eden ve öncül suç (predicate offence) olarak isimlendirilen suçtan uzaklaştırılarak çeşitli işlemlerle yasal yollardan elde edilmiş gelir görüntüsü kazandırılmasına ise aklama (laundering) denilmektedir.

Ulusal ve uluslararası alanda suç gelirlerinin aklanması ile mücadele amacıyla oluşan temel uluslararası metinler, girişimler ve direktiflerin hepsinde belirtilen ortak nokta, finans sektörü ve özellikle bankaların suç gelirlerinin aklanmasında aracı olarak kullanılmaması için tüm dünyada

gerekli tedbirlerin alınması hususudur. Bankaların aracı olarak kullanımının engellenmesinin sonucu olarak sadece kamu güvenlii salanmayacak aynı zamanda bankalara duyulan güven artacak ve mali istikrar sağlanacaktır.

Dünyada birçok ülkede suç gelirlerinin aklanması ile ilgili mücadele amacıyla faaliyet gösteren mali istihbarat birimleri bulunmakadır. Türkiye’de de bu görev Maliye Bakanlığı bünyesinde görev yapan Mali Suçları Araştırma Kurulu (MASAK) Başkanlığı’na yürütülmektedir.

MASAK’ın temel fonksiyonu; yasa dışı gelirlerinin aklanması ile ilgili gelişmeleri takip etmek, suç gelirlerinin başka bir deyişle karaparanın aklanmasının engellenmesi ve ortaya çıkarılması ve bu konuda tedbirler almaktır. Bu amacını yerine getirirken uluslararası gelişmeleri takip eder, istatistik oluşturur ve bu istatistili bilgileri analiz ederek yetkili birimlere, kurumlara bilgi verir.

Uluslararası boyutta oluşturulan tüm mali istihbarat birimlerinin faaliyet alanının da sadece suç gelirlerinin aklanması için önleyici ve denetleyici tedbirler olduğu da göz önüne alındığında, MASAK’ın faaliyet konusunun sadece suç gelirlerinin aklanması unsurlarını taşıması yerinde bir oluşumdur.

Uluslararası literatürde karapara ile ilgili birçok tanım yapılmıştır. Diğer taraftan, Mali Eylem Görev Gücü (FATF), başta olmak üzere, Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, ve diğer uluslar arası kuruluşlar tarafından da karaparanın aklanması ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Mali Eylem Görev Gücü (FATF), suç gelirlerinin aklanması kavramını suçtan elde edilen yasadışı kazançları meşrulaştırmak amacıyla bu gelirlerin yasadışı kaynaklarını gizlemek amacıyla işleme tabi tutulması olarak tanımlamıştır.

Yükümlülükler ve Bilgi Değişimi

5549 Sayılı Suç Gelirlerinin Önlenmesi Hakkında Kanunun “Yükümlülükler ve Bilgi Değişimi” başlıklı ikinci bölümünde bankalara ve diğer birimlere suç gelirlerinin aklanmasının önlenmesi amacıyla getirilen yükümlülükler aşağıdaki gibi sıralanmıştır.

i. Kimlik tespiti

Banka, nezdinde yapılan veya aracılık yaptıkları iş ve işlemlerde, işlemi yapmak isteyen tarafın kimliğini tespit etmek zorundadır. Kimlik tespitinin gerekli olduğu işlemler, parasal sınırları ve konuyla ilgili diğer usul ve esaslar yönetmelikle belirlenir.

Bankanın şüpheli işlem olduğuna ilişkin bir kanaati oluşmuş veya belirlenen şüpheli işlemlerden olan iş ve işlemlerde tutarın ne kadar olduğuna bakılmaksızın kimlik tespitinin yapılması zorunludur. Bu ilk aşama işlemin yasal mercilere bildirilmesindeki en önemli aşamadır. Bildirime konu şüpheli işlemin teşebbüs aşamasında kaldığı durumlarda kimlik tespiti yükümlülüğü, mümkün olduğu ölçüde yerine getirilir. Yüz yüze olmayan işlemlerde veya izleme ve kontrol faaliyetleri sırasında şüpheli bir işlemin tespiti halinde, yükümlü bünyesinde mevcut bilgi ve belgeler kimlik tespitinde esas alınır.

ii. Şüpheli işlem bildirimi

Banka, nezdinde yapılan veya aracılık yaptıkları iş ve işlemlere konu malvarlığının yasa dışı yollardan elde edildiğine veya yasa dışı amaçlarla kullanıldığına dair herhangi bir bilgi, şüphe veya şüpheli gerektirecek bir durumun bulunması halinde bu işlemlerin bildirilmesi zorunludur.

Bankalar verilen sorumluluk çerçevesinde yaptıkları üpheli işlem yükümlülük denetimi ile görevlendirilen denetim elemanları ile yargılama sırasında mahkemeler dışında, işleme taraf olanlar dahil hiç kimseye açıklayamazlar.

Buna göre, bankalar görevlerini yerine getirirken;

- müşterinin geliri orantılı olmayan iş ve işlemler,
- müşterinin işi ile ilgili olmayan bir kaynaktan sağlanan gelirler,
- kayıt dışı işlem yapma amacı,
- talep nedeni belli olmayan kredi başvuruları,
- görünürde yasal ve ekonomik amacı olmayan iş ve işlemler,
- işlemlerde istenen belge ve bilgileri vermekte gönülsüz olmak,
- yanıltıcı ve teyidi imkansız bilgiler verilen iş ve işlemler,
- büyük ölçekli ve olağan dışı para transferleri

gibi durumlarda özenli ve dikkatli olmalıdır.

iii. Devamlı bilgi verme

Bankalar taraf oldukları veya aracılık ettikleri işlemlerden, belirlenen tutarları aşanları Başkanlığa bildirmek zorundadırlar.

iv. Bilgi ve belge verme

Bankalar, kamu kurum ve kuruluşları, gerçek ve tüzel kişiler ile tüzel kişiliği olmayan kuruluşlar, denetim elemanları tarafından istenilecek her türlü bilgi, belge ve bunlara ilişkin her türlü ortamdaki kayıtları, bu kayıtlara erişimi sağlamak veya okunabilir hale getirmek için gerekli tüm bilgi ve şifreleri tam ve doğru olarak vermek ve gerekli kolaylığı sağlamakla yükümlüdür.

Bankalar Kanunu'nda düzenlenen "banka sırrı" kavramı hem müşteri hem de banka işletmesinin sırrını kapsamaktadır. Ancak bankalar şüphe içeren ve yasal olmadığını düşündüğü işlemlerde, özel kanunlarda yazılı hükümleri ileri sürerek bilgi ve belge vermekten kaçınamazlar.

v. Muhafaza ve ibraz

Bankalar şüpheli işlemlerle ilgili her türlü ortamdaki; belgeleri düzenleme tarihinden, defter ve kayıtları son kayıt tarihinden, kimlik tespitine ilişkin belgeleri ise son işlem tarihinden itibaren sekiz yıl süreyle saklamak zorundadır. Ayrıca yetkili mercilere istendiğinde sunmakla yükümlüdürler.

vi. Yükümlülük denetimi

Yükümlülüklerin denetimi, denetimci olarak faaliyet gösteren Maliye Müfettişleri, Hesap Uzmanları, Gümrük Müfettişleri, Gelirler Kontrolörleri, Bankalar Yeminli Murakıpları, Hazine Kontrolörleri ve Sermaye Piyasası Kurulu Uzmanları aracılığıyla yerine getirilir. Yükümlülük denetimiyle görevlendirilen denetim elemanları, Kanun kapsamında kamu kurum ve kuruluşları da dahil gerçek ve tüzel kişilerden ve tüzel kişiliği olmayan kuruluşlardan her türlü bilgi, belge ve kanunî defterleri istemeye ve bunlar nezdinde her türlü evrak ve kayıtları incelemeye, ilgililerden yazılı ve sözlü bilgi almaya yetkili olup ayrıca diğer kanunların kendilerine verdiği yetkileri de kullanır. Bankalarda birer yükümlü olarak bu kamu denetçilerine bilgi ve belge sunmak zorundadır.

Vergi Denetimi

Bankalar da diğer tüm vergi mükellefleri gibi elde ettikleri kazançlar ve yaptıkları işlemler dolayısıyla vergi ödemekle mükelleftirler. Büyüklükleri açısından bakıldığında büyük mükellef niteliğindeki bankaların, varlık ve yükümlülüklerinin, gelir ve giderlerinin gerçeği gösterecek şekilde oluşturulmasının ve sunulmasının çok yönlü önemi bulunmaktadır. Bankalar sadece kendi mükellefi olduğu vergiler değil müşterilerin elde ettiği gelirlerden üzrinden kesilen vergilerin tahsili açısından da önemli konuma sahiptir.

5411 sayılı Bankacılık Kanunu'nun 7'nci maddesi uyarınca, kurulacak bir bankanın anonim şirket şeklinde kurulması şarttır. Bu nedenle, bankaların tamamı kurumlar vergisi mükellefidirler. Diğer taraftan, bankalar yaptıkları birçok işlem nedeniyle vergi ile karşılaşabilmektedir. Bankaların tabi olduğu vergiler;

- Kurumlar Vergisi
- Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi (BSMV)
- Damga Vergisi
- Katma Değer Vergisi (KDV)
- Emlak Vergisi
- İlan ve Reklam Vergisi
- Motorlu Taşıtlar Vergisi
- Taşıt Alım Vergisi
- Harçlar
- Kaynak Kullanımı Destekleme Fonu (KKDF)
- Veraset ve İntikal Vergisi
- Çevre Temizlik Vergisi
- Değerli Kağıtlar Vergisi
- Özel İletişim Vergisi

Yukarıda belirtilen vergilerin her birisinin açıklanması bu çalışmanın amacını aşacaktır. Bu nedenle, aşağıda bankaların kazançları üzerinden ödedikleri kurumlar vergisi, lehlerine aldıkları

her türlü paralar üzerinden ödedikleri banka ve sigorta muameleleri vergisi ve vergi kesintisi yapmak zorunda oldukları vergiler kısaca anlatılmaya çalışılacaktır.

Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi

6802 sayılı Gider Vergileri Kanununun 28 inci maddesi uyarınca; banka ve sigorta şirketlerinin, her ne şekilde olursa olsun yapmış oldukları bütün işlemlerde kendi lehlerine oluşan her türlü para üzerinden banka ve sigorta muameleleri vergisi vermekle yükümlüdür.

Yasa koyucu, kambiyo muameleleri dışında kalan banka işlemlerinde verginin doğması için her iki şartın gerçekleşmesini yani, bir muamele yapılmasını ve lehe para kalmasını şart koştuğu halde, kambiyo muamelelerinde, bu şartı aramamış, sadece kambiyo satışının yapılmasını verginin doğması için yeterli görmüştür.

Kurumlar Vergisi

5411 sayılı Bankacılık Kanunu'nun 7'nci maddesi uyarınca, kurulacak bir bankanın anonim şirket şeklinde kurulması şarttır. Bu nedenle, bankaların tamamı Kurumlar Vergisi Kanunu'nun 2.ci maddesi uyarınca kurumlar vergisi mükellefidirler.

Kurumlar Vergisi, yıllık olarak hesaplanır ve verginin üzerinden hesaplanacağı matrah, bankanın o yıl boyunca elde etmiş olduğu mali karıdır. Diğer bütün vergiye tabi kurumlar gibi, bankaların mali karı da;

“Kanunlar uyarınca vergiye tabi kazanç ve gelirler - Kanunlar uyarınca vergiye tabi gelirden düşülebilecek olan maliyet ve giderler= Mali kar “ şeklinde hesaplanacaktır.

Bu durumda ise, bankaların Bankalar Kanunu ve diğer kanunlar uyarınca gelir yada gider olarak kaydettiği farklı kalemler olduğundan dolayı, Bankanın bilanço karı ile vergiye tabi olan mali karı arasında farklılıklar olacaktır. Bankanın yıl sonunda hesapladığı bilanço karı, yada ticari kar rakamı, kurumlar vergisi beyannamesinde giderden yapılacak “Kanunen Kabul Edilmeyen Giderler” gibi indirimler ve gelirden yapılacak istisnalar veya benzeri indirimlerle değişime uğrayacak ve nihayetinde vergiye tabi olan mali kar rakamına ulaşılacak, bu rakam üzerinden %20 oranında kurumlar vergisi hesaplanacaktır.

Durum böyle olunca, bankalar açısından özellik arz edebilecek bazı hususlara burada değinmeye ihtiyaç bulunmaktadır.

Kurumlar Vergisi Uygulamasında Bankalarda Dikkat Çeken Bazı Hususlar (Bingöl;2010)

Bankalar müşterilerine kredi tahsis ettikten sonra müşterinin söz konusu krediyi geriye ödememe/ödeyememe riskine maruzdurlar. Kullanılan bir kredinin geri ödenmesine ilişkin üç durum söz konusudur. Bunlardan birincisi, kredinin sözleşme şartlarına uygun olarak banka tarafından vadesinde veya makul bir süre içerisinde tahsil edilmesidir. İkinci durum ise, müşterinin ihtiyaçları doğrultusunda kredi kullandırım koşullarının banka ve müşteri açısından tatminkar olacak şekilde yeniden belirlenmesidir. Üçüncü durum ise, müşterinin krediden kaynaklanan

yükümlülüklerini tam olarak ve zamanında yerine getirememesi sebebiyle banka tarafından krediden kaynaklanan tahsilatlarını yapamamasıdır (Bekçioğlu,1986:45-46).

Bankacılık Kanunu'na göre ayrılan özel karşılıklar: Kurumlar Vergisi Kanunu'nda belirtilmiş olmasa da 5411 sayılı Bankacılık Kanunu'nun 53.cü maddesinde "Bu madde uyarınca krediler ve diğer alacaklarla ilgili olarak ayrılan özel karşılıkların tamamı, ayrıldıkları yılda kurumlar vergisi matrahının tespitinde gider olarak kabul edilir." hükmü uyarınca Bankacılı Kanunu'na göre ayrılan özel karşılıklar kurumlar vergisi hesaplamasında gider olarak kabul edilecektir.

Bankacılık Kanunu'na göre ayrılan genel karşılıklar: Bankacılık Kanunu düzenlemeleri uyarınca verilen krediler toplamının belli bir yüzdesi olarak ayrılan "genel karşılıklar" konusunda, Bankacılık Kanunu'nda (ve başka kanunlarda) "özel karşılıklarda" olduğu gibi bir belirleme bulunmamakta olduğundan, bu karşılıklar kurumlar vergisi hesaplamasında gider olarak kabul edilmeyecektir. Bu durumda, bilanço karının tespitinde gider olarak dikkate alınan bu rakamın, kurumlar vergisi üzerinde mali kar hesaplamasında "Kanunen Kabul Edilmeyen Gider" olarak kara ilave edilmesi gerekmektedir.

Kıdem Tazminatı Karşılıkları: Bankalar BDDK düzenlemeleri ve Türkiye Muhasebe Standartları hükümlerine göre, hesapladıkları kıdem tazminatı karşılıklarını dönemsel olarak gider yazarlar. Ancak vergi mevzuatı bakımından bu karşılıklar kurumlar vergisi hesaplamasında gider olarak kabul edilmeyecektir. Bu durumda, bu karşılıkların mali kar hesaplamasında "Kanunen Kabul Edilmeyen Gider" olarak kara ilave edilmesi gerekmektedir.

Banka nezdinde devam etmekte olan vergi incelemeleri için ayrılan karşılıklar: BDDK düzenlemeleri ve Türkiye Muhasebe Standartları hükümleri uyarınca halihazırda devam etmekte olan vergi incelemelerindeki risk tutarları için Bankalar karşılık ayırabilmektedirler. Ancak vergi mevzuatı bakımından bu karşılıklar kurumlar vergisi hesaplamasında gider olarak kabul edilmeyecektir.

Banka bünyesinden ödenen BSMV: BSMV prensip itibariyle müşterilere yansıtılan bir vergi olsa da, bazı durumlarda (sabit kıymet satışı, kar payı elde edilmesi, hazine bonusu satışı gibi) ortaya çıkan kazanç (lehe alınan para) üzerinden hesaplanan BSMV banka bünyesinden ödenir. Bu durumlarda ödenen BSMV tutarı mali karın tespitinde gider olarak dikkate alınacaktır. Ancak, eğer lehe alınan para kurumlar vergisi uygulamasında istisna bir kazanç ise durum farklı olacaktır. Kurumlar Vergisi Kanunu hükümlerine göre, istisna kazançlara ait giderlerin kurum kazancından indirilmesi mümkün bulunmamaktadır. Örneğin; bir bankanın iştiraklerinden elde ettiği ve kurumlar vergisi uygulamasında iştirak kazancı istisnası olarak kabul edilen temettü gelirleri üzerinden %5 oranında BSMV ödemesi gerekmektedir. Ancak bu gider, kurumlar vergisinden istisna olan bir kazanç için yapılan bir gider olduğundan mali kar hesaplamasında kurum kazancından indirilemeyecektir.

Vadesi müteakip yıl veya daha sonraki yıllar olan Hazine Bonusu veya Devlet Tahvilleri (DİBS): Bankalarca değerleme dönemleri itibariyle Türkiye Muhasebe Standartlarında belirtilen esaslar çerçevesinde; - "Vadeye kadar elde tutulacak kıymetler" iç verim yöntemine göre iskonto edilmiş

değeri ile, - Ticari portföydeki alım satım amaçlı kıymetler ise borsa rayicine göre değerlendirilecektir. Vergi Usul Kanunu 279'uncu maddesine göre ise bu kıymetlerin tamamı borsa rayici ile değerlendirilmelidir. Bu durumda, vadeye kadar elde tutulacak kıymetlerin iç verim yöntemine göre iskonto edilmiş değeri ile borsa rayici arasındaki fark mali kara ilave edilir veya düşülür.

Yüklenilen KDV: Bankalar BSMV mükellefi olduklarından dolayı, KDV mükellefiyetleri bulunmamaktadır. Bankalar KDV mükellefi olmadığından, faaliyetleri nedeniyle satın alımlarında ödedikleri KDV tutarlarını indirme şansları bulunmamakta olup, bu KDV tutarlarının kurumlar vergisi uygulamasında diğer KDV mükelleflerinden farklı olarak gider yada maliyet olarak değerlendirilmesi ve işin mahiyetine göre doğrudan kurum kazancından indirilmesi yada amortisman yoluyla giderleştirilmesi gerekmektedir.

Sonuç

Bankalar ekonomik ve ticari hayatın önemli bir parçasıdır. Bu önemi nedeniyle kamu yararında gözetilmesi amacıyla çok yönlü denetime tabi kuruluşlar arasındadır. Bankacılık ile ilgili düzenleyici ve yetkili birden fazla yapı olmakla beraber bunlardan en önemlisi Bankacılık ve Düzenleme Kurumu'dur. Bankaların faaliyet gösterdiği alan yoğun para hareketlerinin olması ve yüksek risk taşıması nedeniyle diğer sektörlerden farklı denetim ve gözetime tabi olmaları gerekmektedir. Bu amaçla Kurulan BDDK dışında pekçok kamu özelliğine sahip kuruluş tarafından da denetime tabi tutulmaktadır. Bu denetim yapısı çok başlı bir denetim sistemi olsa da bu gerekli bir uygulamadır. Bankalar hem para piyasalarının hem de sermaye piyasalarının önemli bir unsuru durumundadır. Son dönemde bankaların geleneksel bankacılık faaliyetleri yanında, kaynak sağlamak amacıyla sermaye piyasalarına yönelmeleri, özellikle kendi hisse senetlerini halka arz ederek halka açık anonim şirket (publicly-held corporation) niteliği kazanmaları hissedarlara şeffaf bilgi sunma sorumluluğu, bankaların şeffaflaşması ve kamuyu bilgilendirmeleri büyük önem arz etmektedir. Diğer taraftan bankaların tüm şeffaflığı ile bilgileri sunmaları Bankacılık Kanunu kapsamında bankacılık sırrı kavramı ile çatışıyor görülmekte kamu yararının gözetildiği yasadışı işlemler konusunda bilgi paylaşımı yapmak zorundadırlar. Bankalar kayıtdışı işlemin mümkün olmadığı bir muhasebe sistemine sahiptir. Tasarruf sahiplerinin korunması açısından bu vazgeçilmez bir unsurdur. Vergisel anlamda kamu yararının korunması açısından bankaların vergiyi etkileyen iş ve işlemleri de kontrol altında olması kaçınılmazdır. Vergi denetimi bütün gerçek ve tüzel kişilerin tabi olduğu bir denetimdir. Ancak bu tüzel kişilerden en büyük ve kapsamlı olan bankaların vergisinin gerçek tutarlar üzerinden hesaplanması kamu yararı açısından önemlidir. Bankaların faaliyetlerindeki özel durumların vergi hesabına ve türlerin yansımaları olmaktadır.

Kaynakça

- Erol, A.(2000). Finansal Kurumların Denetim ve Vergilemesi, Ankara Yaklaşım Yayınları.
Bingöl, M. (2010) ,“Bankalarda Vergi Uygulaması”, İstabnbul. Maliye Hesap Uzmanları Derneği Yayınları.
Tanrıverdi, S. (2010). Banka Muameleleri Vergisinin Bankacılık Sektöründe Rekabeti Bozucu Etkileri ve Bir Model Önerisi, Ankara, BDDK Kitapları No: 7.

- Aykın, H. (2007). “Karaparanın Aklanmasıyla Mücadele Konusundaki Temel Uluslararası Metinler Ve Oluşumlar”, Uluslararası Ekonomik Sorunlar, 25, 33-40
- Üstün, O.(2008). “5549 Sayılı Suç Gelirlerinin Aklanmasının Önlenmesi Hakkında Kanun İle Getirilen Temel Değışiklikler”, Bankacılar Dergisi, 64, 43-50.
- Ataman, B. (2010), “Türkiye’de kamu Denetimi ve Kmu Denetçilerine Genel Bakış”, Maliye Finans Yazıları, 24 (87), 17-26.
- Öztürk,D. ve ağlayan T (1998). Kamu harcamalarının Yönetim ve Denetimi, Ankara, Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu, Yayın No: 1998/800,.
- Altuğ F. (1995) , Mali Denetim, Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu Tarafından Yapılacak Denetime İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumundan, Resmi Gazete Tarihi: 22Temmuz 2006, Resmi Gazete Sayısı : 26236
- Muhasebe Uygulama Yönetmeliğine İlişkin Konsolide Mali Tabloların Düzenlenmesi, Bağlı Ortaklık, Birlikte Kontrol Edilen Ortaklık ve İştiraklerin Muhasebeleştirilmesi Standardı Hakkında 15 Sayılı Tebliğ
- 193 Sayılı Gelir Vergisi Kanunu
- 213 Sayılı Vergi Usul Kanunu
- 5411 sayılı Bankacılık Kanunu
- 5520 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu
- 6802 Sayılı Gider Vergileri Kanunu
- 5549 sayılı Suç Gelirlerinin Aklanmasının Önlenmesi Hakkında Kanun
- www.fatf-gafi.org
- www.bddk.org.tr
- www.masak.gov.tr
- www.gib.gov.tr
- www.tbb.org.tr

13

Türkiye’de Bireysel Emeklilik Sisteminin Gelişiminde Devlet Katkısının Rolü

Özgür AKPINAR

Giriş

Çalışanların emekliliklerinde herhangi bir gelir düşüşü yaşamadan alışkın oldukları standartlarını koruyabilmeleri açısından, kamuya ait sosyal güvenlik sistemlerinin ve özel emeklilik programlarının sistemde aktif ve pasif durumda olan katılımcıların analizini doğru şekilde yaparak kaynakların dağıtımını etkin şekilde yapabilmeleri hayati bir önem taşımaktadır. Özellikle son otuz yılda sosyal güvenlik alanında en çok tartışılmakta olan konuların başında yer alan ortalama yaşam süresinin uzaması ve genel nüfusun yaşlanması gibi durumlar, gittikçe artan finansman açıklarının başlıca sebebi ve bunlardan kaynaklı ortaya çıkan reform gereksinimlerinin temel dayanağı halini almıştır. Ülkelerin kamu finansmanı ile yürüttüğü sosyal güvenlik sistemlerinin tamamlayıcısı şeklinde konumlandırılan özel emeklilik ve bireysel emeklilik programlarında emeklilikte kullanılmak üzere katılımcılar tarafından yapılan düzenli tasarruflar, şirketler tarafından yatırıma yönlendirilmekte ve katılımcıya emeklilik döneminde toplu ödeme veya emekli maaşı olarak dönüş sağlamaktadır. Kamu tarafından sağlanan sosyal güvenlik sisteminin tamamlayıcısı nitelikte olan bireysel emeklilik sisteminin, kamu emeklilik sistemi ile uyumlu bir şekilde yürütülmesi, katılımın genele yayılması, farklı gelir gruplarının kullanımına açılması, katılımı özendirici teşviklerin sağlanması ve emeklilik fonlarında kabul edilebilir bir getiri oranına ulaşılması başarı için esas alınmaktadır.

Ülkeler bazında çeşitlilik göstermekle birlikte emeklilik sisteminde yapılan reformlar genel itibarıyla üç önemli özelliği içermektedir. Bunlar; özel emeklilik gelirini meydana getiren kaynakların farklılaştırılması, kamu emeklilik yaşının arttırılması ve kamu emekliliğinden sağlanacak avantajların kademeli olarak azaltılması olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye, birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeye kıyasla sahip olduğu genç nüfusuyla bireysel emeklilik

programları açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Ancak uzun vadeli değerlendirmeler göstermektedir ki sosyal güvenlik sisteminde yapılması gereken reformlarda gecikme olması durumunda, Türkiye'nin de diğer pek çok ülkeye benzer şekilde nüfus yaşlanması ve sosyal güvenlikte fon açıkları gibi sorunlarla karşılaşması kaçınılmaz olacaktır. Bu noktada hedeflenen, Türkiye'de Bireysel Emeklilik Sistemi'nin genç çalışanlar için marjinal faydasının arttırılması ve bir gereklilik haline getirilmesidir.

Yapılan düzenlemelerin bir tamamlayıcısı olarak düşünlen ve bireylerin sadece mecburiyet değil aynı zamanda cesaretlendirici teşvik unsurlarıyla sisteme çekilmesini amaçlayan devlet katılımı uygulaması, Bireysel Emeklilik Sistemi'nin dönüşüm sürecinde bir mihenk taşı konumundadır. 2013 yılında uygulamaya konulan devlet katkısı sistemi, bireysel emekliliğin büyüme potansiyelini arttırmış ve 2016 yıl sonu itibariyle sistemdeki katılımcı sayısının yaklaşık 8 milyon kişiye ulaşmasına yol açmıştır. Genel itibariyle katılımcıların toplu ya da düzenli olarak yaptığı ödemelerin yüzde 25 oranında devlet katkısıyla teşvik edildiği bu uygulamanın öncesi ve sonrasındaki kritik verilerin değerlendirilmesi, sistemin ne derece başarılı sonuçlara ulaştığının tespit edilmesi açısından önem arz etmektedir. Çalışmanın genel olarak ilk bölümünde; Bireysel Emeklilik Sisteminin kavramsal çerçevesi, kapsamı, Türkiye'de ve dünyada gelişim sürecine değinilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Bireysel Emeklilik Sisteminin işleyişi ve Devlet katkısı süreci detaylandırılmıştır. Son bölümde ise Türkiye'de Bireysel Emeklilik Sisteminin gelişiminde Devlet katkısının rolüne değinilmiştir.

Bireysel Emeklilik Sisteminin Kavramsal Çerçevesi

Dünya nüfusunun yaşlılık oranının yükselmesi ve sağlık konusunda yaşanan olumlu gelişmeler sonucunda beklenen ve tahmin edilen yaşam süresinin artması aktif/pasif sigortalı kişi dengesini bozmuş, dağıtım esasına göre çalışan kamu sosyal güvenlik sistemi üzerinde önemli bir yük artışına neden olmuştur. Kamu sosyal güvenlik sisteminin sürdürülebilir olabilmesi amaçlanan bu süreçte emeklilik aylığına hak kazanma süresi ve emeklilik yaşi gibi bazı değerlerde çeşitli değişimler gözlenmektedir. Ayrıca, dağıtım sisteminde ortaya çıkan finansal problemler neticesinde, fonlamaya dayalı bir sistem oluşturmaya yönelik bir eğilim olduğu, bunun sağlanabilmesi için de çok ayaklı emeklilik sistemlerin uzun vadeli sigorta türlerinde yaygınlaşmaya başladığı dikkati çekmektedir (Apak ve Taşçıyan, 2010, s. 122)

Bireysel emeklilik modeli, bu süreçte zorunlu sosyal güvenlik sistemini tamamlayıcı olarak ortaya çıkmış, emekliliğe yönelik yatırım ve tasarruf sistemi özelliği taşımaktadır. Kamu sosyal güvenlik sistemine ek olarak, yapılan düzenlemeler sonucunda bireylerin isteğe bağlı, başka bir ifade ile gönüllü katılımları doğrultusunda ikinci bir emeklilik geliri elde edebilmelerinin yolunu açan BES, katılımcıların gelir elde ettikleri aktif çalışma dönemlerinde düzenli bir şekilde tasarruf etmelerini amaçlamaktadır. BES, ekonomik açıdan uzun vadeli fon kaynakları yaratarak, istihdamın arttırılmasını sağlamaktadır. Sistemin temel hedeflerinden biri de, sahip olunan yaşam standartlarının emeklilik döneminde de korunmasıdır (Taşçı, 2013, s. 66).

Emeklilik Gözetim Merkezi (EGM) tarafından BES, bireylerin aktif çalışma hayatlarında sahip oldukları yaşam standartlarının, emeklilik döneminde de devamlılığının olabilmesi için çalışma hayatları süresince düzenli olarak yaptıkları tasarrufların yatırıma yönlendirilmesini sağlayarak oluşacak birikimlerle, mevcut kamu sosyal güvenlik sistemini tamamlayan ve gönüllülük temeline dayanan özel bir emeklilik sistemi olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle BES, gönüllü katılıma dayalı, kamunun denetim ve gözetiminde olan fakat tümüyle özel şirketler tarafından yürütülen, kamu emeklilik sistemlerini tamamlayıcı nitelikte, katkı paylarının her bir katılımcı için ayrı hesaplarda toplandığı ve izlendiği, katılımcıların kendi birikimleri nispetinde gelir elde edecekleri ve bireylere emekliliklerinde ilave bir gelir sağlamayı amaçlayan bir sistem olarak ifade edilmektedir (Rüzgar ve Kaleağası, 2005, s. 1).

Bu sisteme dahil olacak bireylerin katkı payı tutarı belirlenirken, emeklilik dönemine ait beklentileri ve mevcut gelir düzeyleri göz önüne alınmakta ve bu kriterlere göre emeklilik sözleşmesi imzalanmaktadır. BES ile katılımcı açısından amaçlanan, katılımcının refah düzeyinin artmasına emeklilikte elde edilecek ek bir gelir ile katkıda bulunmaktır. Bireylerin, böylelikle emeklilik dönemlerinde tasarrufları ve bu tasarruflardan elde ettikleri getirilere benzer ilave bir gelirleri olmaktadır (Sezgin ve Yıldırım, 2015, s. 131). Ekonomik yönüyle incelendiğinde ise, bireysel tasarruflarla oluşturulacak emeklilik fonları vasıtasıyla ekonomiye ciddi kaynak yaratıldığı görülmektedir. BES vasıtası ile katılımcılar emeklilik dönemlerine yönelik bir tasarrufla bulunurken, bu tasarruflar kendi nam ve hesapları adına yatırıma dönüştürülmektedir. Böylece ekonomik olarak sağlanan uzun vadeli fon kaynakları; istihdamın arttırılmasına, sermaye piyasalarının derinleşmesine ve gelişmesine neden olmakta, dolayısıyla sürdürülebilir ekonomik büyümeye önemli ölçüde katkı sağlamaktadır (Korkmaz, 2007, s. 55).

Bireysel Emeklilik Sisteminin Kapsamı

Bireysel emeklilik sistemi, mevcut kamu sosyal güvenlik sistemini tamamlayıcı nitelikte ve tasarrufları teşvik etmeye yönelik bir sistemdir. Katılımın gönüllülük esasına dayandığı bu sistem, makro hedef itibariyle ekonomiye uzun dönemli kaynak yaratmakta, mikro hedef itibariyle ise katılımcıların aktif çalışma yaşantılarında tasarruf yapmasını sağlayarak emeklilik döneminde kullanılmasına olanak vermektedir (Can, 2010, S. 139).

BES kapsamında, 18 yaşını doldurmuş olan, esnaf, işveren işçi, memur, erkek, kadın, genç, yaşlı, çalışan, çalışmayan vb. gibi ayrımlar ve başka statü ayrımları yapılmaksızın herkes sistemde yer alabilmektedir. BES’e katılım açısından sisteme girmeyi düşünen kişilerin herhangi bir sosyal güvenlik kurumu çatısında yer alıp almaması bir koşul değildir. Katılımcı eğer isterse, sosyal sistemindeki tek olma ilkesinin aksine isterse birden fazla sayıda bireysel emeklilik hesabına sahip olabilmektedir (Topalhan, 2010, 170). BES, temel amacına uygun olarak mevcut sosyal güvenlik sisteminin etkinliğini azaltmazken, aynı zamanda katılımcının geleceğine yönelik inisiyatif almasını sağlamaktadır (Ergenekon, 2006, s. 5). BES, emeklilikte ilave bir gelir sağlamayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda 07.10.2001 tarihi itibariyle uygulanmaya başlanan 4632 sayılı “Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu” nun amacı şöyle açıklanmaktadır (Gürbüz ve Ekinci, 2003, s. 218); “Kamu sosyal güvenlik sistemine ilave olarak katılımcılara

emeklilik döneminde ek gelir sağlamak üzere, gönüllü katılıma dayalı ve belirlenmiş katkı esasına göre oluşturulan bireysel emeklilik sistemi kapsamında, katılımcıların ve varsa isteğe bağılı olarak işverenlerinin katkılarının toplanmasını, kanunda belirtilen kurucular tarafından bireysel emeklilik hesaplarında izlenerek emeklilik yatırım fonlarında yatırıma yönlendirilmesini ve sisteme katılma ve ayrılma koşulları ile katılımcıların hak ve yükümlülüklerini düzenlemektir".

BES' in genel özellikleri aşağıdaki şekilde özetlenebilmektedir (Şener ve Akın, 2010, s. 297):

- Emeklilik hakları, yatırılan katkı payları ile katkı paylarının yatırım gelirlerinin toplamına göre, diğeri bir ifade ile belirlenmiş katkı esasına göre belirlenmektedir.
- Bireylerin kendi hesaplarında takip edilen birikimler, Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) tarafından kabul edilen ve uygun görülen bir saklama kuruluşu olan Takasbank'ta saklanmaktadır.
- Sermaye Piyasası Kanunu'na tabi olan portföy yönetim şirketlerinin uzman ekipleri tarafından yönetilen emeklilik yatırım fonlarına ilişkin şeffaflığın sağlanması ve katılımcıların sürekli bilgilendirilmesi için mevzuatta bulunan düzenlemeler doğrultusunda, emeklilik şirketlerince gerekli önlemler alınmaktadır.
- Takasbank, SPK, EGM, Hazine Müsteşarlığı, iç denetim organları ve bağımsız denetim şirketleri aracılığıyla denetim ve gözetim altyapısı etkin bir şekilde oluşturulmuştur.
- Sistemin her aşamasında, yatırımların yönlendirilmesinde tercih yapabilmeleri için katılımcılara farklı seçenekler sunulmaktadır.
- Emekliliğe hak kazanım, birikim ve katkı payı ödeme aşamalarında katılımcılara vergi teşvikleri sağlanmaktadır.

Gönüllü katılım esasına dayanması nedeniyle BES, kamu sosyal güvenlik programlarına alternatif olmak yerine tamamlayıcı nitelikte bir özellik taşımaktadır. 18 yaşından gün almış tüm bireylerin katılabildiği sistem, bireysel katkılara dayalı fon esasına göre işletilmektedir. Bireysel katılımcılara ilave olarak işverenlerin de sisteme prim ödeyebilmesi mümkündür. Bireylerin kendi adlarına açılan hesaplarda izlenmekte olan katkı payları ve biriken fonlar portföy yönetim şirketleri tarafından işletilmekte ve birikimler katılımcılar tarafından bir emeklilik şirketinden farklı bir şirkete aktarabilmektedir. Azami 10 yıl prim ödeyerek 56 yaşını dolduran kişilere sistemden yıllık, üç aylık ya da aylık olarak ödeme yapılabilmektedir. Sistemden Emeklilik hakkını kazanmadan ayrılan kişiler ise, o ana kadar yatırdıkları katkı payları ve getirilerini alarak sistemden ayrılabilirler (Bireysel Emeklilik Sistemi (Bes) Hakkında, <http://www.egm.org.tr/?sid=69>, Erişim Tarihi:02.03.2018).

Bireysel Emeklilik Sisteminin Tarihsel Gelişim Süreci

Özel emeklilik programlarının tarihsel gelişimi incelendiğinde bu programların geçmişinin 19. yüzyılın sonralarına doğru başladığı bilinmektedir. Özellikle Avustralya'da yer alan Bank of New South Wales tarafından 1862 yılında bilinen ilk özel emeklilik fonu kurulmuştur (Dağlar, 2007,

s. 107). ABD’de kurulan ilk özel emeklilik fonu, American Express Company isimli demiryolu taşımacılığı faaliyetinde bulunan bir şirket tarafından 1875 yılında kurulmuştur. ABD’de oldukça erken bir tarihte başlayan fakat 2. Dünya Savaşı’na kadar fazla bir yaygınlık kazanamayan emeklilik fonu ile ilgili uygulamalar, savaş sonrası dönemde özel önemli bir gelişme kaydederek farklı bir aşamaya geçmiştir (Al, 2002, s. 4). Yukarıda ifade edilen durumlar ve sosyal güvenlik sistemlerinde özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında başlayan farklı sorunlar, pek çok ülke açısından sosyal güvenlik programlarının yeniden yapılandırılmasına yönelik çalışmaları hızlandırmıştır. Sistemdeki problemleri gidermek için “finansal sürdürülebilirlik” ve “ekonomik etkinlik” hedefiyle bazı reformlar uygulanmıştır. Birçok ülkenin sosyal güvenlik sistemlerinde ortaya çıkan sorunların çözümünde Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF)’nun destekleriyle ağırlıklı olarak yapısal düzenlemeleri içeren reform tavsiyeleri kabul edilmiştir. Bu tavsiyeler, mevcut kamu tarafından sağlanan sosyal güvenlik sistemi yerine iki ya da üç ayak üzerine kurulan bir sistemi kapsamaktadır (Kar ve Elveren, 2008, s. 76).

Emeklilik sistemleri günümüzde üç temel unsura dayalı olarak tanımlanmaktadır. (three-pillar system) Üç ayaklı sistemin ilk ayağı, emeklilik maaş miktarının tanımlı olduğu ve kamunun sağladığı yaygın zorunlu emeklilik (Pay as you go ya da Paygo), ikincisi özellikle gelişmekte olan ülkelerde son yıllarda yaygınlaşmakta olan zorunlu özel emeklilik sistemi, üçüncüsü ise ülkemizde de uygulanmakta olan gönüllülük temeline dayanan özel emeklilik sistemidir (Özel ve Yalçın, 2013, s. 4). Gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan modern emeklilik sistemleri 1930’lu yıllar ile 2. Dünya Savaşı sonrasındaki on yıllık dönemin politik, sosyal ve ekonomik koşullarını yansıtmaktadır. Dünyadaki sosyal güvenlik sistemleri çoğunlukla pay as you go veya Paygo olarak da bilinen Dağıtım Modeli temeline dayanmaktadır. Günümüzde çalışanlardan toplanan vergiler direkt olarak mevcut emeklilerin ödenek ve haklarının ödenmesinde kullanılmaktadır. İşgücündeki insanların sayısına nazaran emeklilerin sayısındaki artış ve hızlı bir şekilde yaşanan nüfus, son yıllarda bu sistemde belirgin bir tikanıklık yaşanması riskini ortaya çıkarmıştır. Buna ek olarak birçok ülkede halen çalışanlar işgücünden genç yaşlarda ayrılmakta ve emeklilerin çalışan insanlara olan oranı daha da artmaktadır (Şener ve Akın, 2010, s. 292).

Sosyal güvenlik sistemleri açısından ülke uygulamaları incelendiğinde özel emeklilik sistemi uygulamaları, genel olarak ülkelerin siyasi tercihlerine ve sosyo-ekonomik durumlarına göre zorunluluk veya gönüllülük esasına göre yapılabilmektedir. Örneğin; Hollanda, İngiltere, ABD gibi gelişmiş ülkelerde özel emeklilik sistemlerine isteğe bağlı katılım uygulanmaktadır. İkinci ve üçüncü kademe sigortalar ile hem özel hem de sosyal sigortalar aynı anda bulundurulmakta, sosyal sigortalar özel sigortalar tarafından tamamlanmaktadır. Şili, Macaristan, Meksika, İsviçre gibi ülkelerde ise özel emeklilik sistemlerine katılım zorunlu tutulmaktadır (İşseveroğlu ve Hatunoğlu, 2012, s. 156).

Türkiye’de Bireysel Emeklilik Sisteminin Gelişim Süreci

Ülkemizde BES’in uygulanmaya başlamasının en önemli nedenlerinden birinin de sosyal güvenlik sisteminin işleyişinde ortaya çıkan bazı aksaklıklar olduğu düşünülmektedir. Özellikle geçmiş yıllarda emeklilik yaşının oldukça düşük olması ve bireylerin aktif olarak çalışabilme

durumundayken sosyal güvenlik sisteminden emekli aylığı alma imkanının bulunmasının yanı sıra SSK ve Bağkur'da sıklıkla gündeme gelen prim afları gibi nedenler sosyal güvenlik sisteminde önemli derecede gelir kayıplarına yol açmıştır. Ayrıca, kişilerden elde edilen primlerin etkin ve verimli bir şekilde değerlendirilememesi de bu sosyal güvenlik sisteminin bütçedeki büyük açıklara neden olmasının önünü açmıştır. Sistemin ilk yıllarda biriken fonların daha az oranda emekli maaşına dönüşmüş olması sebebiyle mevcut aktüeryal dengesizlik uzun yıllar ortaya çıkmamıştır. Toplanan prim gelirlerinin etkin bir şekilde değerlendirilememesi ve erimesi sonucunda sosyal güvenlik açıkları makro açıdan sistemin dengesini sarsacak seviyelere ulaşmıştır (Acartürk ve Bayri, 2006, ss. 11-14).

Türkiye'de 1990'lı yılların ilk yarısından itibaren kendisini gösteren ve gittikçe ağırlaşmaya devam eden sosyal güvenlik krizi, çözümü geciktirilemeyecek öncelikler listesinde en önemli maddelerden birini oluşturmuştur. 2000'li yılların ilk çeyreğinde bütçe gider kalemleri arasında birinci sırada yer alan sosyal güvenlik harcamaları, ciddi önlemler alınmasını zorunlu kılan bir büyüklüğe ulaşmıştır (Ergenekon, 2006, s. 4).

Özellikle 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren ön çalışmalarına başlanan sosyal güvenlik sistemi reform çalışmalarını tamamlayıcı nitelik taşıyan "Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu" 1999 yılında çıkarılmıştır. Reform süreciyle birlikte ülkemizde kamu sosyal güvenlik sisteminin yeniden düzenlenmesinin önemli bir adımı olarak çok basamaklı emeklilik sisteminin kurulmasına karar verilmiştir. Bu amaçla, 4632 sayılı "Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu" ile kamu sosyal güvenlik sistemini tamamlayıcı bir nitelikte olan ve gönüllü katılım esasına dayanan bir sistem olan "Bireysel Emeklilik Sistemi" kurulmuştur. Bu çerçevede sistem 07.10.2001 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir (Erdem, 2013, s. 74). Resmi Gazete'de 25 Ağustos 2016 tarih ve 29812 sayılı yayınlanan son düzenlemede yer alan "Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun"a ilave edilen ek bir madde ile "çalışanların otomatik olarak bir emeklilik planına dahil edilmesi" kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede, BES'e kurumsal katılımın artırılması amacıyla otomatik katılımın uygulanmasına geçilmiştir. Bu doğrultuda, kamu görevlileri ile işçiler gibi ücret karşılığı tüm bağımlı çalışanların sisteme otomatik olarak katılması ve bu yolla sisteme dahil edilen çalışanlara belirli bir sürede cayma hakkının verilmesi kararlaştırılmıştır. Otomatik katılım uygulaması ile çalışanların aktif çalışma döneminde sahip oldukları yaşam standartlarının emeklilik döneminde de devam edebilmesi için emekliliğe yönelik olarak tasarruf etmeye teşvik edilmesi ve yurtiçi tasarruf oranının artırılması hedeflenmektedir (<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/08/20160825-4.htm>, Erişim Tarihi:15.02.2018).

Dünyada Bireysel Emeklilik Sisteminin Gelişim Süreci

Avrupa'da bazı ülkeler 1990'lı yılların başlarında emeklilik sistemlerinin istikrarını korumak için kapsamlı çalışmalar yapmaya başlamıştır. Bu çalışmalar özellikle prim ödeme düzeyi ve emeklilik aylığı ile arasındaki dengeyi güçlendirmeyi amaçlamaktadır. İsveç, Polonya, İtalya, Danimarka ve Hollanda bu ülkeler arasında yer almaktadır. Özellikle 1990'lı yılların ortalarında bu süreç Brezilya'da gerçekleştirilen yapısal reformalarda dahil edilebilir. Reformlar karakteristik özellikleri

açısından benzerlikler taşımaktadır. En öncelikli olarak tanımlanmış bireysel katkı mekanizmaları, tanımlanmış ivaz programlarının yerine uygulamaya konulmuştur. Bu kapsamda bireysel hesaplarda toplanan fonlar için, örneğin milli gelir artış oranları ya da ücret artışlarına endekslenerek yeniden değerlendirme yapılmaktadır. Bu programlarda emeklilik yaşı da bireysel katılım hesaplarında toplanan tutarlara bağlı olarak belirlenmektedir. Yapısal reformlar şeffaflık ve kapsamlılık gibi bazı avantajlı durumlara neden olmaktadır. Böylece direkt olarak katkı yapmayı sağlayan teşvikler yaratmakta ve yapılan katkı miktarına bağlı olarak da nihai ivazların düzeyi ortaya çıkmaktadır (Korkmaz, 2007, s. 39).

Dünya Bankası, dağıtım esaslı sosyal güvenlik sisteminin yarattığı sorunları görerek 1994 yılında yeni bir reform açılım planını ortaya atmıştır. “Yaşlanma Krizinin Bertaraf Edilmesi” (Averting the Old-Age Crisis: Policies to Protect the Old and Promote Growth) adlı raporu ile kamuoyunu harekete geçiren Dünya Bankası, Avrupa Komisyonu, OECD ve ILO gibi uluslararası kuruluşları harekete geçirerek ve sosyal güvenlik uygulamaları çerçevesinde reform çalışmalarının hızlandırılmasına imkan sağlamıştır (Apak ve Taşçıyan, 2010, s. 122).

Dünya Bankası tarafından 1994 yılında önerilen bu model aslında 1981 yılında yani bu tarihten 13 yıl önce Şili’de geliştirilmiş olan modele atıf yapmaktadır. 1981 yılında Şili hükümeti, kamu kesimindeki emeklilik aylığı sistemini özel sektör temelli emeklilik fonlarına dayanan bir sisteme dönüştürme hususunda önemli başarılar elde etmiştir. Bunun yanı sıra, Güney Amerika’da yer alan birçok ülke de Şili’nin uyguladığı modele benzeri bir modele yönelmekte, özel sektöre emeklilik fonlarını devretme yolunda önemli adımlar atmıştır (Gürbüz ve Ekinci, 2003, s. 208).

Gelişmiş ülkeler, hali hazırdaki kamu emeklilik sistemlerine ilave olarak emeklilik sistemlerinde özel birikimlerin teşvik edilmesini sağlayacak biçimde reformlar yapmışlardır. Özel emeklilik planlarının tarihçesi bu ülkelerin birçoğunda oldukça eskiye dayanmaktadır. Örneğin; özel emeklilik planları İngiltere’de 18. yüzyılın başlarından itibaren hayata geçirilmiş ve özellikle son otuz yıl içinde söz konusu sistemde kapsamlı reformlar yapılmıştır. İngiltere, vergi indrimi yoluyla gönüllü özel emeklilik planlarının teşvik edilmesini sağlayan ülkelere iyi bir örnek teşkil etmektedir. Benzer şekilde özel emeklilik planları ABD’de oldukça köklü bir tarihe sahip olup, karmaşık ve gelişmiş bir yapı arz etmektedir. ABD’de, işverenlerin de katkı sağlamasına yönelik bir özel emeklilik sistemi söz konusudur. Buna ek olarak devletin teşvik ettiği bireysel emeklilik planları (IRAs- Individual Retirement Plans) da ABD’de yaygınlık kazanmıştır. Kanada’da ise mesleki olarak uygulanan özel emeklilikte vergi desteği 1917 yılından başlayarak verilmiş ve 1957 yılından sonra da gönüllülük esasına dayanan özel emeklilik planları hayata geçirilmiştir. Diğer taraftan, İsveç, Japonya ve Avustralya gibi gelişmiş ülkelerde özel emeklilik planlarına verilen devlet desteği oldukça yenidir (Özel ve Yalçın, 2013, s. 15).

İngiltere’de emeklilik ile ilgili özel sigortaları desteklemek amacıyla katılımcılara vergi ile ilgili bazı avantajlar sağlayan mesleki emeklilik planlarının gelişimi, kamu tarafından ödenen emeklilik maaşlarının (SERPS - State Earnings-Related Pension Scheme) yetersizliği sonucunda ortaya çıkmıştır. İşverenler tarafından kendi çalışanlarına sunulan bir plan olan mesleki emeklilik, bu plan dahilinde katılımcılara gelire bağlı bir ödeme alma imkanı sunmaktadır. SERPS’in kapsamından

ayrılmak isteyen işverenler, asgari olarak devletin yapmış olduğu emeklilik ödemelerini sağlamayı (Guaranteed minimum Pension) garanti etmek şartıyla vergisel muafiyetlerle çalışanları için kendi özel emeklilik planlarını oluşturabilmektedirler. Diğer bir ifadeyle kendi mesleki emeklilik planını kuran bir işveren, asgari olarak çalışanlarının SERPS'ten alabileceği tutarda bir emeklilik gelirini garanti etmek durumundadır.

Mesleki

emeklilik planları, çalışanlar tarafından SERPS'ten ayrılmak üzere de kullanılabilir. Birikimlerini emeklilik fonunda değerlendirmek üzere SERPS'ten ayrılan bir çalışan, yıllık kazancının yüzde 1,6'sı oranında bir vergi avantajına sahip olmaktadır. Ayrıca bu fonların getirileri de vergiden muaf tutulmuştur. Günümüzde, mesleki emeklilik planına katkıda bulunmakta olan yaklaşık 11 milyon çalışanın 8,3 milyon kişisi SERPS'ten ayrılarak bu planlara ödeme yapmayı sürdürmektedir (Ekinci, 2002, s. 36).

Almanya'da ise 2002 yılı itibariyle yürürlüğe giren “Riester Emekliliği (Riester-Rente)” olarak bilinen emeklilik reformu kapsamında emeklilik döneminde olması muhtemel gelir kaybının azaltılması amacına yönelik bazı yaklaşımlar ön plana çıkmaktadır. Dönemin Çalışma Bakanı Walter Riester tarafından geliştirilen sistemde devlet, yasal emeklilik sigortasına tabi olanlar ve eşlerine sağladığı özel vergi muafiyetleri ve yapılacak ilave ödemeler neticesinde 65 yaşından sonra kazanılan bir ek emeklilik fırsatı sağlamaktadır. Bu uygulama, ağırlıklı olarak düşük gelir düzeyine sahip düşük emekli aylığı alacakların, aktif çalışma dönemindeki birikimlerini kamu teşvikiyle birlikte özel bir sigorta şirketine yatırarak özel emeklilik hakkı kazanmalarını amaçlamaktadır. Riester Emeklilik hesabındaki tasarruflar, 2008 yılında yapılan yasal bir değişlikle, ev tadilatında veya emlak alımında da kullanılabilir. Almanya'da 2005 yılında uygulamaya başlanılan “Rürup Emekliliği (Rürup-Rente)” de Riester Emeklilik Sigortası'na benzer bir şekilde devlet destekli bir emeklilik modeli olup, öncelikle bağımsız olarak çalışanlara yönelik bir sistem olarak tasarlanmıştır (Özmert Koçer, 2014, s. 15).

Orta Avrupa ülkelerinden karşımıza çıkan önemli bir örnek olarak Macaristan özel emeklilik sistemi, Temmuz 1997'de kabul edilerek, 1 Ocak 1998'de uygulamaya başlanmıştır. Orta ve Doğu Avrupa'daki ilk sistematik emeklilik reformu olan Macaristan özel emeklilik sistemidir. Macaristan'ı sırasıyla Polonya, Hırvatistan, Letonya ve Kazakistan gibi ülkeler izlemiştir. Üç basamaktan oluşan Macaristan emeklilik sistemi, piramit bir yapıyı andırmaktadır (Gürbüz ve Ekinci, 2003, s. 209).

Bireysel Emeklilik Sisteminin İşleyişi

BES, fonlama esasına göre çalışan, sisteme giren kişilerin belirleyeceği şekilde katkı paylarının emeklilik yatırım fonlarında değerlendirildiği, emeklilik gelirinin ise bu katkıların işletilmesinden sağlanacak getiriler oluştuğu bir sistemdir. Portföy yönetim şirketleri ve emeklilik şirketleri arasında yapılması zorunlu olan portföy yönetimine ilişkin sözleşmeler Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) tarafından onaylanmaktadır. Portföy yönetim şirketlerinde emeklilik yatırım fonlarının yönetimi ise profesyonel portföy yöneticileri tarafından yapılmaktadır. Genel olarak, 18 yaşını doldurmuş ve medeni haklarını kullanma ehliyetine sahip olan katılımcı, BES'e giriş yaptığı

tarihten itibaren en az on yıl süreyle sistemde kalmak ve katkı payı ödemek şartıyla 56 yaşını tamamlamasından itibaren emeklilik hakkını kazanmaktadır.

(http://www.egm.org.tr/bes2014gr/bes2014gr_tr.pdf, s. 23., Erişim Tarihi: 15.02.2018)

Katılımcılar, sisteme azami bir yıl katkıda bulunduktan sonra sistemdeki birikimlerinin diğer bir emeklilik şirketine aktarılmasını isteyebilmektedir. Ek olarak sistemde katılımcı isterse yılda en fazla altı kez katkı payının fonlar arasındaki dağılımını ya da en fazla dört kez emeklilik planını isteği doğrultusunda değiştirebilmektedir. Sistemde kalınan süre boyunca birikimler Takasbank nezdinde yer alan hesaplarda tutulmakta ve bireysel emeklilik hesabına ilişkin her türlü bilgi şeffaf ve düzenli olarak katılımcının izlemesine açık olmaktadır. Bu bilgiler birikimlerin değerlerini, hesaptaki emeklilik yatırım fonları ile ilgili bilgileri ve bireysel emeklilik hesabına yatırılan katkı paylarını içermektedir (İşseveroğlu ve Hatunoğlu, 2012, s. 157). BES’te katılımcılar; özel hizmet giderleri, giriş aidatı, fon işletim gideri kesintisi ve yönetim gideri kesintisi gibi bazı kesintilere de iştirak etmektedir (Topalhan, 2010, s. 181).

Resmi Gazete’de 29.06.2012 tarihinde yayımlanarak 1 Ocak 2013 tarihinde yürürlüğe giren 6327 sayılı “Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” kapsamında BES’ te devlet katkısı sistemine geçilmiştir. Bu kanun sonrasında sitemde yer alan katılımcılar tarafından ödenen katkı paylarının maksimum yüzde 25’i oranında bir tutar, devlet tarafından katılımcının emeklilik hesabına ödenmektedir. Sistemde geçirilen süreye göre 1 Ocak 2013’ten itibaren devlet katkısı hak ediş oranları 3 yıldan 6 yıla kadar yüzde 15, 6 yıldan 10 yıla kadar yüzde 35, 10 yıl ve daha fazlası için yüzde 60, emeklilik, maluliyet ve vefat durumlarında ise yüzde 100 olarak belirlenmiştir. Devlet katkısının hak kazanılan bölümüne ilişkin getiri üzerinden, 10 yıldan az süreyle katkı payı ödeyerek ayrılanlar yüzde 15, 10 yıl süreyle katkı payı ödemekle birlikte emeklilik hakkı kazanmadan ayrılanlar yüzde 10, emeklilik, vefat, maluliyet nedeniyle ayrılanlar yüzde 5 oranında stopaj kesintisine tabi tutulmaktadır (Sezgin ve Yıldırım, 2015, s. 131).

Vergi indirimi yöntemi, 2013 yılındaki değişim öncesinde BES’teki temel teşvik unsuru durumundaydı. Katılımcılar, ödedikleri katılım payı doğrultusunda belirli bir oranda vergiden indirim hakkı elde etmekte ve sonucunda net maaşlarında bir artış meydana gelmekteydi. Ancak bu uygulama ile BES’teki katılımcıların yalnızca yüzde 35’i bu sistemden yararlanırken, yüzde 65’i hiçbir şekilde yararlanamamaktaydı. Devlet katkısı sisteminin başlamasıyla birlikte, vergi mükellefi olsun ya da olmasın artık BES’e giren herkes bu avantajdan istifade edebilmektedir. Türkiye’nin makroekonomik dengeleri değerlendirildiğinde sisteme dahil olan her ödeme tasarruf oranlarının yükselmesine neden olmaktadır. Türkiye’de tasarruf oranlarının artması, ülke risk primini düşürücü bir etki yaratmaktadır. Bunun yanı sıra sisteme kayıtlı olanların ağırlıklı olarak orta ve alt gelir düzeyinde oldukları ve kamu borçlanma enstrümanlarının önemli bir kısmının emeklilik fonlarından meydana geldiği düşünülürse, devlet katkısıyla artması beklenen katılımcı sayısı

sistemin hedeflerine ulaşmasını kolaylaştıran bir unsur olarak görölmektedir (İşseveroğlu ve Hatunoğlu, 2012, s. 165).

Bireysel Emeklilik Sisteminde Devlet Katkısına Geçiş Süreci

BES'in ilk on yıllık performansının değerlendirildiği ve sonuçların gözden geçirildiği pek çok çalışmada göröldüğü üzere mevcut büyüme ve katılım rakamlarının süreç içerisinde planlanan seviyelerin altında kalmasıyla birlikte, BES' in yeniden düzenlenmesine yönelik bir ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda, 13.06.2012 tarihinde kabul edilip, 29.06.2012 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan 6327 sayılı "Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" ile BES'te bazı reformlar ve değişimler yapılmıştır. Bu değişimlerin bazıları eski sistemde sıkıntılı olduğu düşünölen hükümlerin düzeltilmesi, bazıları ise sistemin daha iyi işlmesi amacıyla gündeme gelmiştir (Gerçek, <http://www.bursa-smmmo.org.tr/yazarlar/makaleler/143AG.pdf>, s. 1., Erişim Tarihi:01.03.2018).

Ölkemizde yaklaşık 15 yıldır uygulanan BES'in temel amacı, ekonomik olarak uzun vadeli kaynak yaratılması, kamunun emeklilik sistemine ilişkin yükünün hafifletilmesidir. Bunlara ek olarak, bireylerin emekliliğe yönelik tasarruflarının kamu sosyal güvenlik sisteminin tamamlayıcısı olarak yatırıma yönlendirilmesi yoluyla emeklilik dönemlerinde ek bir gelir sağlanması da amaçlanmaktadır. Elbette süreç içerisinde ortaya çıkan eksikliklerin giderilebilmesi için mevcut düzenlemelerin köklü bir biçimde değiştirilmesi sistemin işleyişine katkı sağlayacak düzlemde gerçeşlemelidir. Bu sebeple sisteme katılımı arttırmak amacıyla devlet tarafından ağırlıklı olarak vergi avantajları ve ilave faydalar şeklinde kurumsal ve bireysel teşvikler sağlanmıştır (Çolak, 2012, s. 74).

Bu değişikliklerin temel gerekçesi, BES'e olan talebi arttırmak ve dolayısıyla yurt içi tasarrufların tutarını yükseltmektir. Bu yükseliş, aynı zamanda ekonomik büyüme ve istikrar açısından da oldukça önem arz etmektedir. Kanun'un gerekçesinde, Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu'nda yapılan değişikliklerin öncelikli hedefinin, "daha etkin bir teşvik sistemi ve daha çok kişinin sistemden yararlanabilmesini sağlamak" olduğu ifade edilmektedir. Kişiler tarafından ödenen katkı paylarının belli koşullar altında vergi matrahından indirilebilmesi, eski BES uygulamasında katılımcılara sağlanan en temel teşvik iken, yeni sistemde devlet katkısı en önemli teşvik unsuru olarak değerlendirilmektedir (Gider, 2012, s. 132).

Devlet katkısı ile katılımcıların sistemde uzun süre kalması özendirilmeye çalışılmaktadır. Örneğin; yeni uygulamada üç yıldan daha az süre sisteme katkı payı ödeyip ayrılanların devlet katkısı alması mümkün değilken, üç yıldan uzun bir süre sistemde kalanlar ise emeklilik hakkı kazanıp kazanmadıklarına ya da sistemde kalış sürelerine göre değişen oranlarda devlet katkısına hak kazanabilmektedirler (Köprü, 2016, s. 58). Ayrıca dünya uygulamalarında genel olarak özel emeklilik uygulamalarında ve yapılan reformlarda çalışanların emeklilik dönemlerinde elde edecekleri gelirlerini arttırma amacı ön plana çıkmaktayken, Türkiye'deki BES uygulamasına ilişkin reformlarda sadece çalışanların değil, herhangi bir işte çalışmayanların da belirli bir yaştan

sonra elde edecekleri gelirin arttırılması ihtiyacı gözetilmiştir (Taşçı, 2013, s. 84). Bu nedenle, vergi indirimine dayalı olarak çalışan eski teşvik sistemi yerine yeni sistemde vergi mükellefi olsun ya da olmasın tüm katılımcılara devletin katkı sağlaması öngörülerek, sisteme dahil olan herkesin devlet tarafından eşit oranda teşvik edilmesinin amaçlandığı duyurulmuştur (Erdem, 2013, s. 76).

Devlet Katkısına Hak Kazanma Şartları

Bireysel emeklilik sisteminde, devlet katkısından istifade edebilmek için katkı payı ödemek yeterli olmakta ve katılımcı tarafından başka bir işlem yapılmasına gerek bulunmamaktadır. Devlet katkısı ile ilgili hesaplama ise ödenen katkı payları üzerinden otomatik olarak yapılmaktadır. Bu kapsam katılımcının beyanı ya da bildirimini aranmamaktadır (Gerçek, <http://www.bursa-smmmo.org.tr/yazarlar/makaleler/143AG.pdf>, s. 3., Erişim Tarihi:01.03.2018).

Katılımcıların bir takvim yılı içinde elde edebileceği devlet katkısı tutarı, ilgili yılın ilk ve ikinci altı aylık dönemleri için devlet tarafından belirlenen brüt asgari ücret tutarları dikkate alınarak hesaplanan yıllık toplam brüt asgari ücret tutarının yüzde 25'ini geçmemektedir. Katılımcı adına ödenen katkı payının ilgili yıla ilişkin brüt asgari ücret tutarının toplamı ile sınırlı olmak kaydıyla, yüzde 25'i devlet katkısı olarak hesaplanmaktadır.

Diğer bir önemli konu ise devlet katkısı, kişinin ödediği tutarın yüzde 25'i olsa dahi bu tutarın tamamına hak kazanılması için gerekli olan şart; kişinin emekli olması, maluliyet ya da vefat dolayısıyla sistemden ayrılmasının gerekliliğidir. Sistemden emekli olmak için ise 56 yaşını tamamlamış olmak ve en az 10 yıl sistemde bulunmak gerekmektedir. BES katılımcılarının, devlet katkısı ve getirilerine hak kazanabilmeleri için 01.01.2013 tarihinden itibaren sistemde en az 3 yıl kalmaları gerekmektedir. Katılımcıların devlet katkısı ve getirilerine hak kazanmaları aşağıda yer aldığı şekilde olmaktadır:

- En az üç yıl sistemde kalanlar devlet katkısı ve varsa getirilerinin yüzde 15'ine,
- En az altı yıl sistemde kalanlar devlet katkısı ve varsa getirilerinin yüzde 35'ine,
- En az on yıl sistemde kalanlar devlet katkısı ve varsa getirilerinin yüzde 60'ına, hak kazanmaktadır.

BES'ten vefat veya maluliyet nedeniyle ayrılanlar ile emeklilik hakkı kazananlar, devlet katkısı ve getirilerinin yüzde 100'üne hak kazanmaktadır (Gerçek, <http://www.bursa-smmmo.org.tr/yazarlar/makaleler/143AG.pdf>, s. 2., Erişim Tarihi:01.03.2018). Aynı zamanda sisteme daha önce katılanlara devlet katkısına hak kazanmaya esas süreside dikkate alınmak üzere, 01.01.2013 tarihinden itibaren 3 yıl sistemde kalmak koşuluyla 3 yılın sonunda bir defaya mahsus olmak üzere ;

- Sistemde 3 yıldan fazla 6 yıldan az bulunan katılımcılara 1 yıl,
- Sistemde 6 yıldan fazla 10 yıldan az bulunan katılımcılara 2 yıl,

- Sistemde 10 yıldan fazla bulunan katılımcılara 3 yıl, süre eklenir (Durdağı, http://www.vergidegundem.com/documents/10156/970863/ock2013_makale2.pdf, s. 4, Erişim: 03.03.2018).

BES' te devlet katkısı uygulamasına geçilmesiyle vergi avantajı uygulaması da 1 Ocak 2013 tarihinde sona ermiştir. Ancak çalışanları adına gönüllü olarak katkı payı ödeyen işverenler BES'e ödedikleri katkı payını ücretle ilişkilendirmeksizin ticari kazançlarının tespitinde gider olarak indirim konusu yapabilmektedir. Başka bir ifade ile BES için işveren tarafından isteğe veya sözleşmeye bağlı olarak yapılabilecek katkı payları ücretin bir parçası sayılmamaktadır. Bu nedenle ücrette indirim yapılamaz, sadece gider olarak gösterilebilmektedir.

Katılımcının birikimini başka bir emeklilik şirketine aktarması durumunda devlet katkısı hesabı yer alan tutarlar da katılımcının birikimiyle birlikte yeni emeklilik şirketine aktarılmaktadır. Henüz hesaba geçmemiş bir devlet katkısı bulunması durumunda ise, bu tutar eski emeklilik şirketi tarafından katılımcının hesabına ödenmesini müteakip en geç iki iş günü içinde yeni emeklilik şirketine gönderilir.

Devlet Katkısının Sınırları

Devlet katkısının bazı sınırları bulunmaktadır. Bir katılımcının bir takvim yılı içinde alabileceği devlet katkısı tutarı, ilgili yılın ilk ve ikinci altı aylık dönemleri için belirlenen brüt asgari ücret tutarları dikkate alınarak hesaplanmaktadır. Bu tutar yıllık toplam brüt asgari ücret tutarının yüzde 25'ini geçemez. Limit hesabı katılımcı bazında yapılmaktadır (EGM, http://web2.egm.org.tr/webegm2/yeni_web/DKSrehberi_EGM_30122014.pdf, 2014, s. 1, Erişim Tarihi:03.03.2018).

BES'ten emeklilik hakkı kazananlar ile bu sistemden vefat veya malûliyet nedeniyle ayrılanlar devlet katkısına ve varsa getirilerinin tamamına hak kazanmaktadır. Devlet katkısı ve getirilerinden hak kazanılan tutarlar sistemden ayrılma veya emeklilik durumunda katılımcıya ödenmektedir. Vefat veya malûliyet hariç sistemden emekli olmadan ayrılan katılımcıların devlet katkısına ilişkin hesabındaki varsa hak kazanılmayan birikim tutarı genel bütçeye gelir kaydedilmekte veya katılımcılara yapılacak devlet katkısı ödemesine mahsup edilebilmektedir (Vakıf Emeklilik, https://www.vakifemeklilik.com.tr/Kaynaklar/formlar/bireysel-emeklilik/bilgilendirme_klavuzu.pdf, Erişim Tarihi:03.03.2018).

Hak edilmemiş kısımlar ile ilgili farklı bir uygulama söz konusudur. Sistemden erken çıkış gibi bir durum söz konusu olur ise hak edilmemiş kısım devlete geri dönmektedir. Örnek ile açıklarsak; 3. yıldan sonra devlet katkısı hesabındaki birikimi 5.000 TL olan bir katılımcı, sistemden ayrılırsa bunun yüzde 15'i olan 750 TL'sine hak kazanırken, kalan 4.250 TL'lik tutar devlete geri dönecektir. Devlet katkısı tutarının getirisinin hak sahibine ödenmesi sırasında hak kazanma koşullarına bağlı olarak kesinti yapılmaktadır. Genel olarak; 10 yıldan az süreyle sistemde kalanlardan yüzde 15, 10 yıl süreyle sistemde kalmakla birlikte 56 yaşını doldurmadan sistemden ayrılanlardan yüzde 10, emeklilik, vefat ve maluliyet nedeniyle ayrılanlardan yüzde 5 stopaj kesintisi yapılmaktadır.

Türkiye’de Bireysel Emeklilik Sisteminin Gelişiminde Devlet Katkısının Rolü

Bireysel emeklilik sisteminde 2013 yılının başlangıcıyla birlikte yürürlüğe giren devlet katkısı uygulaması sistemin işleyişinde olduğu gibi sözleşme sayısı, katılımcı sayısı, fon büyüklüğü, aktif aracı sayısı ve aylık ortalama katkı payı gibi verilerde de önemli değişikliklere neden olmuştur. Uygulamada bulunduğu dört yıllık süreçte (2013-2016) devlet katkısı tutarının 1.369 milyon TL’den 7.438 milyon TL’ye çıkması sistemin büyüme hızını gözler önüne sermesi açısından önem arz etmektedir.

Çalışma sırasında Emeklilik Gözetim Merkezi tarafından 2017 yılı Bireysel Emeklilik Sistemi Gelişim Raporu yayınlanmadığı için çalışmada 2017 yılı verileri yer almamaktadır.

Devlet katkısı, 1 Ocak 2013 tarihinden itibaren sistem içinde yer alan katılımcılar tarafından ödenen katkı paylarının azami yüzde 25’i oranında Devlet tarafından katılımcının emeklilik hesabına ödenen tutardır. 2016 yılı sonunda toplam 6.121.557 katılımcının, 8.462.695 adet bireysel emeklilik sözleşmesine, 8.683 Milyon TL devlet katkısı ödenmiş bulunmaktadır. (EGM, Bireysel Emeklilik Sistemi Gelişim Raporu 2016, s. 54)

Tablo 1. Devlet Katkısından Önce ve Sonra Temel Bireysel Emeklilik Sistemi Temel Göstergeleri (2010-2016)

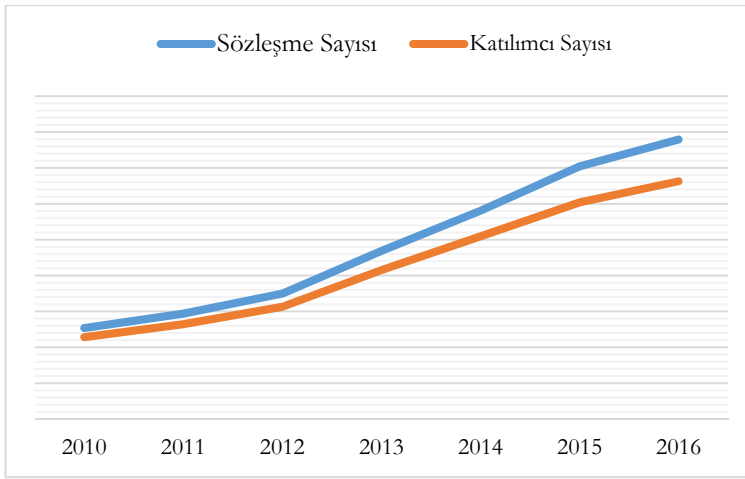
Temel Göstergeler	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Sözleşme Sayısı	2.534.840	2.939.878	3.496.377	4.687.675	5.807.319	7.040.375	7.789.431
Katılımcı Sayısı	2.281.478	2.641.843	3.128.130	4.153.055	5.092.871	6.038.432	6.627.025
Fon Büyüklüğü (milyon TL)	12.011	14.329	20.346	25.145	34.793	42.979	53.409
Aktif Aracı Sayısı	16.716	17.868	20.716	26.639	31.998	36.000	39.680
Emeklilik Şirketi Sayısı	13	15	17	18	19	19	18
Aylık Ortalama Katkı Payı Tutarı (TL)	165	174	187	205	204	213	233
Devlet Katkısı Tutarı (milyon TL)	-	-	-	1.369	3.019	5.020	7.438

Kaynak: Emeklilik Gözetim Merkezi, “Bireysel Emeklilik Sistemi Gelişim Raporları”, 2010-2011-2012-2013-2014-2015-2016, <http://www.egm.org.tr/?pid=360/> (Erişim Tarihi:06.03.2018)

Devlet katkısından önceki ve sonraki dönemi değerlendirebilmek adına Tablo 1’de yer alan veriler incelendiğinde, 2010 yılı itibari ile sisteme katılan kişi sayısı 2.281.478 kişiyken bu sayının 2016 yılına gelindiğinde 6.627.025 olarak gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Benzer şekilde sisteme katılan katılımcı sayısı ile benzer bir seyir izleyen sözleşme sayısı 2.534.840 adetten 7.789.431 adete ulaşmıştır. Fon büyüklüğüne bakıldığında ise katılımcı ve sözleşme sayısındaki artışa benzer bir durum söz konusu olmuştur.

Devlet katkısının 2013 yılında başlamasıyla birlikte, Şekil 1’de yer aldığı üzere katılımcı ve sözleşme sayısının yukarı yönlü gelişiminde olumlu bir etki sağladığı görülmektedir. Genel olarak 2010-2016 yılları arasında sözleşme ve katılımcı sayısı incelendiğinde, sistem içindeki katılımcı sayısına benzer bir şekilde sözleşme sayısında da değişim gözlenmektedir. Fon büyüklüğü açısından ise yıllar içinde ortalama büyüme oranı yaklaşık olarak % 28 seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu noktada BES’in yıllık olarak yakaladığı büyüme oranının olumlu bir seyir izlediği ve devlet katkısı ile bu olumlu büyüme hızının devam edeceği görülmektedir. Devletin sisteme katkısı her sene yaklaşık olarak yüzde 50 oranında artmaktadır. Aynı şekilde 2013 yılı itibari ile devletin sisteme dahil olması bireysel emeklilik sisteminin gelişim ve büyümesine olumlu katkı sağlamıştır.

Şekil 1. Devlet Katkısı Öncesinde ve Sonrasında BES’te Sözleşme ve Katılımcı Sayısı

Kaynak: Emeklilik Gözetim Merkezi, “Bireysel Emeklilik Sistemi Gelişim Raporları”, 2010-2011-2012-2013-2014-2015-2016, <http://www.egm.org.tr/?pid=360/> (Erişim Tarihi:06.03.2018)

Bireysel emeklilik sistemi, ulusal tasarrufların yükselmesi ve bu sayede ülke ekonomisine ve sermaye piyasalarına uzun vadeli fon kaynaklarının kazandırılması, dış kaynaklı finansmana duyulan ihtiyacın azaltılması açısından önem arz etmektedir. Devlet katkısı, bu noktada sisteme girişlerin hızlanması açısından önemli bir katkı sağlamıştır. Ayrıca Devlet katkısı ile birlikte sistemin kapsadığı kişi sayısında ciddi bir artış sağlanmış, sisteme duyulan güven artmış ve istikrarlı bir büyüme yakalanmıştır. (EGM, Bireysel Emeklilik Sistemi Gelişim Raporu 2016,s. 7)

Sonuç

Bu çalışmada, kamu sosyal güvenlik sistemlerinin tamamlayıcısı konumunda olan özel emeklilik sistemleri çerçevesinde Türkiye’deki Bireysel Emeklilik Sistemi ve sistemin etkinliği açısından önen

taşıyan devlet katkısı uygulaması değerlendirilmiştir. BES’in Türkiye’deki dönüşümü ve ilerlemesi açısından devlet katkısı uygulaması, sistemi olumlu olarak etkilemektedir. Devlet katkısı uygulamasının 2013 yılında başlamasıyla birlikte BES’in sağladığı yatırım gelirlerinin ve vergi avantajlarının daha geniş kitlelere yayılmış olması önemlidir. Ayrıca artan gelir seviyesi ile birlikte sistemde daha uzun süre kalmanın önemini katılımcılara anlatılması da sisteme daha fazla kişinin girmesine neden olmuştur. Bu özellikleriyle, bir teşvik uygulaması olarak planlanan devlet katkısı uygulaması, hedeflenen amaçlarına önemli ölçüde ulaşmaktadır. Devlet katkısı uygulaması, BES’ten sağlanan vergi avantajının herkese ve tüm iş kollarına eşit olarak yansıtılması, sistemin katılımcı tabanının geliştirilmesi açısından önemli bir uygulama olmuştur.

Kaynakça

- Acartürk, E. ve Bayrı, O (2006). "Türkiye’de Sosyal Güvenlik Adaleti: Finansal Bir Analiz", Süleyman Demirel Üniversitesi 22. Maliye Sempozyumu, Isparta, 8- 23.
- Al, H. (2002). "Özel Emeklilik Fonları ve ABD Uygulaması", Active Finans Dergisi, Sayı: 1, 1-7.
- Dağlar, H. (2007). "Kurumsal Yatırımcılar Olarak Emeklilik Yatırım Fonları ve Performanslarının Değerlendirilmesi", TBB Yayın No: 249.
- Apak, S. ve Taşçıyan, K. H. (2010). "Türkiye’de Bireysel Emeklilik Sisteminin Gelişimi", Ekonomi Bilimleri Dergisi, Cilt: 2, Sayı:2, 121-129.
- Can, Y. (2010). "Bireysel Emekliliğin Türkiye’deki Durumu ve Gelişimi", Ekonomi Bilimleri Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 2, 139-146.
- Çolak, M. (2012). "Ulusal ve Uluslararası Düzeyde Bireysel Emeklilik Sistemlerinde Vergileme Anlayışı ve Öneriler", Akademik Yaklaşımlar Dergisi, Cilt:3 Sayı:1, 74-105.
- Durdağı, A. (2013). "6327 sayılı Kanun’la bireysel emeklilik sisteminde yapılan değişiklikler", http://www.vergidegundem.com/documents/10156/970863/ock2013_makale2.pdf, (Erişim Tarihi: 03.03.2018)
- Ekinci, S. (2002). "Özel Emeklilik Fonlarının Sermaye Piyasası Üzerindeki Rolü", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü, İstanbul.
- Erdem, T. (2013). "Bireysel Emeklilik Sistemine Yönelik Değişikliklerin Eleştirisi", TBB Dergisi, Sayı: 104, 73-116.
- Ergenekon, Ç. (2006). "Sosyal Güvenlik Reformu Bağlamında Bireysel Emeklilik Sistemi: Tespitler-Öneriler", Reasürör Dergisi, Sayı: 54, 4-9.
- Gerçek, A., "Yeni BES’in Getirdikleri", <http://www.bursa-smmmo.org.tr/yazarlar/makaleler/143AG.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.03.2018).
- Gider, Z. (2012). "6327 sayılı Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanununun Amacı ve Bireysel Emeklilik Sisteminden Elde Edilen Gelirin Vergilendirilmesinde Meydana Gelen Değişiklikler", Vergi Dünyası Dergisi, Sayı:374, 125-137.
- Gürbüz, O. ve Ekinci, S. (2003). "Bireysel Emeklilik Sistemi ve Sermaye Piyasalarında Beklenen Etkiler", Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 1, 205-228.
- İşseveroğlu, G. ve Hatunoğlu, G. (2012). "Türkiye’de Bireysel Emeklilik Sisteminin Makro Ekonomik Dinamiklere Etkisi Kapsamında Swot Analizi", Muhasebe ve Finansman Dergisi, Sayı: 145, 155-174.
- Kar, M. ve Elveren, Y. A. (2008). "Özel Emeklilik Sistemlerinde Cinsiyete Dayalı Gelir Farkı: Türkiye Örneği", TİSK Akademi Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 5, 68-99.

- Korkmaz, E. (2007). "Sosyal Güvenlikte Yeni Yaklaşım: Bireysel Emeklilik", İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2007-21.
- Köprü, F. (4 Eylül 2016). "BES'ten emekli olmak..", Ekonomist, 58-59.
- Özel, Ö. ve Yalçın, C. (2013). "Yurtiçi Tasarruflar ve Bireysel Emeklilik Sistemi: Türkiye'deki Uygulamaya İlişkin Bir Değerlendirme", TCMB Çalışma Tebliği No: 13/04, 1-36.
- Özmert Koçer, Ş. (2014). "Almanya Federal Cumhuriyeti Sosyal Güvenlik Sistemi ve Sistem İçerisinde Sosyal Sigorta Uygulamaları", Uzmanlık Tezi, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Rüzgar, B. ve Kaleağası, M. (2005). "Bilgi Teknolojilerinden Yararlanarak Bireysel Emeklilik Sigortalarının Müşteriye Sunumunda Alternatif Yaklaşımlar", 7. Akademik Bilişim 2005 Konferansı, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep, 1-16.
- Şener, O. ve Akın, F. (2010). "Özel Emeklilik Fonları ve Türkiye'de Bireylerin Bireysel Emeklilik Sistemine Giriş Kararlarını Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma", Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt: 28, Sayı: 1, 291-312.
- Sezgin, S. ve Yıldırım, T. (2015). "Türkiye'de Bireysel Emeklilik Sisteminin Etkinliği", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 10(2), 123-140.
- Taşçı, F. (2013). "Avrupa Birliği Sosyal Güvenlik Sistemi ve Türkiye: Harcamalar Üzerinden Karşılaştırma", Kamu-İş Dergisi, Cilt:13, Sayı: 1, 59-101.
- Topalhan, T. (2010). "Türkiye'de Altıncı Yılında Bireysel Emeklilik Sistemi ve Uygulama Sonuçları", Kamu-İş Dergisi, Sayı: 23, 165-210.
- Emeklilik Gözetim Merkezi, "Bireysel Emeklilik Sistemi (Bes) Hakkında", <http://www.egm.org.tr/?sid=69>, (Erişim Tarihi:02.03.2018)
- Emeklilik Gözetim Merkezi (2015). "Bireysel Emeklilik Sistemi Gelişim Raporu 2014", http://www.egm.org.tr/bes2014gr/bes2014gr_tr.pdf (Erişim Tarihi: 15.02.2018)
- Emeklilik Gözetim Merkezi, (2014). "Devlet Katkısı Rehberi", http://web2.egm.org.tr/webegm2/yeni_web/DKSrehberi_EGM_30122014.pdf , (Erişim Tarihi:03.03.2018)
- Emeklilik Gözetim Merkezi, "Devlet Katkı Sistemi", http://web2.egm.org.tr/webegm2/yeni_web/devlet_katki_main.asp, (Erişim Tarihi:03.03.2018)
- Emeklilik Gözetim Merkezi, "Bireysel Emeklilik Sistemi Gelişim Raporları", 2010-2011-2012-2013-2014-2015-2016, <http://www.egm.org.tr/?pid=360> (Erişim Tarihi:06.03.2018)
- Emeklilik Gözetim Merkezi, (2017). "Bireysel Emeklilik Sistemi Gelişim Raporları", 2010-2011-2012-2013-2014-2015-2016, <http://www.egm.org.tr/?pid=360> (Erişim Tarihi:06.03.2018)
- Resmi Gazete, "Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/08/20160825-4.htm> (Erişim Tarihi: 15.02.2018).
- Vakıf Emeklilik, "Bireysel Emeklilik Sistemi Bilgilendirme Kılavuzu", https://www.vakifemeklilik.com.tr/Kaynaklar/formlar/bireyselemlilik/bilgilendirme_klavuzu.pdf, Erişim Tarihi:03.03.2018)

14

Müşteri Minnettarlığıyla İlişkili Faktörlerin Belirlenmesi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma

İbrahim BOZACI

Ertuğrul KARAKAYA

Giriş

Pazarlamanın önemli amaçları arasında, müşterilerle güçlü ve karlı ilişkiler kurma ve sürdürme vardır (Bagozzi, 1995). Konuyla ilgili çalışmalar ilişkiyel pazarlamanın müşteri güveni oluşturduğu ve bağlılığını geliştirdiği ve dolayısıyla satış performansını artırdığını göstermesine karşın; müşteri minnettarlığının bu ilişkilerdeki rolü görece daha az dikkat çekmiştir (Morales, 2005). Duyguların işletmelerin müşteriyile ilgili performans göstergelerindeki etkilerinin son zamanlarda incelendiği görülmekle birlikte, yerel literatürde müşteri minnettarlığı, yeterince dikkat çekmemiştir. Bu çalışmada öncelikle minnettarlık duygusunun incelenmesinin ardından, müşteri minnettarlığı, müşteri minnettarlığının nedenleri ve sonuçları incelenmekte ve öğrencilerle gerçekleştirilen bir saha çalışması ile araştırma kapsamında geliştirilen savlar test edilmektedir.

Minnettarlık Duygusu

Minnettarlık, diğer birey veya kaynağın (Şans, Yaratıcı vb.) bireyin iyiliğine bilinçli şekilde neden olduğunda ortaya çıkan bir duygu olarak açıklanmaktadır (Fredrickson, 2004; McCullough vd. 2008). Şükranlıkla ilgili çalışmalar, bu duygunun bireyin karşı taraf için yardım davranışını teşvik ettiğini göstermektedir. Ayrıca içsel olarak yaşanan veya dışı vurularak ifade edilen minnettarlık, uzun dönemli ilişkilerin geliştirilmesine yardımcı olmaktadır (Bartlett & DeSteno, 2006).

“Olumlu duyguların genişlemesi ve inşası teorisi”, neşe, ilgi, hoşnutluk, aşk ve minnettarlık gibi olumlu duyguların tür ve işlevlerini açıklamaktadır. Teoride olumlu duygular, sadece anlık sonuçlar değil, uzun vadeli psikolojik ve fiziksel iyiliği geliştiren araçlar olarak tartışılmaktadır. Buna göre ilk iddia, olumlu duyguların bireyin anlık düşünce-davranış repertuarını genişlettiğidir. Örneğin, neşe, oynama; ilgi, keşfetme; hoşnutluk, tadını çıkarma gibi dürtüleri “genişletmektedir”. İkinci sav, genişleyen zihin yapısının sonuçlarıyla ilgili olup, olumlu

duyguların özgün ve yaratıcı davranışları, fikirleri ve sosyal bağları keşfetmeyi teşvik etmesi ve böylece kişinin bireysel kaynaklarını “inşa etmesi” olarak açıklanmaktadır. Birey böylece fiziksel, entelektüel, sosyal ve psikolojik kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu kaynaklar, daha sonraki zor durumlara başa çıkma ve kurtulma işlevini de yerine getirmektedir. Örneğin bireyin sağlığını iyileştirmesi ve iyiliğinde, olumlu duygular rol oynamaktadır (Fredrickson, 2004, s. 1367).

Minnettarlığın; “ahlaki barometre”, “ahlaki güdü” ve “ahlaki destek” işlevlerinin olduğu ifade edilmektedir. Ahlaki barometre olarak minnettarlık, insanların diğer insanların yardım davranışlarından (özellikle onlar için maliyetli, karşılıksız niyetle ve kendi işteğiyle olduğunda) fayda elde ettiklerine yönelik duygusal bir uyarı niteliğindedir. Ahlaki güdü işlevi ise, minnettarlık oluşan insanda, kendisine yardım edenlere veya diğerlerine karşı daha ahlaki veya iyi davranmayı teşvik etmesidir. Son olarak, minnettarlığın yardım davranışını pekiştirmesi ise; yardım alanın minnettarlıktan dolayı karşı tarafa yardım davranışları gösterme olasılığını artırmasıdır (McCullough vd. 2001).

Psikoloji bilimindeki araştırmalar, olumlu bir duygu türü olan minnettarlığın; yaşam memnuniyeti (Wood vd., 2010; Rash vd., 2011; Chan, 2010; Salvador-Ferrer, 2017; Tsang vd., 2014), iyi olma durumu (Wang vd., 2015; Datu, 2014), yakın ilişkiler kurma (Algoe vd., 2008), sosyal destek, başa çıkma stratejileri, olumlu duygular (Lin, 2015), bağış gibi şekillerde diğerlerine yardım etmeye verilen önem (McCullough vd., 2008; Puente-Diaz & Gustavo, 2016; Chang-Jiang & Hao, 2017), depresif belirtiler (ters yönlü) (Lambert vd., 2012; Van Dusen vd., 2015; Chang vd., 2013; Casaundra & Vasey, 2014), yalnızlık algılamaları (ters yönlü) (Andrea, 2015), çalışan memnuniyeti (özellikle algılanan sözel minnettarlık ifadeleri- aşırı olmamak kaydıyla) (Beck, 2016), öğrencinin okul mutluluğu (memnuniyet, olumlu-olumsuz duygular) (Sun vd., 2014), şükranlığın göstergesi olarak diğerine temas etme ihtiyacı (Algoe & Haidt, 2009), evlilik ilişkisinden duyulan memnuniyet (Gordon vd., 2011) gibi çeşitli faktörlerle ilişkili olduğuna dikkat çekmektedir. Öyle ki, minnettarlık mektubu yazmak dahi, bireyin mutluluk ve yaşam memnuniyetini artırmakta ve depresif belirtilerini azaltmaktadır (Toepfer vd., 2012).

Bu noktada, minnettarlık duygusu, tevazu ile yakından ilişkilidir. Kruse ve diğerleri (2014)'ün çalışması tevazu ve minnettarlığın karşılıklı olarak birbirinden etkilendiğini göstermektedir (Kruse vd., 2014). Dolayısıyla minnettarlık ile ilgili iddialarda, tevazu düzeyinin önemli bir rol oynadığını göz önünde bulundurulmaktadır.

Müşteri Minnettarlığı

Alışverişlerde minnettarlık, içsel olarak hissedilmekte veya dışa vurularak ortaya çıkmaktadır. Tarafların zorunlu sözleşme şartları haricinde karşı tarafı desteklemesi, hediyeleşme, işletme çalışanlarının özellik ve davranışları bu duyguya neden olabilmektedir. Firmaların müşterilere teşekkür eden ve onları kutlayan reklam mesajları veya değer zincirinin üyelerine yönelik ödül ve hediyeler, minnettarlık duygusunun ifade edilmesidir. Neticede uzun zamandır sosyal ilişkilerin önemli bir parçası olduğu kabul edilen minnettarlığın, alıcı ile satıcı arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde de (ilişkisel pazarlama) önemli rolü olduğu tartışılmaktadır. Özellikle tek seferlik

işlemsel mübadelelere değil, uzun vadeli satışlara odaklanan paradigmada bu duyguyu anlamak daha önemlidir (Raggio vd., 2014, s.2, 5).

Son zamanlarda minnettarlık duygusunun nedenleri ve sonuçları hakkında pazarlama biliminde gösterilen ilgi artmaktadır. Tüketici davranışları ile ilgili araştırmalar minnettarlığı, olumlu tüketici davranışlarıyla (tekrar satın alma, ağızdan ağıza iletişim vb.) ilişkisi bakımından incelemektedir (Soscia, 2007).

Müşteri minnettarlığı çeşitli yaklaşımlarda; kişinin olumlu bir sonuç elde etmesinin farkına varması ve bunda dışsal bir kaynağın etkili olduğuna yönelik değerlendirmeler neticesinde ortaya çıkan bir duygu (Emmons & McCullough, 2003), ahlaki davranışın sonucu ve güdüleyicisi (McCullough vd., 2001) gibi şekillerde tanımlanmaktadır. Tanımlamalardan minnettarlığın temel özellikleri olarak; olumlu bir duygu olması, kişinin karşı tarafın çabasıyla fayda elde etmesine bağlı ortaya çıkması, bunun farkına varılması, karşı tarafın yararına olacak şekilde karşılık verme isteği oluşması ve ahlaki güdüleyici olması ifade edilebilir.

Müşteri minnettarlığını duygu, tutum, davranışsal özellik gibi belirli durumsal bakış açısıyla açıklayanların yanında (Emmons & McCullough, 2003; Palmatier vd., 2009), Bock ve arkadaşları (2016b), müşteri minnettarlığını; duygusal, bilişsel ve davranışsal boyutlardan oluştuğunu ileri sürmektedir. Buna göre müşteri minnettarlığı; müşterinin kendini değerli ve özel hissetmesi, diğer taraf için bir şey yapma eğilimi ve karşı tarafın dürüst ve iyi gibi özelliklere sahip olduğunu düşünme bileşenlerinden oluştuğu ileri sürülmektedir.

Müşteri Minnettarlığı ve Müşteri Borçluluk Hissi

Müşteri minnettarlığı ile müşteri borçluluk hissini farklı kavramlar olduğu belirtilmelidir. Borçluluk hissi bir tarafın diğerin altında kalmayıp, karşılık vermesi gerektiğine yönelik rahatsız edici ve harekete geçirici bir his olup, genellikle tehdit edici çalışan-müşteri ilişkilerinde ortaya çıkan bir duygu olarak tartışılmaktadır (Bock vd., 2016a).

Genel bir duygu olarak borçluluk hissi, fayda sağlayan kişinin karşılık beklediği algılamalarının artmasına bağlı olarak artmakta, minnettarlık duygusu ise azalmaktadır. Bu his, suçluluk gibi olumsuz duygularla yakından ilişkilidir. Dolayısıyla yardım eden kişinin niyetinin ne olduğu veya nasıl algılandığı, minnettarlık veya borçluluk hissinden hangisinin ortaya çıkacağına belirleyicidir. Kısaca minnettarlığın içsel olarak üretildiği, borçluluk hissini ise dışsal zorunluluk olarak ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Watkins vd., 2006).

Bu iki duygu arasındaki farkın açıklanmasında yararlanılan “benlik saygısına tehdit teorisi”e göre, şartlar ve yardımı alan kişinin özellikleri, yardımı kendisini destekleyici veya tehdit edici olarak algılamasını etkilemektedir. Bu bağlamda yardım, olumlu kişisel mesajlar taşıyorsa, sosyallik karşıtı değerler içeriyorsa (bağımlılık vb.), alıcının kendisini kötü hissetmesine neden oluyorsa, başarısızlık kanıtı sağlıyorsa ve araçsal çıkarlara yer vermiyorsa tehdit edicidir (Fisher vd., 1982). Bu durumların hangisinin daha yoğun olarak değerlendirildiğine göre borçluluk veya minnettarlık duygusu ortaya çıkmaktadır.

Müşteri Minnettarlığının Nedenleri

Minnettarlık, birey yararına gösterilen davranışın değeri, yardım eden için maliyeti, yardım edenin samimiyeti gibi çeşitli değerlendirmelere bağlı olarak gelişmektedir (Wood vd., 2008). Bu noktada işletme çalışanlarının olumlu davranışları ve çalışanlarla etkileşimler müşteri minnettarlığını etkileyen faktörler olarak incelenmektedir (Xia & Kukar-Kinney, 2013, Xia & Kukar-Kinney, 2014). Özellikle hizmet işletmelerinde çalışan davranışları, alıcı ile satıcı arasındaki ilişkilerin önemli bir parçası olmasından dolayı minnettarlıkla yakından ilişkilidir (Raggio vd., 2014). Bock ve diğerleri (2016a), çalışanların karşılık beklentisi olmadan müşteri çıkarına en iyi olacak şekilde davrandıklarında minnettarlık duygusunun ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Bu kapsamda, çalışanların karşılıksız, samimi, müşteri ihtiyaçlarına odaklı ve değerli olarak algılanan çabalarının, müşteri minnettarlığını etkilediği düşünülmektedir.

Bunların yanında ilişkisel pazarlamanın bir aracı olan bazı müşterilere yönelik gerçekleştirilen ayrıcalıklı faaliyetler de müşteri şükranlığına neden olan faktörler arasında incelenmektedir. Zincir mağazalarda ödül ve ayrıcalıklı davranış gibi ilişkisel pazarlama yatırımlarının müşterinin minnettarlık düzeyini ve davranışsal sadakatini etkilediği Huang (2015)'in çalışmasında görülmektedir. İlgili çalışmada özellikle ayrıcalıklı hizmetin, müşteri minnettarlığında öncelikli ilişkisel pazarlama taktiği olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Huang, 2015).

Bu noktada öncelikli müşterilere gösterilen ayrıcalıklı hizmet, bu müşterilerde minnettarlık duygusu oluştururken, hizmet alımı sırasında diğer müşterilerde memnuniyetsizliğe neden olabilmektedir (Xia & Kukar-Kinney, 2014; 2368). Seçici pazarlamama kapsamında incelenen bu durum, müşterilere çalışanların aksayan hizmeti şeklinde gerçekleştirildiğinde, ayrıcalıklı hizmet almayanların memnuniyet, güven ve sadakatini olumsuz etkileyebilmektedir (Bozacı, 2016). Bunların yanında Hauke ve arkadaşları (2014)'ün çalışması da, belirli müşterilere öncelik vermenin müşteri minnettarlığına neden olmasına karşın, müşterinin beklediği ilgi düzeyini ve katlanılan maliyetleri artırdığını göstermektedir (Wetzel vd., 2014). Bu bağlamda ayrıcalıklı hizmetin olumsuz sonuçlarının da farkında olunması, bunun ayrıcalık tanınmayan müşteriye aksayan veya kötü davranışlar şeklinde değil, işletme düzeyinde müşterilere açıklanan ve müşterilerce kabul edilen şeklinin müşteri minnettarlığı ile ilişkisinin incelenmesi gerektiği düşünülmektedir.

Çalışan çabalarının yanında, işletme düzeyinde gerçekleştirilen çabalar, minnettarlık duygusu oluşturabilmektedir (Raggio vd., 2014, s. 17). Kim ve Lee (2013)'ün çalışması, restoranlarda yemek kalitesinin, müşteri minnettarlığını uyardığını göstermektedir (Kim & Lee, 2013, s. 118). Ayrıca algılanan kalitenin müşteri memnuniyetinin önemli bir öncül göstergesi olduğu bilinmesine karşın (Babakus vd., 2004; Gonzalez vd., 2007), kalite ile müşteri minnettarlığı arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalara ihtiyaç vardır.

Ürün ve hizmet kalitesinin yanında, diğer pazarlama karması öğelerinin de müşteride minnettarlık duygusu oluşturması beklenebilir. Bu noktada öncelikle fiyat algılamaları ve algılanan değer de müşteri memnuniyet ve diğer olumlu müşteri tutum ve davranışlarını etkileyen öncül bir gösterge

olarak tartışılmaktadır (Mohammed vd., 2009). Örneğin düşük fiyatın, özellikle geliri düşük müşteriler için öncelikli tercih nedeni olduğu göz önünde bulundurulduğunda, minnettarlıkla ilişkisinin incelenmesinin araştırma açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

Müşteri Minnettarlığının Sonuçları

Pazarlama yazınında gerçekleştirilen çalışmalar, müşteri minnettarlığının pazarlama faaliyetlerinin başarısını etkilediğini göstermektedir. Nitekim bireysel ilişkilerde, minnettarlık duygusuna neden olan bireylerle daha güçlü ve olumlu ilişkiler geliştirmeyi teşvik eden minnettarlık duygusunun (Algoe vd., 2010), işletme ile müşteri arasındaki ilişkilerde de benzer etkilere neden olması beklenmektedir.

Konuyla ilgili çalışmalar minnettarlığın, bu duyguya neden olana karşı olumlu davranış ve tutumlar sergilemeyi desteklediğine dikkat çekmektedir. Buna göre müşteri minnettarlığı; satın alma (Simon vd., 2015), güven (Kim & Lee, 2013), bağlılık, sadakat (Raggio vd., 2014), genel değerlendirmeler (Morales, 2005), ağızdan kulağa iletişim (Xia & Kukar-Kinney, 2014; Soscia, 2017; Romani vd., 2013), cüzdan payında artış (Palmatier vd., 2009), ilişkisel pazarlama faaliyetlerinin algılanan değeri ve etkililiği (Mishra, 2016; e Hasan vd., 2014) gibi sonuçları etkilemektedir.

Kim ve Lee (2013)'ün çalışması müşteri minnettarlığının, çalışanlara sosyal yakınlık duyma davranışıyla ilişkili olduğunu göstermektedir (Kim & Lee, 2013, s. 118). Ayrıca yardım alan müşterinin, minnettarlık duyduğu çalışanın iyiliği için yöneticiyle görüşme, bahşış verme, hediye verme gibi yardımcı davranışlar (prosocial) sergilediği de görülmektedir (Tang & Chris, 2012). Diğer taraftan borçluluk hissi oluştuğunda ise, olumlu ağızdan ağıza iletişim azalmakta ve yardım alanın kaçınma davranışları sergilemesine neden olmaktadır (Bock vd., 2016a, s. 322). Kıscaca müşterilerin minnettar olduğu işletme çalışanları için çaba göstermesi ve onlarla daha yakın ilişkiler kurmaya eğilimli olması beklenmektedir.

Müşteri Minnettarlığıyla İlişkili Faktörlere Yönelik Bir Alan Araştırması

Araştırmanın bu kısmında, Kırıkkale ilinde lisans öğrencileriyle birincil veri toplama yöntemlerinden anket çalışması gerçekleştirilmekte ve müşteri minnettarlığıyla ilişkili başlıca faktörler ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Araştırmanın Amacı, Önemi ve Yöntemi

Gerçekleştirilen bu araştırma ile müşteri minnettarlığıyla ilişkili faktörler araştırılmaktadır. Böylece müşteri minnettarlığının nedenleri ve sonuçlarını aydınlatmak amaçlanmaktadır. Çalışma, minnettar müşteri oluşturmadaki değişkenler ve bunların etkilerinin belirlenmesi bakımından işletmelere yararlı bilgiler sağlama potansiyeline sahiptir. Çalışmanın Türkiye'de müşteri minnettarlığının nedenleri ve sonuçları ile ilgili gerçekleştirilen öncül araştırmalardan biri olarak, araştırmacılara yararlı olması beklenmektedir.

Çalışma kapsamında, Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencilerinden anket yöntemiyle birincil veriler toplanmıştır. Katılımcılara en çok tercih ettiği kafe-restoran işletmesine yönelik ifadeler yöneltilmiş ve alınan yanıtlar istatistiksel analizlere tabi tutulmuştur. Veri toplama aracının geliştirilmesinde, araştırma değişkenleri ile ilgili geliştirilen ölçüm araçlarından yararlanılmıştır. Bu doğrultuda müşteri minnettarlığını etkileyen faktörler arasında literatürde tartışılan işletme çalışanlarının çabalarını tespit etmek üzere; Lee vd. (2004) ve Bock vd. (2016b)'nin çalışmalarından yararlanılmıştır. İşletmelerin müşterilere uyguladığı ayrıcalıklı hizmeti belirlemek üzere Kim ve Lee (2013), De Wulf vd. (2001), Lacey vd. (2007) ve Huang (2015)'nin çalışmalarından yararlanılmıştır. Müşterilerin tercih ettiği işletmelerin göreceli kalite algısını ölçmek için Nejad vd. (2009) ve Kim ve Lee (2013)'ün çalışmasından yararlanılmıştır. Müşterinin işletmeye minnettarlık düzeyini belirlemek için McCullough vd. (2002), Duran ve Şeref (2013), Yüksel ve Duran (2012), Kim ve Lee (2013), Xia ve Kukar-Kinney (2013)'ün çalışmaları yararlı olmuştur. Bunların yanında, müşteri memnuniyetini belirlemede Nejad vd. (2009) ve Kim ve Lee (2013)'ün çalışmaları; müşterinin satın alma eğilimi, bağlılık, sadakat ve ağızdan ağıza iletişim eğilimi gibi olumlu tutum ve davranışlarını tespit etmede Kim ve Lee (2013), Palmatier vd. (2009), Lam vd. (2004), Hukan (2015), Palmatier vd. (2006), Xia ve Kukar-Kinney (2013), Romani vd. (2013), De Wulf vd. (2001), Arnett vd. (2003) ve Lacey vd. (2007)'nin çalışmalarındaki ölçümlerden uyarlanma yoluna gidilmiştir. Bunların yanında katılımcılara demografik özelliklere ilişkin sorular yöneltilmiştir.

Temel Demografik Değişkenler

Araştırmaya katılan 398 kişinin demografik özellikleri incelendiğinde, % 9'unun 17-19 yaş aralığında, % 59,8'inin 20-22 yaş aralığında, % 31,2'sinin 23 ve üstü yaş gruplarında olduğu görülmektedir. Cinsiyet bakımından ise katılımcıların % 51 kadın, % 49'u erkektir. Gelir bakımından ise araştırmaya katılan öğrencilerin, % 49,2'sinin 500 TL ve altı, % 35,7'sinin 501-1000 TL ve % 15,1'inin 1001 TL ve üstü gelir grubunda olduğu tespit edilmiştir. Demografik veriler aşağıdaki tabloda özetlenmektedir.

Tablo 1. Demografik Veriler

	Sıklık	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Yaş			
19 ve altı	36	9,0	9,0
20-22	238	59,8	59,8
23-25	124	31,2	100,0
Cinsiyet			
Kadın	203	51,0	51,0
Erkek	195	49,0	100,0
Gelir			
500 TL ve altı	196	49,2	49,2
501-1000 TL	142	35,7	84,9
1001 TL ve üstü	60	15,1	100,0

Araştırma Değişkenlerine Yönelik Güvenilirlik Analizi

Araştırma kapsamında belirlenen değişkenlere yönelik gerçekleştirilen güvenilirlik analizi neticesinde Alfa katsayıları; işletme çalışanlarının çabalarına ilişkin oluşturulan soru grubu için 0,803; ayrıcalıklı hizmetle ilgili soru grubu için 0,913; göreceli kalite algılamaları için 0,872; minnettarlıkla ilgili soru grubu için 0,887; müşteri memnuniyeti ile ilgili soru grubu için 0,919 ve son olarak müşterinin olumlu tutum ve davranışlarıyla ilgili soru grubu için 0,899 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlara göre araştırma değişkenlerini ölçmek üzere hazırlanan soru gruplarına ilişkin elde edilen verilerin güvenilirliğinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Araştırma Değişkenlerine Yönelik Faktör Analizi

Müşteri minnettarlığıyla ilişkili olduğu çalışmanın literatür kısmında tartışılan işletme çalışanlarının çabası, ayrıcalıklı hizmet ve göreceli kalite ve fiyat algısı değişkenlerine yönelik açıklayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre KMO örneklem uygunluk katsayısı 0,870 ve anlamlı olarak tespit edilmiştir. Değişkenler toplam varyansın % 65'ini açıklayan 4 faktör altında toplanmıştır. Faktörler, ölçüm araçlarına uygun dağılım sergilemiş ve içerdiği ifadelerin hazırlanış amaçlarına göre adlandırılmıştır. İlgili faktör analizi sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 2. Minnettarlıkla İlişkili Değişkenlere Yönelik Faktör Analizi

	Faktör Yükleri	Öz değer	Açıklanan Varyans %	Toplam Varyans %
1. Faktör: Göreceli Kalite Algısı		4,97	23,667	23,667
Ürünlerin kalitesi	,861			
Mağazalarının temizliği	,790			
Sağladığı hizmetler	,784			
Mağazalarının çekiciliği	,768			
Çalışanların çabaları	,755			
Çalışanların istekliliği	,726			
Çalışanların bilgisi	,708			
Mağazanın yakınlığı	,581			
2. Faktör: Ayrıcalıklı Hizmet Algısı		4,267	20,320	43,987
Çoğu müşteri için sağlanmayan hizmetleri alırım	,871			
Çoğu müşteriden uygun fiyata ürün alırım	,864			
Çoğu müşterinin almadığı teklif-indirimleri alırım	,846			
İşletme politikasından kaynaklı özel hizmet alırım	,831			
Diğer müşterilerden hızlı şekilde hizmet verir	,790			
Düzenli müşteri için daha fazla çaba harcar	,675			
3. Faktör: Çalışan Çabası Algısı		2,572	12,246	56,233
Benim çıkarım için en iyi olacak şekilde uğraşır	,809			
Samimi şekilde çaba gösterir	,775			
İşletme çalışanları görevinden fazlasını yapar	,726			

İhtiyacıma en uygun olan ürünü bulmam için çabalar	,657			
4. Faktör: Göreceli Fiyat Uygunluğu Algısı		1,854	8,827	65,060
Fiyatları	,813			
Fiyatlarından memnuniyetsizliğim	,683			
Ödediğim fiyat karşılığında aldığım kalite	,679			

Araştırma temel değişkenlerinden olan müşteri minnettarlığıyla ilgili hazırlanan üç ifadeye yönelik gerçekleştirilen faktör analizine göre KMO örneklem uygunluk katsayısı 0,70 ve anlamlı olarak tespit edilmiştir. Bu değişkenin ölçümünde katılımcılara işletmeye “minnettarım”, “müteşekkirim” ve “takdir ederim” ifadelerine katılma düzeylerini belirtmeleri istenmiştir.

Bunların yanında, minnettarlığın olası sonuçlarına ilişkin müşteri memnuniyeti ve olumlu müşteri tutum ve davranışlarını tespit etmek üzere hazırlanan ifadelerle yönelik faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre KMO katsayısı 0,904 ve anlamlı olarak tespit edilmiştir. İlgili faktör analizi sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 3. Olumlu Müşteri Tutum ve Davranışlarına Yönelik Faktör Analizi

	Faktör Yükleri	Öz değer	Açıklanan Varyans %	Toplam Varyans %
1. Faktör: Memnuniyet ve Sadakat		5,647	40,336	40,336
Müşterisi olmaya devam edeceğim	,856			
Genel olarak memnunum	,837			
Aldığım mal ve hizmetten memnunum	,833			
Doğru bir tercih olduğuna inanıyorum	,809			
İşletme hakkında tanıdıklarına olumlu konuşurum	,788			
Gelecekte de tercih edeceğim	,764			
Tanıdıklarımın da tercih etmesini teşvik ederim	,742			
Kısa süre içinde alışveriş yapacağım	,730			
2. Faktör: Daha fazla/sürekli alışveriş ve çaba		3,195	22,825	63,160
İşletmeden daha fazla alışveriş yaparım	,854			
Geçmiş çabalarından dolayı daha fazla satış için fırsat veririm	,812			
İşletmeye yararlı fikirler (geri bildirim) veririm	,683			
Beni memnun etmek için çok çalıştığından dolayı sürekli tercih ederim	,590			
Tercih etmek için ekstra fazla yolculuk edebilirim	,558			
Sevmediğim bir şey olduğunda bir şans daha veririm	,493			

Araştırma Değişkenleri Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi

Araştırma değişkenleri arasındaki ilişkiler hakkında fikir edinmek üzere korelasyon analizi gerçekleştirilmiştir. Buna göre araştırmanın bağımsız değişkenlerinin müşteri minnettarlığıyla ilişkili olduğu görülmektedir. Göreceli kalite algısı ve çalışan çabasının, müşteri minnettarlığıyla

ilişki düzeyinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Aşağıdaki tabloda korelasyon analizi sonuçları görülmektedir:

Tablo 4. Korelasyon Analizi I

	Müşteri Minnettarlığı
Göreceli Kalite Algısı	,588** ,000
Ayrıcalıklı Hizmet Algısı	,315** ,000
Çalışan Çabası Algısı	,475** ,000
Göreceli Fiyat Uygunluğu Algısı	,242** ,000

İkinci olarak, müşteri minnettarlığının müşteri memnuniyeti ve müşterinin olumlu tutum ve davranışlarıyla arasındaki ilişkileri incelemek üzere korelasyon analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre; müşteri minnettarlığının “müşteri memnuniyeti ve sadakat” ve “daha fazla/sürekli alışveriş ve çaba” değişkenleriyle ilişkili olduğu görülmektedir. Aşağıdaki tabloda ilgili korelasyon analizi sonuçları görülmektedir.

Tablo 5. Korelasyon Analizi II

	Memnuniyet ve Sadakat	Daha fazla/sürekli alışveriş ve çaba
	,592**	,444**
Müşteri Minnettarlığı	,000	,000

Müşteri Minnettarlığına İlişkin Regresyon Analizi

Araştırmanın bağımsız değişkenleri olarak çalışan çabası, ayrıcalıklı hizmet, kalite algısı ve fiyat algısının müşteri minnettarlığı açıklamadaki rolünü anlamak üzere çoklu regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, bu değişkenlerin müşteri minnettarlığını açıklama düzeyi yaklaşık % 40'dır. Araştırma değişkenlerinden göreceli kalite algısı, çalışan çabası algısının ve ayrıcalıklı hizmet algısının, müşteri minnettarlığını öngörmede önemli değişkenler olduğu, diğer taraftan göreceli fiyat uygunluğu algısının modelde önemli olmadığı görülmektedir.

Analiz sonuçları müşteri minnettarlığını sağlama ve bunun olumlu sonuçlarından yarar sağlamada en önemli değişkenlerin göreceli kalite algısı ve çalışanın çabası algısı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla işletmelerin bu değişkenlere öncelikli olarak dikkat etmesinin yararlı sonuçlar vermesi beklenmektedir.

Tablo 6. Regresyon Analizi I

Bağımsız değişkenler	Beta Katsayısı	T	sig.
Göreceli Kalite Algısı	0,627	9,063	0,000
Ayrıcalıklı Hizmet Algısı	0,082	1,994	0,047
Çalışan Çabası Algısı	0,243	4,679	0,000
Göreceli Fiyat Uygunluğu Algısı	0,028	0,545	0,586
F	63,930	Sig. 0,000	
R	0,629		
R ²	0,396		

Müşteri minnettarlığının “memnuniyeti ve sadakat” değişkenini öngörmedeki etkinliğini tespit etmek için gerçekleştirilen regresyon analizi neticesinde; model anlamlı bulunmuş ve müşteri minnettarlığının müşteri memnuniyet ve sadakatının % 35’ini açıkladığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla işletmelerin müşterilerle ilgili performans göstergelerinde, müşteri minnettarlığının önemli bir rol üstlenebileceği sonucuna varılmaktadır.

Tablo 7. Regresyon Analizi II

Bağımsız değişken	Beta Katsayısı	T	sig.
Müşteri minnettarlığı	0,592	14,594	0,000
F	63,930	Sig. 0,000	
R	0,592		
R ²	0,351		

Bunun yanında müşteri minnettarlığının, “daha fazla-süreklili alışveriş ve çaba” değişkenini açıklayıcılığını belirlemek için gerçekleştirilen regresyon analizine göre; model anlamlı olarak tespit edilmiş ve minnettarlığın müşterinin daha fazla/süreklili alışveriş ve çabasının % 20’sini açıkladığı görülmüştür.

Tablo 8. Regresyon Analizi III

Bağımsız değişken	Beta Katsayısı	T	sig.
Müşteri minnettarlığı	0,444	18,052	0,000
F	96,943	Sig. 0,000	
R	0,444		
R ²	0,197		

Sonuç

Müşteri minnettarlığının önemi, nedeni ve sonuçlarını aydınlatılmasına katkı sağlamak üzere üniversite öğrencileri ile gerçekleştirilen bu çalışma sonucunda; müşteri minnettarlığının, müşteri memnuniyet/sadakati ve işletme lehine davranışlarda bulunmayla ilişkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca müşteri minnettarlığının; göreceli kalite algısı, ayrıcalıklı hizmet algısı, çalışan çabası algısı, göreceli fiyat uygunluğu algısı değişkenleri ile ilişkili olduğu ve özellikle

göreceli kalite algısı ve çalışan çabası algısının müşteri minnettarlığını sağlamada etkili değişkenler olduğu tespit edilmektedir.

Araştırmada elde edilen bulgular, genç tüketici kitlelerini hedefleyen restoran-kafe işletmelerinin öncelikli olarak kalite ve çalışanların çabasına önem vermesinin daha başarılı olmalarına katkı sağlayacağını sonucuna varılmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla; ürünlerin kaliteli olması, çalışanların bilgili ve istekli olması, çalışanların samimi ve müşteri ihtiyaçlarını en iyi karşılayacak şekilde çaba göstermesi ve müşterinin işletmeyi ve çalışanları bu şekilde algılaması, müşteri minnettarlığının oluşturulmasında etkili faktörlerdir. Minnettarlığın ise müşterinin memnun olması, işletmenin müşterisi olmaya devam etmesi, işletme hakkında tanıdıklarına olumlu konuşması, işletmeden daha fazla alışveriş yapması, işletmeyi tercih etmek için daha fazla çabaya katlanması ve bir sorun olduğunda işletmeye bir şans daha vermesi gibi olumlu müşteri tutum ve davranışlarıyla ilişkili olduğu çalışmada saptanmıştır.

Çalışmanın sadece öğrenciler ve belirlenen sektörde yapıldığı göz önüne alındığında, sonuçların tüm sektörlerle yönelik genelleştirilmesi mümkün değildir. Ancak araştırma sonuçlarının, öğrencilerin kafe-restoran işletmeleriyle ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasına imkan vermesi mümkündür. Bu noktada konuyla ilgili farklı sektör ve müşteri gruplarına yönelik yapılacak çalışmalar, işletmelerin müşteri minnettarlığını ve önemini anlamasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Algoe, S. B., Shelly, L. G., & Natalya C. M. (2010). It's the Little Things: Everyday Gratitude as a Booster Shot for Romantic Relationships. *Personal Relationships*, 17, 217-33.
- Algoe, S., Haidt, J., & Gable, S. L. (2008). Beyond Reciprocity: Gratitude and Relationships in Everyday Life. *Emotion*, 8, 425-429.
- Algoe, S.B. & Haidt, J. (2009). Witnessing Excellence in Action: The "Other-Praising" Emotions of Elevation, Gratitude, and Admiration. *The journal of positive psychology*, 4, 105-127.
- Arnett, D. B., Steve D. G. & Shelby D. H. (2003). The Identity Salience Model of Relationship Marketing Success: The Case of Nonprofit Marketing. *Journal of Marketing*, 67, 89-105.
- Babakus, E., Carol C. B. & James R. V. S. (2004). Linking perceived quality and customer satisfaction to store traffic and revenue growth. *Decision Sciences* 35(4), 713-737.
- Bagozzi, R.P. (1995). Reflections on Relationship Marketing in Consumer Markets. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 23, 272-77.
- Bartlett, M.Y. & DeSteno, D. (2006). Gratitude and prosocial behavior. *Psychological Science*, 17, 319-325.
- Beck, C. W. (2016). Perceptions of thanks in the workplace: use, effectiveness, and dark sides of managerial gratitude. *Corporate Communications: An International Journal*, 21(3), 333-351.
- Bock, D., E., Folse, J., Garretson, A. & Willim, B., (2016a). When Frontline Employee Behavior Backfires: Distinguishing Between Customer Gratitude and Indebtedness and Their Impact on Relational Behaviors. *Journal of Service Research*, 19(3), 322-336.
- Bock, D.E., Folse, J.A.G. & Black, W.C. (2016b). Gratitude in service encounters: implications for building loyalty. *Journal of Services Marketing*, 30(3), 341-358.
- Bozacı, İ. (2016). Seçici Pazarlamama (Demarketing) Algılamaları ile Müşteri Tutumları İlişkisi: Genç Tüketiciler ile Gerçekleştirilen Bir Saha Çalışması. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 2548-2556.

- Caputo, A.(2015). The relationship between gratitude and loneliness: the potential benefits of gratitude for promoting social bonds. *Europe's journal of psychology* 11(2), 323.
- Chan, D.W. (2010). Gratitude, gratitude intervention and subjective well-being among Chinese school teachers in Hong Kong. *Educational Psychology*, 30(2), 139-153.
- Chang, Y. P., Li, T. S., Teng, H. Y., Berki, A., & Chen, L. H. (2013). Living with gratitude: Spouse's gratitude on one's depression. *Journal of Happiness Studies*, 14(4), 1431-1442.
- Datu, J. A.D. (2014). Forgiveness, gratitude and subjective well-being among Filipino adolescents. *International Journal for the Advancement of Counselling* 36(3), 262-273.
- De Wulf, K., Odekerken Schroder, G., & Iacobucci, D. (2001). Investments in consumer relationships: A cross-country and cross-industry exploration. *Journal of Marketing*, 65, 33-50.
- Duran, N.O. & Şeref, T.A.N. (2013). Minnettarlık ve yaşam amaçları yazma çalışmalarının öznel iyi oluşa etkisi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi* 4(40), 154-166.
- Emmons, R. & McCullough, M. (2003). Counting blessings versus burdens: an experimental investigation of gratitude and subjective well-being in daily life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(2), 377-389.
- Fisher, J. D., Nadler, A., & Whitcher-Alagna, S. (1982). Recipient Reactions to Aid. *Psychological Bulletin*, 91, 27-54.
- Fredrickson, B. L. (2004). The broaden-and-build theory of positive emotions. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 359(1449), 1367.
- González, M.E.A. Comesana, R. & Brea, J.A.F. (2007). Assessing tourist behavioral intentions through perceived service quality and customer satisfaction. *Journal of business research* 60(2), 153-160.
- Gordon, C.L., Arnette, R. A.M., Smith, R.E. (2011). Have you thanked your spouse today?: Felt and expressed gratitude among married couples. *Personality and Individual Differences*, 50(3), 339-343.
- Hasan, S. F., Lings, I., Neale, L., & Mortimer, G. (2014). The role of customer gratitude in making relationship marketing investments successful. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 21(5), 788-796.
- Harbaugh, C.N., & Vasey, M.W. (2014). When do people benefit from gratitude practice?. *The Journal of Positive Psychology* 9(6), 535-546.
- Huang, M-G. (2015). The influence of relationship marketing investments on customer gratitude in retailing. *Journal of Business Research*, 68(6), 1318-1323.
- Kim, S., Lee, J.S. (2013). Is satisfaction enough to ensure reciprocity with upscale restaurants? The role of gratitude relative to satisfaction. *International Journal of Hospitality Management*, 33, 118-128.
- Kruse, E., Chancellor, J., Ruberton, P. M., & Lyubomirsky, S. (2014). An upward spiral between gratitude and humility. *Social Psychological and Personality Science*, 5(7), 805-814.
- Lacey, R., Jaebeom S. & Robert M. M. (2007). Differential Effects of Preferential Treatment Levels on Relational Outcomes. *Journal of Service Research*, 9 (3), 241-56.
- Lam, S. Y., Shankar, V., Erramilli, M. K., & Murthy, B. (2004). Customer value, satisfaction, loyalty, and switching costs: An illustration from a business-to-business service context. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 32(3), 293-312.
- Lambert, N. M., Frank D. F. & Tyler F. S. (2012). Gratitude and depressive symptoms: The role of positive reframing and positive emotion. *Cognition & emotion*, 26(4), 615-633.
- Lee, D.J., Sirgy, M. J., Brown, J. R. & Bird, M.M. (2004). Importers' Benevolence toward Their Foreign Export Suppliers. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 32, 32-48.

- Lin, C.C. (2015). Impact of gratitude on resource development and emotional well-being." *Social Behavior and Personality: an international journal* 43(3), 493-504.
- McCullough, M. E., Emmons, R.A., & Jo-Ann T. (2002). The grateful disposition: a conceptual and empirical topography. *Journal of personality and social psychology* 82(1), 112.
- McCullough, M. E., Kilpatrick, S. D., Emmons, R. A., & Larson, D. B. (2001). Is gratitude a moral affect? *Psychological Bulletin*, 27(2), 249-266.
- McCullough, M. E., Kimeldorf, M. B., & Cohen, A. D. (2008). An adaptation for altruism? The social causes, social effects and social evolution of gratitude. *Current directions in psychological science*, 17(4), 281-285.
- McCullough, M., K. S., Emmons, R. & Larson, D. (2001). Is gratitude a moral affect?, *Psychological Bulletin*, 127(2), 249-266.
- Mishra, A.A. (2016). The role of customer gratitude in relationship marketing: moderation and model validation. *Journal of Strategic Marketing*, 24(6), 529-549.
- Morales, A.C. (2005). Giving firms an 'e' for effort: consumer responses to high-effort firms. *Journal of Consumer Research*, 31, 806-812.
- Nejad, M.G., Evans, R.D., & Babakus, E. (2009). Alternative Measures of Price Perceptions: Implications for Service Evaluation Models, *Services Marketing Quarterly*, 30(4), 397-417.
- Palmatier, R. W., Dant, R. P., Grewal, D., & Evans, K. R. (2006). Factors influencing the effectiveness of relationship marketing: a meta-analysis. *Journal of marketing*, 70(4), 136-153.
- Palmatier, R., Jarvis, C., Bechhoff, J. and Kardes, F. (2009). The role of customer gratitude in relationship marketing. *Journal of Marketing*, 73(5), 1-18.
- Puente-Díaz, R. & Gustavo M. (2016). An exploration of the relationships between gratitude, life satisfaction, and importance of helping others among a representative sample of the adult population of Mexico. *Cogent Psychology*, 3(1), 1160558.
- Raggio, R. D., Walz, A., Mousumi B.G. & Folse, J.A.G. (2014). Gratitude in Relationship Marketing: Theoretical Development and Directions for Future Research. *European Journal of Marketing*, 48 (1/2), 2-24.
- Rash, J.A., Matsuba, M.K., Prkachin, K.M. (2011). Gratitude and well-being: Who benefits the most from a gratitude intervention?. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 3(3), 350-369.
- Romani, S., Grappi, S. & Bagozzi, R. P. (2013). Explaining Consumer Reactions to Corporate Social Responsibility: The Role of Gratitude and Altruistic Values. *Journal of Business Ethics*, 114, 193-206.
- Salvador-Ferrer, C. (2017). The relationship between Gratitude and Life Satisfaction in a sample of Spanish university students: The moderation role of gender. *Anales de Psicología* 33(1), 114-119.
- Simon, F., Tossan, V., Guesquiere, C.C. (2015). The relative impact of gratitude and transactional satisfaction on post-complaint consumer response. *Marketing Letters*, 26(2), 153-164.
- Socia, I. (2007). Gratitude, Delight, or Guilt: The Role of Consumers' Emotions in Predicting Postconsumption Behaviors. *Psychology & Marketing*, 24, 871-94.
- Sun, P., Jiang, H., Chu, M., & Qian, F. (2014). Gratitude and school well-being among Chinese university students: Interpersonal relationships and social support as mediators. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 42(10), 1689-1698.
- Tang, Y. & Chris, H. (2012). The Service Level/Gratitude/Reciprocation Relationship and the moderating impact of reciprocation wariness. *Marketing in the Socially-Networked World, Summer Educators' Proceedings, AMA*, 23, 486-487.

- Toepfer, S.M., Cichy, K., Peters, Patti (2012). Letters of gratitude: Further evidence for author benefits. *Journal of Happiness Studies*, 13(1), 187-201.
- Tsang, J. A., Carpenter, T. P., Roberts, J. A., Frisch, M. B., & Carlisle, R. D. (2014). Why are materialists less happy? The role of gratitude and need satisfaction in the relationship between materialism and life satisfaction. *Personality and Individual Differences*, 64, 62-66.
- Van Dusen, J. P., Tiamiyu, M. F., Kashdan, T. B., & Elhai, J. D. (2015). Gratitude, depression and PTSD: Assessment of structural relationships. *Psychiatry research*, 230(3), 867-870.
- Wang, D., Wang, Y. C., Tudge, J.R.H. (2015). Expressions of gratitude in children and adolescents: Insights from China and the United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46(8), 1039-1058.
- Watkins, P., Jason S., Melinda O. & Russell K. (2006). The Debt of Gratitude: Dissociating Gratitude and Indebtedness. *Cognition & Emotion*, 20, 217-41.
- Wetzel, H. A., Hammerschmidt, M. & Zablah, A. (2014). Gratitude versus Entitlement: A Dual Process Model of the Profitability Implications of Customer Prioritization. *Journal of Marketing*, 78, 1-19.
- Wood, A. M., Froh, J. L., & Geraghty, A. W. A. (2010). Gratitude and well-being: A review and theoretical integration. *Clinical Psychology Review*, 30, 890-905.
- Xia, L. & Kukar-Kinney, M. (2013). Examining the penalty resolution process: building loyalty through gratitude and fairness. *Journal of Service Research* 16(4), 518-532.
- Xia, L. & Kukar-Kinney, M., (2014). For our valued customers only: Examining consumer responses to preferential treatment practices. *Journal of Business Research*, 67, 2368-2375.
- Yüksel, A. & Duran, N. O. (2012). Turkish Adaptation of the Gratitude Questionnaire. *Eurasian Journal of Educational Research* 46 (2012), 199-215.

KISIM III: TÜRK DÜNYASI ÇALIŞMALARI

15

Türk Kültüründe Üflemeli Çalgılar

Merve SOYCAN

Giriş

Müziğin, insanların var oluşundan sonra doğadaki sesleri taklit etmesiyle, el çırparak, içi boşaltılmış ağaç kütüklerine ve taşlara vurarak ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bu sebeple ortaya çıkan ilk müzik aletinin de davul olabileceği öngörülmektedir. Ancak ilk insanların, içi boş kamyş, kemik gibi doğal malzemeleri kullanarak üflemeli bir çalgı olan flütü keşfetmeleri bu çalgıların tarihinin de en az davul kadar eski olduğunu göstermektedir. İlk insanların ren geyiklerinin parmak kemiklerinden düdük yapıp çaldıklarını söyleyen Koca (2002), daha sonra bu düdüklere delikler açarak nefesli çalgı çeşidini geliştirdiğini, Sümerler, Babililer ve Ásurlular'ın bu üflemeli çalgı türünden olan flütleri kullandıklarını belirtmiştir (s.182).

Binlerce yıllık geçmişe sahip olan Türk Müziğinin ve Türk Müziği çalgılarının kökeni, Orta Asya'da atılmıştır. Türk yaşayış, kültür, sanat ve müzik ürünlerinin kökenini oluşturması bakımından ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu düşünülen Hunlar, geçirdiği müziksel evrimleri ile mahiyeti altındaki boy ve budunların hepsine ulaştırarak Türk müziğinin ortak bir dili olmasında etkili olmuş, Türk müziğini yaygın bir duruma getirmiş, çeşitli müzik kültürlerini etkilemiş ve onlardan etkilenmiştir (Göher Vural, 2011, s.9-55). Hunlar döneminde askerî müzik takımlarının temel enstrümanlarından olan boru, tahta üflemeli bir çalgı olan flavta, Çin zurnası olarak adlandırılan, günümüz zurnanın kökeni olduğu düşünülen üflemeli bir çalgı bu coğrafyada kullanılmış ve çeşitlendirilmiştir. İlk defa "Türk" adını taşıyan bir devlet olan Kök Türklerde (Göktürk) devletin resmi çalgıların olan boru, ağaç veya kamyştan yapılan sızgı, kaval ve flüt çeşitleri kullanılırken; Uygur döneminde boru, bambudan yapılan balıman, yan ya da düz tutularak çalınan flüt, ney, surnay (zurna) gibi üflemeli çalgılar kullanılmıştır (Göher Vural, 2011, s.142-207). Türklerin batıya yürüyüşü ile birlikte bu çalgılar da beraberlerinde taşınmıştır. Zaman içinde bu çalgıların bazıları unutulmuş; bazıları gelişmiş ve çeşitlenmiştir. Kimileri ise eski özelliklerini günümüzde de koruyarak, varlığını devam ettirmektedir.

Betimsel karakterli, genel tarama yöntemine dayalı olan bu araştırmada Hunlar, Kök Türkler, Uygurlardan başlayıp, Tuva (Tıva), Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tataristan ve Anadolu gibi Türklerin yaşadığı coğrafyalarda kullanılmış ve kullanılmakta olan üflemeli çalgılar araştırılmıştır. Tarama modelleri, geçmişte ya da halen var olan bir durumu, var olduğu şekilde betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır. Genel tarama modelleri, çok sayıda elemandan oluşan bir evrende, evren hakkında genel bir yargıya varmak amacıyla, evrenin tümü ya da ondan alınacak bir grup, örnek ya da örneklem üzerinde yapılan tarama düzenlemeleridir (Karasar, 2010, s.77-79).

Türk tarihinin binlerce yıllık bir geçmişi olması ve milyonlarca kilometrekarelik bir alanı kapsaması, Türk kültürü araştırmaları için büyük bir veri kaynağı oluşturmakla birlikte; araştırmaların sınırlandırılması zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir. Bu çalışma da Türk dünyasında en fazla kullanıldığı tespit edilen 30 adet üflemeli çalgı ile sınırlandırılmıştır.

Türk Kültüründe Kullanılan Başlıca Üflemeli Çalgılar

Türk dünyasında kullanılan başlıca üflemeli çalgıların isimleri ve kısa tanımları aşağıda sunulmuştur. Buna göre ilk olarak Türk tarihinde büyük bir önemi olan savaş çalgılarından söz edilecektir. İslamiyet'ten önce tuğ; İslamiyet ile birlikte önce tabılhâne daha sonra Mehterhâne içinde çalınan çalgıların başında boru gelir:

Boru (Bug, Borguy, Borgay, Borı): Hunlar döneminde tuğ takımları ile yapılan askeri müzikte boru, takımın temelini oluşturan çalgılardan biridir (Göher Vural, 2011, s.65). 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nı kazanan Sultan Alparslan'ın ordusunda boru kullanan nebetin bulunduğu bilinmektedir (Uslu, 2002, s.162). Başlangıçta ağaç kabuğundan, sonraları bakır, pirinç hatta altın levhalar bükülerek yapılmıştır. Birkaç çeşidi bulunan borunun en çok kullanılanı zurnadır. Derviş boruları, deniz hayvanlarının kabuklarından; işaret boruları, değirmen boruları, hamam borusu ve göç borusu topraktan yapılmıştır. (Özalp, 2000, s.45-46). Eğlence amaçlı da kullanılmıştır. Burma pirinç boruya örnek Resim 1'de verilmiştir.

Resim 1. Eğri Seferi Sonrası Ordunun İstanbul'da Karşılanması, (1596)

Talikhzade *Eğri Fetihnamesi* (Vural, 2013, s.130)

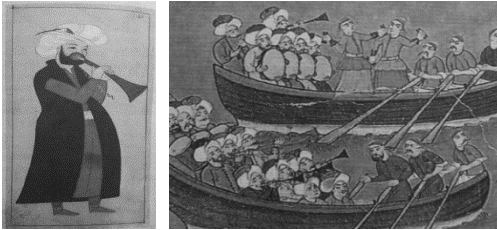
Nefir (Yuf Borusu): İsrail borusu da denen üfleme bir borudur. Savaşlarda Selçuklular ve İlhanlılar tarafından çok kullanılmıştır. Zurna ailesindedir. Çoğunlukla boynuzdan yapılır ve ana deliğe yerleştirilen kamış bir sipsi ile çalınır (Özalp, 2000, s.44).

Nakur: Bir çeşit borudur. Askeri müzikten haberleşmeye kadar çeşitli amaçlarla kullanılan bir çalgıdır (Uslu, 2011, s.72).

Müviz Sırnay: Boynuzdan yapılmış bir çeşit borudur, üzerinde üç delik bulunur (Gürdal, 2002, s.169).

Jelbuvez: Tulum çıkarılmış oğlak derisine (en kaliteli deri olarak adlandırılır) bir üfleme borusu ve beş delikli bir kamış düdükle bağlanarak yapılan nefesli çalgıdır (Gürdal, 2002, s.169).

Zurna (Surnay): Çok yüksek sese sahip olan zurna, geçmişte ve günümüzde düğün bayram gibi eğlencelerin vazgeçilmez çalgısı olmakla kalmayıp, askeri müzik icra eden Mehter topluluklarının da ana çalgılarından biri olmuştur. Geniş bir coğrafyada kullanılan çalgı her zaman davul ile birlikte kullanılır. Üfleme yerinde bir kamış ve daha sonra gittikçe genişleyen ağaç bir gövdesi olan zurna, boyunun uzunluğuna göre “zil zurna”, “cura zurna”, “kaba zurna” gibi isimler almaktadır (Gürdal, 2002, s.172). Toplamda 8 delikten oluşan çalgı, erik, kayısı gibi ağaçlardan yapılmaktadır. Zurna, yüksek sesi nedeniyle açık hava sazlarından birisi olarak kabul edilir. Gerek savaşlarda, gerekse eğlencelerde Türk kültürünün önemli simgelerinden birisi olmuştur. Resim 2’de bir zurnacıya ve Resim 3’te zurnanın eğlence amaçlı kullanımına dair bir örnek sunulmuştur.

Resim 2. Hans Sloan’a Ait, *Büyük Sultanın Saray Yaşantısı* Adlı Albümden Zurnacı (1620)

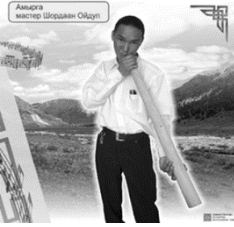
Resim 3. Haliç’de Gösteri, Kayıklardaki Mehter Takımı ve Çengilere Ait Detay, 1720 (Vural, 2013, s.141-149)

Fifre: Türk mehter müziğinde yanlamasına çalınan ve 6 tane deliği olan, tahta üfleme flüt benzeri bir çalgıdır (Vural, 2013, s.92).

Kerrenay: Orta Asya Türk dünyasında geniş bir kullanım alanına sahip olan kerrenay, genellikle metalden yapılan, 2-3 metre uzunluğunda olabilen, yüksek ve kalın sesli bir çalgıdır. Çoğunlukla

uyarı ve haber verme amacıyla kullanılmıştır. 1950'li yıllara kadar Özbek ve Tuva Türklerince kullanılmaya devam etmiştir.

Pırgı: Orta Asya Türklerinde av esnasında geyik sesi taklidi çıkarmak için kullanılan, üflemeli bir çalgıdır. Hakas Türkleri tarafından bilhassa eskiden avcılar tarafından büyük toynaklı hayvan avlarında kullanılmıştır. Pırgı, koni şekli verilmiş iki benzer ahşabın çemberlerle bağlanması yoluyla yapılır. Yapımında huş ya da söğüt ağacı tercih edilir. Havanın kuvvetle içe çekilmesiyle çıkan dişi geyik sesi, erkek geyikleri toplamak için yapılan bir çağrı gibidir. Pırgı bu temel kullanımının yanı sıra, savaşlarda askeri müzik içinde ve sinyal amaçlı olarak da kullanılmıştır. Günümüzde sadece birkaç müzik aleti yapımcısı tarafından yapımı devam etmektedir (Kızlasov ve Tarunov 2008, s.115).

Resim 4. Amırğa

Resim 5. Amırğa

(http://www.alashensemble.com/instruments_murgu.htm)

Abırğa (Amırğa): Pırgının Tuva Türkleri arasında yaygın şekli ise abırğadır.

İçi boş kemik, saz, ağaç parçası, bambu gibi materyallerin üzerine delik açarak yapılan sazlar flüt, kaval, düdük olarak adlandırılmıştır. Bununla birlikte daha basit ve daha az ses genişliğine sahip çalgılar düdük; halk müziğinde kullanılan dilli dilsiz çalgılar kaval; sanat müziğinde (örneğin Uygur ve Selçuklu) icra edilmiş çalgılar flüt vb. adlandırmalar almıştır. İlk örneklerini arkeolojik bulgular ışığında görebildiğimiz bu tip çalgıların nasıl çalındıklarını ise Uygur dönemi minyatürlerinden beri takip edebilmekteyiz. Turfan Uygurları, gelişmiş medeniyetleri ile dünya tarihinde çok ayrıcalıklı bir yere sahiptirler. Tamamen yerleşik yaşama geçmiş olan Uygurlar, saray müziğine ve saray müzisyenlerine büyük bir önem vermiştir. Duvar resimleri ve Uygur minyatürlerinden takip edebildiğimiz kadarıyla M.S.IX-X. yüzyıllarda kullanılan üflemeli Uygur çalgıları içinde düz ve yan tutularak icra edilen flütler ve ağız orgu en dikkat çekenleridir:

Bambu/Saz/Ağaç Flütler: Bulunulan coğrafi bölge, çalgılarda kullanılan materyalleri doğrudan etkiler. Dolayısıyla Uygur döneminde kullanılmış olan flüt tipi çalgıların bambudan, ahşaptan ve sazardan yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Bunların içinde düz ve tan tutularak icra edilen sazlarla ilişkin Resim 6'da bir minyatürden örnek sunulmuştur:

Resim 6. Uygur Minyatüründen Detay (Göher Vural, 2016, s.220)

Selçuklu döneminde de flüt benzeri çalgıların kullanıldığını yazılı kaynaklar ve seramiklerin incelenmesi sonucu söylemek mümkündür. Selçuklu seramikleri incelendiğinde bu çalgıları çalan kişilerin saray müzisyeni oldukları anlaşılmaktadır. Müzisyenlerin gerek kıyafetleri gerekse başlarındaki harelere, onların saray müzisyeni olduğuna işaret etmektedir.

Limbi: Nefesli bir halk çalgısı olan limbi günümüz yan flütüne benzemektedir. Kamış veya ağaçtan yapılan örnekler olmakla birlikte bugün genellikle metalden yapılmaktadır, ancak eski zamanlarda genç ölen kızın kaval kemiğinden yapıldığı rivayet edilir (Gürdal, 2002, s.166).

Resim 7. Limbi

(http://www.alashensemble.com/instruments_murgu.htm)

Resim 8. Miscal

Resim 9. Levni/Müzisyenler

Miscal: Erganun, ağız orgu ya da ağız tamburası olarak da adlandırılan bu çalgı pan flüt olarak da bilinmektedir. Boyları ve kalınlıkları farklı olan kamış düdüklere, küçükten büyüğe doğru sıralanması ile elde edilmiştir. Sesinin az olmasından dolayı hayvancı ve köylü Türkler arasında yer alamamıştır (Ögel, 1987, s.388). Miscal (miskal), sürtmek anlamına gelmektedir. Ses, çalgıya üflenirken dudağın borulara sürülmesi yoluyla elde edilir (Sarı, 2012, s.203).

Ney: Nay olarak da bilinen bu çalgı görünüm ve yapı olarak karmaşık bir yapıya sahip değildir. Tarihçesi şimdiki yapısından az değişiklikle çok eskilere dayanan ney, kamıştan yapılmakta ve 6-7 deliklileri bulunmaktadır. Çalgıya ilk kez Sümerler zamanında rastlanmıştır (Sarı, 2012, s.191). Askeri müzikte de kullanılan ney, daha çok tasavvuf ve sanat müziğinde kullanılmaktadır. Esas Ney, Mabeyin (Ara) Ney ve Nısfıye olarak üçe ayrılır (Özalp, 2000, s.203).

Kuşnay: Birbirine bağlı iki kamaş naydan ibaret olup, bunlara ses çıkaran dil eklenmiştir ve iki kamaşa birden üflenerek çalınır. Yaklaşık 20-25 cm boyundadır ve 7 deliklidir. İki oktav ses aralığını çıkarabilir (Gürdal, 2002, s.170).

Girift: Sekiz delikli, kamaştan yapılan, bir buçuk oktav ses çıkarabilen ney tipi sazdır. Türk musikisinde 19. yy sonlarına kadar kullanılmıştır. Her makam neydeki rahatlıkla çalınmadığı için, Farsça'da "karışık, içinden çıkılması zor" anlamına gelen "girift" sözcüğünden adını almıştır (Sözer, 1996, s.301).

Pişe (Piyşe): Kamaştan yapılan, neye benzeyen 7-9 delikli bir çalgıdır. Selçuklu kaynaklarında görülen bir çalgıdır (Uslu, 2011, s.73).

Şebbabe: Teknik olarak kamaştan yapılsa da doğrudan ney olarak kabul edemeyeceğimiz ney türevidir. 10 delikli bir çalgıdır. Mizmar-ı ırakî olarak da bilinmektedir (Tan, 2011, s.20).

Kaval: Kaval, çobanlık mesleğini yüzyıllardır devam ettiren Türklerin hayatında önemli bir yere sahiptir. Dilli ve dilsiz çeşitleri tüm Türk dünyasında varlığını devam ettirmektedir. Yedi önde bir arkada olmak üzere sekiz delikli ağaç bir çalgıdır ve erik ağacından imal edilir. Günümüzde halk çalgıları orkestralarında önemli bir yere sahiptir.

Şoor: Üç delikli nefesli bir halk çalgısı olan şoor 60-80 cm uzunluğundadır. Kamaş veya ağaçtan yapılır. Erkeklerin çaldığı bir çalgıdır. Sağ ayak üzerine otururken sol ayak ileri uzatılır ve çalgı sol ayağa yaslanarak çalınır (Gürdal, 2002, s.167).

Çoor: Dişe takılarak çalınan dilsiz üflemeli çalgıdır. Boyları ve delik sayıları farklı olabilmektedir. Tuva (Tıva) bölgesindeki şoor ile aynı çalgı olduğu düşünülmektedir (Gürdal, 2002, s.169). Resim 10'da çalgıyla ilgili bir örnek sunulmuştur:

Resim 10. Çoor (http://www.alashensemble.com/instruments_murgu.htm)

Sıbzıgu: Sıbzıgu (sıbzıgı) ismi Türk coğrafyasında farklı çalgıların ismi olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygur bölgesinde aşağıda tanımı yapılan 17 kamaşlı ağız orgu için sıbzıgu ismi

kullanılırken; Kazak ve Kırgız coğrafyasında ise kaval benzeri bir çalgı için kullanılmıştır (Vural, 2015, s.224). Ağaç veya kamıştan dilsiz bir boru çeklindeki çalgının eski türlerinde üç parmak deliği vardır ve iki buçuk oktav ses genişliğine sahiptir. Pentatonik diziler çalmaya uygun olan sızgının boyu 30-60 cm arasında değişir (Gürdal, 2002, s.168). Kuray olarak da adlandırılmakta olan çalgı bugün hala ülkemizde sipsi adıyla tanınmaktadır.

Gargı Tüydük: Kamıştan yapılan bir çeşit dilsiz kavaldır. Ağıza gelen bölüme 5-6 cm uzunluğunda metal bir üfleme borusu eklenmiştir. Bu bölüm çoor çalgısı gibi ön dişlere takılarak çalınır (Gürdal, 2002, s.171).

Dilli Tüydük: Tek parça kamıştan oluşan, 8-10 cm boyunda bir çeşit sipsidir. Dört delikli çalgı, sol elle tutulurken sağ el sol elin üzerine kapatılır ve açılıp kapanarak sese vibrasyon verilerek çalınır (Gürdal, 2002, s.171).

Mizmar: Düdük türünde, 2 parçadan oluşan, bir parçası ağaç olan ve Türk musikisinde kullanılan sazdır (Özalp, 2000, s.204).

Ağız Orgu: Kamış demetli ağız orgu olarak da geçen ağız orgu, Uygur döneminde kullanılmış bir sazdır. Bu çalgıyı icra eden müzisyenlerin duvar resimlerindeki görünüşleri incelendiğinde saray müzisyeni olduğunu söylemek mümkündür. Müzisyenlerin gerek şapkaları gerekse kıyafetleri ve duruşları onların saray müzisyeni olduğunu göstermektedir. Uygur dönemini takiben Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde kullanılmaya devam eden bu saz, günümüzde icra edilmemektedir. Ağız orgu temel olarak ağza yerleştirilen bir metal kısım ve bu kısımdan yukarı doğru çıkan bambu çubuklardan oluşur. Bambu çubukların açılıp kapatılmasıyla ses elde edilir. Resim 11 ve Resim 12'de bu çalgının görünümü yer almaktadır:

Resim 11. Uygur Minyatüründen Detay-Ağız Orgu **Resim 12.** 17 Kamışlı Demetli Ağız Orgu

Balaban: Mey, düdük gibi adlarla tanınan bu nefesli çalgı, bir kamış ve bir ağaç gövdeden oluşur. Kayısı, ceviz, armut, dut ağaçlarından yapılmakta olan balabanın 8, 9 delikli çeşitleri bulunmaktadır (Abdullayeva, 2015, s.28-29). Uygur bölgesinde baliman olarak tanınmaktadır. Düz tutularak çalınan balabanı Çinliler de kullanmaya başlamıştır (Arslan ve Öger, 2008, s.13).

Mey: Azerbaycan ve Özbekistan'da Balaban adıyla bilinen çalgı ile aynı olan mey düz tutulur. Çoğunlukla doğu Anadolu'da kullanılan, erik ağacından yapılan bir çalgıdır ve 9 deliği bulunmaktadır. Hafif bir sesi olduğu için kapalı yerlerde kullanmaya daha uygundur (Gazimihal, 2001, s.42).

Düdük: Çoban çalgısı olarak bilinen düdük, ağaç nefesliler çalgılarının boyut olarak küçük üyesidir. Dilli bir çalgıdır ve gövdesinde 8 deliği bulunur. 1 oktav sese sahiptir ve tütek olarak da adlandırılmaktadır.

Tulum: Genellikle keçi derisinden yapılan çalgının ağızlık kısmı da şimşir ağacından yapılmaktadır. Bir tarafına çift kamıştan oluşan düdük, diğer tarafına bir üfleme borusu yerleştirilmiştir ve 5 sıra çift delikten oluşur (Uzun, 2016, s.56-66). Yüksek sesli bir çalgı olmasından dolayı açık hava sazı olarak kullanılır.

Çalışmada ele alınan 30 çalgı dışında battal, kara kamış, kap, çibık, uran, zambır, saz sırnay/tastavik, borazan, bülür, argul, gırnata, karabaş, eşul, luturiyan, safir, şabr, şahlıca, şiliabi gibi daha birçok üflemeli çalgıya rastlanmıştır. Ayrıca bazı kaynaklarda üflemeli, bazı kaynaklarda vurmalı olarak bahsedilen demir kopuz (ağız orgu) çalgısı, metal, ahşap, bambu ya da kemikten yapılabilir. Özellikle demirden yapılan çalgı, ağza alınır ve metal çubuğu çekilerek ses elde edilir. Bununla birlikte çalgı icra edilirken, kimi zaman nefes kullanılarak da farklı tınlar yakalanabilmektedir. Dolayısıyla kimi kaynaklar bu çalgıyı üflemeli olarak belirtse de tam bir üflemeli saz olduğunu söylemek doğru olmayacaktır.

Sonuç

Türk dünyasındaki üflemeli çalgıların incelendiği bu çalışma sonucunda, Türk Tasavvuf Müziği, Türk Saray/Sanat Müziği, Türk Halk Müziği icralarında üflemeli sazların büyük bir yere sahip olduğu görülmüştür. Tarihsel anlamda Hunlardan günümüze; coğrafi anlamda Turfan'dan Balkanlar'a yüzlerce üflemelinin kullanıldığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte çalışmada ele alınan 30 çalgının çeşitli amaçlarla, farklı yerlerde icra edilebildiği görülmüştür. Asker millet anlayışına uygun olarak yaşamış olan Türkler, savaş aleti olarak boru, zurna, nefir gibi çalgıların yüksek sesinden faydalanmış; bu çalgıları gerek kendi askerlerine güç ve moral vermek, gerek karşı tarafı ürkütme, gerekse uyarı amaçlarıyla yüzlerce yıl kullanmıştır. Dinî Tasavvufi müzik, sanat/saray müziği içerisinde çeşitli üflemeliler kullanılmıştır. Türk Halk müziği çalgılarında da çeşitlilik görülmektedir. Flüt ve kaval tipi çeşitli çalgılar, farklı bölgelerde farklı isimlerle adlandırılmıştır. Çalgıların isimlerindeki çeşitlilik Türklerdeki ağız farklılıklarından kaynaklanmaktadır.

Çalışmanın sonucunda üflemeli çalgılardan flüt, limbi ve fifrenin yan tutularak, diğer çalgıların düz tutularak çalındığı, çoorun (şoor) ise dişe takılarak çalındığı tespit edilmiştir. Ayrıca kaval,

düdük, dilli düdük gibi çalgıların dilli, yine kavalın başka bir çeşidinin, gargı tüydük gibi çalgıların da dilsiz çalındığı görülmüştür. Türklerin bulunduğu coğrafi bölgelerin özellikleri, çalgı yapımında kullandıkları materyalleri doğrudan etkilemiştir. Üflemeli çalgılara bakıldığında, kemik, kamış, ağaç, bambu, metal, pirinç, deri gibi materyallerin sıkça kullanıldığını görürüz. Örneğin Uygurların buldukları coğrafi bölge, üflemeli çalgı yapımında daha çok bambu kullanmalarına sebep olmuştur. Ancak Anadolu'ya geldikçe daha çok saz, kemik gibi maddelerden faydalandığı görülür. Yalnızca üflemeli olan bu çalgıların sayısına bakıldığında, Türk tarihinin zenginliğini, derinliğini ve kültürünün yaygınlığını anlamak mümkündür.

Kaynaklar

- Abdullayeva, S. (2015, Yaz). *Türk Dünyasının Nefesli Müzik Aleti: Balaban*. <http://irsaz.com/new/pdf/201509/1442587045120882786.pdf> adresinden elde edildi. Son Erişim: 10.10.2017
- Arslan, M. & Öger, A. (2008). Uygur Türklerinde Bazı Çalgılar ve Çin Kültürüne Etkisi. *Ege Üniversitesi Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Dergisi*, VIII (2).
- Gazimihâl, M. R. (2001). *Türk Nefesli Çalgıları (Türk Ötkü Çalgıları)*. Ankara: Hilmi Usta Matbaası.
- Gürdal, İ. (2002). Kopuz ve Türk Dünyası Halk Çalgıları. *Türkler*, C. 19, ss. 164-175.
- Karasar, N. (2010). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Kızlasov İ. L. & Turanov A. M. (2008). *XXXXXXXXXX XXXXXXXXX XXXXXXXXX* (Hakasya Kültür Hazinesi), *XXXXXXXXXX* (Moskova).
- Koca, F. (2002). Ney'in Tarihi Gelişimi ve Dini Müsikimizdeki Yeri. *Dini Araştırmalar*, 12 (4), ss. 181-196.
- Ögel, B. (1987). *Türk Kültür Tarihine Giriş IX. Türklerde Halk Musikisi Aletleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özalp, M. N. (2000). *Türk Müsikisi Tarihi I*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Sarı, A. (2012). *Türk Müziği Çalgıları, Ud, Tanbur, Kanun, Kemençe, Ney, Kudüm*. İstanbul: Nota Yayıncılık.
- Sözer, V. (1996). *Müzik Ansiklopedik Sözlük*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Tan, A. (2011). *Ney Açkısının Tarihi ve Teknik Gelişimi*. (Yayımlanmış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
- Uslu, R. (2002). Selçuklularda Müzik ve Literatürü, *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. C.6, ss.162-173.
- Uslu, R. (2011). *Selçuklu Topraklarında Müzik*. Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Uzun, E. (2016). Doğu Karadeniz Bölgesi Tulum Çalgısının Tarihsel Serüveni Hakkında Bazı Tespitler. *Uluslararası Karadeniz Havzası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(6), ss. 54-70.
- Vural Göher, F. (2011). *İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik – Hun, Kök Türk ve Uygur Devletleri*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Vural, T. (2013). *Türklerde Askeri Müzik Geleneği, Tuğ, Nevbet, Mehter*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Vural, T. (2015). Kazak ve Türk Halk Müziği Çalgıları Üzerine Bir Karşılaştırma. *II. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, C.4.

16

Tuva Hömey Geleneği

Timur VURAL

Feyzan GÖHER VURAL

Giriş

Tuva Özerk Cumhuriyeti coğrafi olarak Sibirya'nın en güney bölgesidir. Toprakları bozkır ve dağlık olmak üzere iki kısımdan ibarettir. 170.300 km²'lik ülkenin yaklaşık %82 dağlar %18 ise ovalardan oluşmaktadır. Deniz seviyesinden ortalama yükseklik 2500 metredir(Ölmez, 1996 : 10). En yüksek dağ silsilesi olan Müngü Tayga (Gümüş Orman) 3976 metreye kadar ulaşmakla beraber dağlık kısımlar yoğun orman dokusuna sahiptir(Arıkoğlu,). Sulak topraklara sahip olan Tuva yeşillin hakim olduğu bir ülkedir. Yeşilin bu kadar bol ve bereketli su kaynakları ile beslenmesine rağmen tarım oldukça yetersiz düzeydedir. Görüşmelerimiz sırasında Kızıl şehir merkezinde kışın sıfırın altında -50 civarı derecelerin sıklıkla görüldüğünü Tuvalılardan sık sık duyduk. İklimin getirdiği zor koşullar kısa süreli iyi hava şartları meyve ve sebze yönünden bu ülkeyi ithalata mahkûm etmektedir. Ülkede keçi, koyun, inek ve yulku (yabani at) besiciliği yapılmaktadır. Bütçesi büyük oranda merkezi hükümetin katkısına bağlı ola bu ülkede nüfusun %77'si (235.313) Tuva Türküdür. 17 idari bölgeden oluşan ülkenin başkenti "Kızıl" dır.

Tuvalıların tarihin ulaşılabilen kısımlarından itibaren aynı coğrafyada yaşamaları onları daha ayrıcalıklı bir yere taşımaktadır. Günümüz Tuvalıların ataları, Türki kavimler olan İskitler ve Hunlardır. Klanlardan, ailelere, etnik kimlikten, inanışa kadar birçok faktör Tuva kültürünün oluşumunda önemli rol oynamıştır(Mongush, 2006: 275). Tuva toprakları kışın çok soğuk ve petrolden nasibini alamamış olması, Rusların baskısından uzak kalmasını sağlamıştır. Bu sayede birçok kadim Tuva Türk geleneği doğal haliyle günümüze kadar gelmeyi başarmıştır(Matrenitsky ve Friedman, 2012:111).

Resim 1. 1937 Yılında Hömey Eşliğinde Yapılan Tuva Kureşi (Martyanova, 2009 :53)

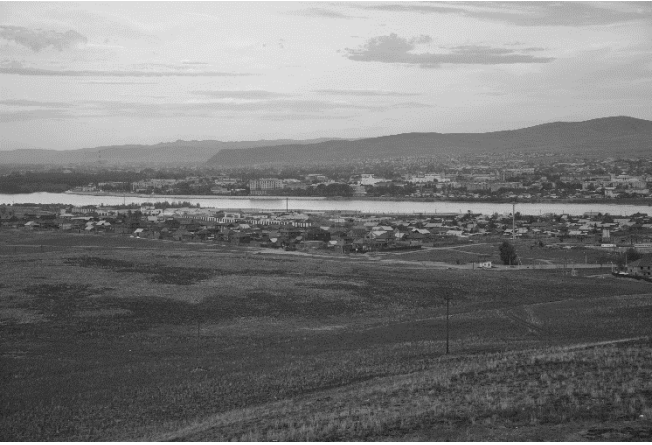
Tuva Araştırması Gezi Güncesi

05 Ağustos 2017 günü 07:00 de başlayan Novosbrisk - Abakan uçuşunun ardından saat 08:25 civarında Abakan'a indik. Burada bizi Hamzabeg Tenoo Tyundeşava karşıladı ve birlikte Abakan Tren garına geçtik. Tuva ulaşımının sadece karayolu ile sağlanabilmesi bu ülkenin gelişimindeki büyük engellerden biridir. Abakan tren garında anlaştığımız taksi ile yaklaşık 450 km lik bir yolculuk gerçekleştirdik. Yolun tamamı gidiş-geliş olup, Sayan dağlarını aştığınız kısımları çok virajlı, yokuşlu ve tehlikelidir. 4,5 saat süren yolculuk sırasında ülke sınır girişi sırasında polis kontrolünden geçtik. Eğer Tuva Türkü polisler ile karşılaşmışsanız Türkiye'den geliyor olmanız oldukça keyifli bir sohbet dönüşebilmektedir. Bu polis kontrol noktasından sonra uçsuz bucaksız Turan Ovası sizi karşılamaktadır. Bu güzergahta Turan Şehrine girmeden hemen önce meşhur İskit halkının yaşadıkları ve Arjan kazılarının yapıldığı ova sağınızda kalmaktadır. Turan şehri ise oldukça geri kalmış tamamı tek katlı ve müstakil evlerden oluşan bir yerleşim bölgesidir. Evlerin büyük bir kısmı aslında sadece saçtan yapılmış baraka olarak isimlendirilebilecek durumdadır.

Resim 2. Kızıl İline 30 km Mesafedeki Tuğların Dikili Olduğu Tuva Otağı (Kişisel Foto Arşivi)

Turan şehrini aştıktan sonra yaban atlarının birer çiçek gibi serpiştiği, kısmi tepecikler ile süslenmiş bir bozkır sizi karşılamaktadır. Yaklaşık bir saatlik bir yolculuğun ardından Tuva'nın başkenti Kızıl, Yenisey Irmağı'nın ardına dizilmiş tespih taneleri gibi doyumsuz bir manzara ile sizi karşılamaktadır.

Resim 3. Turan İli İstikametinden Kızıl'a Giriş ve Yenisey Irmağı (Kişisel Foto Arşivi)

Tuva'da yaptığımız çalışmalar süresince bize Tuva Halk Edebiyatı Doçenti olan Margarita Kungaa eşlik etmiştir. Dört gün boyunca Kızıl kent merkezinde birçok müzisyen ve müzikolog ile görüşmeler yapıp, ses ve görüntü Kayıtları alma imkânımız oldu. Hömey tekniğine yönelik kapsamlı araştırma yapabilmek için görüştüğümüz kişiler bizi Kızıl'a yaklaşık iki saat uzaklıktaki bir kentte yaşayan ustaya ulaşmamızı tavsiye ettiler. Bu araştırma, 10 Ağustos 2017 günü Çadaana

kentinde çok tecrübeli ve ünlü bir Hömeyci olan Ondar Oçur-ooloviç Valeriy (1962) ile yapılan görüşmeler esas alınarak şekillendirilmiştir.

Hömey (Gırtlak Çalma) Geleneği

“Hömey tekniği İnsan sesinin, konuşma ve şarkı için kullanımının çok ötesinde bir yaratıcılığa sahiptir. İki tane müzikal melodinin bir şelale gibi, aynı anda ve uyum içinde akışması sanattır.”(Levin, 1999 : 80)

Tuva dilindeki “Hömey” kelimesinin Moğolca gırtlak manasındaki “khoomey” den geldiği düşünülmektedir. Batılılar bu tekniğe “Throat Singing” (Gırtlak şarkısı) veya “Overtone Singing” (Doğuşkan¹ Şarkısı) gibi isimler kullanmaktadırlar. Tuva insanının inancına göre müzik ilk olarak tabiattaki seslerin taklidi ile oluşmuştur. Tabiattaki her şeyin bir ruhu vardır ve her ruh kendi fisıltısına sahiptir. Doğa ile birlikte yaşayan Tuvalı çobanlar suyun fisıltısından, ağaçların hışırtısına kadar tabiatın namelerini müziklerine aktarmışlardır.

Bir başka görüşe göre Hömey tekniği Tuva şamanlarının ruhlar ile iletişim kurmak için geliştirdikleri bir vasıttır. Zaman içinde doğa ve hayvan seslerinin tamamını kapsayarak halk arasında yaygınlaşarak benimsenmiştir. Bu teknik zaman içinde tüm Tuva topraklarına yayılmış ve sözlü müzik geleneğinin büyük kısmını teşkil etmiştir. Ayrıca bu teknik çeşitli ritüellerin içinde ruhani ve şifa amaçlı olarak da kullanılmaktadır(Matrenitsky and Friedman, 2012 :111).

Resim 4. 1902 Yılına Ait Bir Tuva Şamanı Ayin Yaparken (Ermolaeva, 2014 :73)

Levin ve Süzükei'ye göre ise çobanlar sabahları nehrin kıyısına otururlar. Su akıntısı onlara nasıl şarkı söyleyeceğini anlatır. Çoban önce birkaç ana melodiyi sudan öğrenir. Dudağının ve dilinin yardımıyla suyun hem ritmik hem de melodik akışına eşlik eder. Çıkarttığı doğuşkan sesleri

¹ Frekans değeri belli temel bir sesin tınlamasıyla eş zamanlı olarak ortaya çıkan çok tiz seslere kadar uzanan sıralı ses dizisi.

özellikle suyun ana seslerinden seçmeye özen gösterirler(2011:27). Bu örnekten de anlaşıldığı üzere Tuva müziği doğanın insan üzerinde can, ses ve ruh bulması temeline dayanmaktadır.

Bu teknik temel bir ses üzerine şekillenen diğer doğuşkan ses veya seslerden oluşmaktadır. Şarkıcı çalgı eşliğinde veya sadece sesi ile oluşturduğu melodilerin arkasından temel bir sesin üzerine gırtlak tekniğini kullanarak kimi zaman duymakta zorlanılabilen ikincil ezgiler oluşturur. Bu sesler genelde temel sesin doğuşkanları arasında gezinme esasına dayanmaktadır. Levin ve Edgertone yaptıkları ölçümlerde bazı sesleri tampere ses sisteminin dışına gittiklerini tespit etmişlerdir(1999:82). Aslında Tuva hömey geleneğinin tınlarındaki orjinallikte buradan kaynaklanmaktadır.

İnsan sesi oldukça karışık bir enstrümandır. Ses oluşum sırasında hömey şarkıcılarının basınçlı nefes kullanımıyla oluşturduğu geçici kıvrımlar ses telleri dışında farklı bir ses kaynağının oluşmasına sebep olmaktadır. Bu basınçla uygulanan havadaki sürtünme artışı titreşimi daha şiddetli bir hale getirir ve bu aşamada doğuşkanlar ortaya çıkmaya başlar. Bu araştırma kapsamında yaptığımız kayıtlar ile çok farklı tınlara sahip hömey geleneğinin bulunduğunu tespit etmiş bulunmaktayız. “Basit bir kategorilemeye göre Kargıra, Hömey ve Sıgıt olmak üzere üç şekli vardır. Kargıra tekniği daha belirgin bir bas ses oluşturma üzerine kuruludur. Normal sesin yerinden bir oktav kalın olarak melodiler söylenir. Sıgıt tekniğinde ise ıslık benzeri bir ses oluşturmak için tiz bir ses kullanılmaktadır. Hömey ise daha basit bir tekniktir. Orta yükseklikte bir ses temel alınarak yapılır. Aynı zamanda hömey diğer iki tekniği tanımlayan bir genel isim olarak ta kullanılmaktadır”(Tongerren, 2004 :18-19).

Tablo 1. Pegg ve Levin’e ait Tablo

Hömey Sınıflandırması				
Çılandık	Kargıra	Sıgıt	Hömey	Borbangnadır

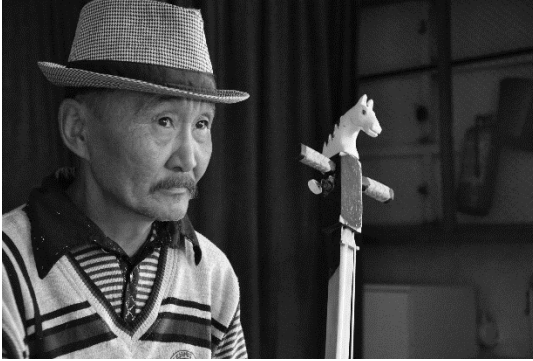
Beşli sınıflandırmadaki Tuva dilindeki kelimelerin anlamları Pegg (2001:302) ve Levin’e (2006:67,228) göre şöyledir: Sıgıtın manası “Islık”, kargıranın ki ise “bir şelale gibi kükremek”, “Kara karga gibi gaklamak”, Borbangnadır ise “yuvarlanmak”, Çılandık ise “kuş şakırdaması” anlamına gelmektedir.

Kızıl ilinde karşılaştığımız hömey okumaları arasında da ciddi farkların olmasına karşın hömey sanatçıları bunun aslında doğru teknik kullananlar ve yanlış teknik ile okuyanların ayrımı olduğunu dile getirmişlerdir. Ayrıca hömey okumanın insan vücudunda ciddi tahribata sebep olduğunu ve hömeyin doğru teknik ile öğrenildiğinde 20 yıl civarında söylenebildiğini, eğer yanlış bir teknik uygulanırsa 10 yıl içerisinde sanatçının sesini kaybedebileceğini vurgulamışlardır. Son yıllarda Tuva Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı bünyesindeki Ulusal Orkestra hömey sanatçılarının erken emekli olmalarına yönelik düzenlemelerin getirildiğini belirtmişlerdir. Bizde yaptığımız gözlemlerde daha otuzlu yaşlarda olan sanatçıların çoğunun elli ve üzeri yaşlarda görünüme sahip olduklarını tespit ettik. Lakin bu sadece hömey söylemek ile alakalı demek oldukça zordur. Tuva’nın yaşam koşullarının zorluğu bunda ayrı bir başlık teşkil etmektedir.

Hömeý Söylemede Tavır

Yenisey Kırgızların anavatanı olan Şören Köpcik Bölgesinde yer alan çataagan şehrine 10 Ağustos 2017 günü saat 13:00 sularında ulaştık. Bizi yol boyunca çok sayıda kurgan ve balbal selamladı. Bu şehirde bizi müzik okulu müdürü, öğretmenleri ve öğrenciler güler yüzleri ile karşıladılar. Okuldaki öğrencilerden oluşan müzik topluluğu geleneksel kıyafetleri ile bize yarım saat civarında özel bir konser verdiler. Bu konser sonrasında onlar ile tanıştık ve eğitimleri ile ilgili kısa bir sohbet gerçekleştirdik.

Öğretmen, hömeý ustası ve çalgı yapımcısı onların değimiyle mastır Ondar Valeriy ile bu mini konser sonrasında buluştuk. Birlikte icra ve bilgi akışına dayalı 45 dakikalık bir görüşme kaydı gerçekleştirdik. Valeriy ile sohbetimiz özellikle kargıra olarak isimlendirdikleri hömeý tekniğindeki tavırlar üzerine odaklanmıştır. Bazı cevapları sırasında ifadelerini Tuva kültür ile bağdaştırmasına rehberimiz ve halk edebiyatı uzmanı olan Margarita Kunga yardımcı olmuştur. Bu sayede daha açık ve kültür ile ilintileri vurgulanan bir görüşme gerçekleştirilmiştir.

Resim 5. Hömeý Sanatçısı Ondar Oçur-ooloviç Valeriy (Kişisel Foto Arşivi)

Ondar Valeriy (d. Kasım 1962), dedesi ve babasından hömeý söylemeyi öğrenmiştir. Abisi Hular Olyek çok yetenekli bir sanatçıydı. Sovyet döneminde Amerika'ya bile davet edilmiştir. Hular Olyek çok genç yaşta vefat etmiştir. Tüm Tuva'da bilinen köklü bir sanatçı ailedir. Valeriy Bey sağlık nedeniyle artık ders veremiyor. Demir kopuz, igil, doşbulur ve bizañçı çalgılarının usta yapımcısıdır.

Tuva hömeý geleneği önceden de bahsettiğimiz üzere coğrafi farklılık gösteren yöreler arasında değişik tavırlara sahiptir. Kungaa'ya göre “Şarkıcı hangi tavırda söylüyorsa, oranın doğasını yansıtıyordur. Tuvalılar hangi tür kargıra olduğunu hemen anlarlar.”

Tablo 2. Alan Araştırması Kapsamında Ortaya Çıkan Hömey Sınıflandırması

HÖMEY SINIFLANDIRMASI				
1. Dağ Hömeyleri		2. Ova Hömeyi	3. Hayvan Taklidi Hömeyleri	
a.Kojarar Kargırası	b.Dağ kargırası	Hovuk kargırası	a.Çılandık kargıra	b.Ezenği Kargırası
			c.Boğa Gustarı Hömeyi	

Bu kargıraları öncelikle dağ grubu kargıralar diye sınıflamamız doğru olacaktır. Dağ grubu kargıralarda kendi içinde iki türdedir.

a. Bunlara ilki “*Kojarar Kargırası*” yani dağın zirvesindeki seslerin taklit edildiği tavidir. Kojarar kargırasında dağın zirvesindeki rüzgar ve diğer seslerin farklılığı hissedilir. Zirve civarında ortaya çıkabilecek ses yansıması da kojarar da hissedilmektedir. Zirvede rüzgarın sesi başka olur.

b. Diğer tür olan “*Dağ kargırası*” ise kojarar kargırasından daha farklı bir duyuluşa sahiptir. Dağ kargırasında dağın etkileri ve orta yükseklikteki kısımlarındaki sesler işittir. Çobanlar koyunlarını güdenlerken işittikleri sesleri dağ kargırasında çıkarırlar. Rüzgarın farklılıkları bu tür kargıraya yansıtılır.

Hovuk kargırası (Bozkır Kargırası): Ses yayılıp ovada dağılışının taklidi vardır. Akan sular vardır bu tavrın içinde.

a. *Çılandık kargıra*: Çılandık kelime kökeni yılan demektir. Stil olarak bu ismi almıştır.

b. *Ezenği Kargırası*: Ezenği (üzengi) at üzerindeki üzenği seslerin taklidi gırtlak çalmaya ezenği denir. Atın koşuş şekillerine göre okunuşu değişir. Atın ilerleyiş türüne göre “çırağı, sayat ve çeler denilen gidişlere göre değişmektedir. Çırağ: atın zıplayarak gitmesi. Ona uygun höömey söylenirken ses arada kaybolur, böylece atın zıplaması tarif edilir. Sayak: Atın düzenli gidişi türünde ise höömeyde iniş gidiş yapılmaz. Atla ilgili yaşamın yansıması, doğa ve hayvan sesleri müzikte temeldir.

c. *Boğa Gustar* (böğürmesi) Hömeyi: Boğanın sesinin taklidi yapılıdır. (Margarita Kungaa)

Andreçeskiy Molad Sovyetler döneminde öldü. Ondan derlenmiş bağguş adlı (baykul değil) bağ sarı guş (kuş) sesini taklit edemiş, ev ve yabani hayvanların sesini müzikte kullanmıştır. Ustanın marifetine göre bu tarzdaki höömeyle gelişebilmektedir. Sadece bazı ustaların taklitlerini yapabildikleri hayvanlarda mevcuttur. Bazı hayvanların sesleri melodik olarak taklit edilmeye daha uygundur.

Sonuç

Hömey tekniği Tuva müziğinin en önemli karakteristik unsurudur. Tuva müziğinin dünyaca ünlü olmasının temel sebebi hömey tekniğidir demek yanlış olmayacaktır. İskitler evresinden itibaren aynı coğrafyada yaşamlarını sürdüren Tuva Türkleri müziksel geleneklerini günümüze geleneksel haliyle taşımayı başaran az sayıda Türki topluluktandır.

Hömeý tekniğinin temel bir ses üzerine eş zamanlı olarak oluşturulan doğuşkan ses ezgileri olduğu tespit edilmiştir. Batılı müzikologların çalışmalarında bu tekniğin kaba sınıflandırmasınının Kargıra, Sıgıt ve Hömeý denirken başka bir çalışmada daha dataylı tanımlara inilerek Çılandık, Kargıra, Hömeý, Sıgıt ve Borbangnadır olmak üzere beş türe çıktığı görülmüştür.

Alan araştırması kapsamında Usta Valeriy'den derlenen kayıtların incelemesinde ise üçlü ana grup bunlar sırasıyla; "Dağ Hömeýleri, Doğa Hömeýi ve Hayvan Sesi Taklidi Hömeýleridir". Hömeý sadece insan sesi ile icra edilebildiği gibi, igil, bizañçi, doşbulur veya diğeri Tuva vurma çalgıları ile da icra edilmektedir. Hömeý tekniği çok eski dönemlerde beri tüm doğanın taklidi, onun ruhunun aranması ve ruhlar alemine bir kapı açmanın aracı olarak yaşatılmıştır.

Kaynakça

- Ermolaeva, B. P. (2014) "Kızıl Fotoğrafları Albümü" Tuva Cumhuriyeti Hükümeti Aldan Maadır Adına Ulusal Müze Yayını, Rusya, Tuva, Kızıl.
- Levin, Theodore C. And Edgerton, Michael E. (1999), "The Throat Singers Of Tuva", Scientific American, September, s:80-87.
- Levin, Theodore C. And Süzükei, Valentina (2011) "Where Rivers and Mountains Sing" Indiana University Pres. USA.
- Matrenitsky, Vladislav and Friedman, Matrenitsky, Harris L. (2012) "Transpersonal Effects of Exposure to Shamanic Use of Khoomei (Tuvan Throat Singing)." International Journal of Transpersonal Studies.31(2). p.111-117
- Martyanova, N. M. (2009) "Tuva Entnografi Koleksiyonları Minusinsk Kraeved Çeskava Müzesi", Udk: 391395, Rusya, Hakasya, Abakan.
- Mongush, Marina (2006) "Modern Tuvan Identity" Inner Asia, 8, no. 2, 275-296
- Pegg, Carole (2001) "Mongolian Music, Dance & Oral Narrative: Performing Diverse Identities". CD Included University of Washington Pres.
- Tongeren, Mark C. van, (2004) "Overtone Singing: Physics and Metaphysics of Harmonics in East and West" Revised Second Edition. CD Included. Amsterdam: Fusica

17 |

Tuva Atlarının Sesi: İgil

Feyzan GÖHER VURAL
Timur VURAL

Giriş

Müzik, insanoğlu için vazgeçilmez bir paylaşım ve iletişim yoludur. İnsanlar tarihsel süreç içinde, seslerinin yanı sıra çeşitli çalgıları da müzik üretiminde kullanmayı öğrenmişler; zaman içinde çalgıları çeşitlendirmişler ve geliştirmişlerdir. Şüphesiz her insan ve her toplum için müzik büyük bir öneme sahiptir. Ancak bazı milletler için müziğin kutsallıktan, savaş aracı olmaya uzanan geniş bir kullanım sahası ve derin anlamları vardır. Bu milletlerin başında Türkler gelir. Türkler için doğumda ninnilerle başlayan müzik yolculuğu, ağıtlarla göğe uğurlanmaya dek sürer. Milyonlarca kilometrekareye yayılmış olan büyük Türk dünyasının her noktasında müzikle yaşayan, müziği yaşatan çok sayıda insan, yüzlerce çeşit çalgıyı vücuda getirmiştir. Bu çalgıların bazıları, sadece müzik aleti olmaktan çıkarak, o bölgenin hatta ülkenin simgelerinden birisi konumuna gelmiştir. Tuva Türklerinin yaylı çalgısı “ıgil” de böyle özel bir konuma sahiptir.

İki telli bir saz olan ıgil, Geleneksel Tuva Müziği'nin önemli bir çalgısıdır. Valentina Suzukey'in ifadesine göre, Tuvalılar tarafından kültürlerinin bir simgesi olarak kabul edilmektedir (Suzukey ile kişisel görüşme). Gerek solo olarak, gerekse Geleneksel Tuva orkestrası içinde toplu icralarda yer alan ıgilin kökeni, binlerce yıl önceye dayanmaktadır. Türk dünyasındaki tüm yaylı çalgıların atasının kıl kopuz olduğu düşünülmektedir. İgil de ıklığ olarak da adlandırdığımız yaylı kopuzdan türemiş çalgılardan birisidir. İgilin oldukça yakın bir akrabası olan “kıl” sazı, günümüzde Saha (Yakutistan) bölgesinde çalınmaktadır. Moğolların milli çalgılarından olan morin-huur da ıgil ile benzerlikler göstermektedir. Sözü edilen her üç çalgı, Türk ve Moğollardaki “at kültürü” ile ilişkili olarak gelişmiştir. Türklerin kanadı olduğu ifade edilen at, Kök Tengri inanisından günümüze çok özel bir konuma sahip olmuştur. Orta Asya bozkırlarında Türk'ün sırdaşı, yoldaşı, savaş arkadaşı olan at, ölümden de onu yalnız bırakmamış; kurganlara mumyalanarak yerleştirilmiştir. At, Kök

Tengri'ye sunulan adak; etinden, sütünden, yele ve kuyruklarından faydalanan kutsal hayvan olmuştur. Günümüzde Saha Türkleri hala yolculuğa çıkmadan önce at yelelerini ağaçlara bağlama geleneklerini sürdürmektedirler. Aksi, büyük bir uğursuzluk sayılmaktadır. Bu kıymetli at yeleleri ve kuyrukları, çalgıların da temel malzemelerinden olmuştur. Telli pek çok çalgının tel kısımlarında kullanılan at kuyrukları; yaylı sazların hem tellerinde hem de yaylarında kullanılmıştır. Örneğin igil ile büyük bir benzerlik gösteren Saha çalgısı “kıl”ın tel ve yaylarında at kuyruğu kullanılırken; çalgının göğsündeki deri de at derisidir.

Tuva'da görüşme gerçekleştirdiğimiz Doç. Dr. Margarita Kungaa, igil sazının yaradılış efsanesini bizimle şöyle paylaştı: “Tuva'da atıyla birlikte yaşayan bir adam varmış ve atını çok sevmiş. Her yere birlikte gider; her şeyi birlikte yaparlarmış. Adam şarkı söylerken at onu dinlermiş. Günün birinde atını kaybetmiş, hiçbir yerde bulamamış. Bu durum adamı kahretmiş. Onun hep yanında olması için bir çalgı yapmış. Bir atın kuyruklarını ve yelelerini bu çalgıda tel ve yay olarak kullanmış; atın derisini çalgıya germiş. Çalgının burguluk kısmına ise atının başına birebir benzer bir at başı heykelciği kondurmuş. Çalgısının ismine ise “igil/egil-geri dön” anlamında “igil” ismini vermiş. Böylece igil oluşmuş” (Kungaa ile kişisel görüşme). Efsanesinden malzemelerine kadar igil için Tuva atlarının sesi demek yanlış olmayacaktır. Bunlara ilaveten igilin icrasında da at sesi taklitleri yapılmaktadır.

İgil efsanesinin benzer bir başka çeşidi ise şöyledir: “Uzun zaman önce, sadece üç keçiye sahip olan fakir bir adam ve onun Ösküs-ool (oğul) adında bir çocuğu varmış. Kötü bir Moğol hükümdarı, oralardan geçerken değerli otlarımın sıska, işe yaramaz atlar tarafından yenmesini istemiyorum der ve sıska bir atın kurtlara yem yapılmasını ister. Buna çok üzülen çocuk, hükümdarın dediğini yapmaz ve atı alarak keçi sütüyle besler. Çocuk büyüdüğünde bu atla tüm at yarışlarını kazanır, hükümdarın atlarını bile yarışlarda geçer. Tuva'nın kahramanı olur. Buna çok sinirlenen hükümdar, atın bir uçurumdan atılmasını emreder. Atını bulamayan Ösküs-ool atını her yerde arar, sonunda bitkin düşerek, bir yerde uyuyakalır. Rüyasında ona yaklaşan ve insan gibi konuşan atını görür. At ona “Benim cesedimi bir uçurumun altında bulacaksın. Kafatasımı yaşlı bir ağacın dalına as ve o ağaçtan bir çalgı yap. Çalgının göğsüne benim derimi ger, telleri ve yayını kuyruk tüylerimden yap ve bu çalgının adına “egil/igil” de” der. Atın dediklerini yapan Ösküs-ool, çalgıyı her çalışında mutlu günlerini hatırlarmış. Ösküs-ool, ilgili öyle güzel çalıyormuş ki onu dinleyen insanlar onunla birlikte hüzünlenip, onunla birlikte ağlamışlar. Birden yüksek dağın tepesindeki bulutlar bölünmüş ve gökten alında beyaz yıldız olan gri bir aygır inmiş. Aygır arkasından siyah beyaz yüzlerce attan oluşan bir sürüyü de getirmiş (Wallin, 2005, ss.4-5; van Deusen, 2004, s.48).

Tuva'nın geleneksel çalgılarından bir diğeri ise bızançıdır. Bızançı, boğa / inek ile ilişkilendirilir. Bızançının tıpkı inek memesinin dört adet olması gibi, dört burguluğu ve dört teli olduğu; igilin ise tıpkı at memesinin iki adet olması gibi iki burguluğu ve iki teli olduğu belirtilmektedir (Otçutay ile kişisel görüşme). 8-10.08.2017 tarihlerinde çalışmalarını izleme imkânı bulduğumuz Tuva Geleneksel Orkestrası, igil icraları esnasında bu çalgı ile at kişneme seslerini gerçekleştirmektedirler. Bu ses, yayın tellere hızlıca sürtülerek; saptaki elin ise tizden kalına kaydırılarak indirilmesi şeklinde yapılmaktadır. Gerçek bir at kişnemesine oldukça benzeyen bu

taklit, kimi zaman ise icracıların kendi sesiyle de yapılmaktadır. İğil icrasına eşlik eden tak-tuk'ta atın koşuş ritmini vermekte oldukça başarılı bir çalgıdır. Vurmalı bu çalgı, at toynaklarından yapılmaktadır. Büyükçe bir atın toynaklarından yapılan bu çalgı bir çifttir ve teki davul kasnağına sabitlenirken, diğeri elde tutulur. Elde tutulan toynak, sabit olana at koşuş ritmini anımsatacak şekilde vurulur. Bu şekilde yaratılan atmosferde, efsanedeki atına dön gel diye seslenen adamın duasının kabul olduğuna inanmamak imkânsız gibidir.

İki telli iğil sazı, uzunca bir sapa sahiptir. Burgulukları farklı uzunlukta olabilmekte; burguluğun üzerinde genellikle bir at başı heykelciği yer almaktadır (Levin vd., 2016, s.612). Tuva'nın Çadaana Şehri'nde gerçekleştirdiğimiz araştırma gezisi esnasında, Tuva'nın en önemli çalgı yapımcılarından olan Ondar Oçur-ooloviç Valeriy ile tanışma ve kendisinden çalgının yapımı hakkında bilgi alabilme şansımız; daha da önemlisi kendisinin elinden çok özel bir iğil çalgısını satın alabilme imkânımız oldu. Tuva'nın en önemli hömey (gırtlak çalma) müzisyenleri arasında gösterilen Ondar Valeriy'nin (Suzukey ve Tumat, 2015, s.133) anlattığına göre iğil, kolay şekil verilebilen ama aynı zamanda sağlam bir ağaçtan yapılmalıdır. Kendisi genellikle Tuva'da yetişen "domnug" adı verilen ağaçtan iğil yaptığını ifade etmiştir. Kamın (şamanın) şifa vermesi gibi domnug ağacının da insanlara şifa verdiğine inanılmaktadır. Bu ağaç, çiçek gibi kokan bir gövdeye sahiptir ve kesildikten sonra da aynı güzel kokuyu barındırmaktadır. Tuvalılar bu ağaçtan yapılmış olan objelerin, kötü ruhları kovacağına inanıyorlar. Bu, şüphesiz Eski Türk İnanışı kökenli bir gelenektir. Mis gibi kokan bir sapa sahip olan iğilin burguluğunda, Valeriy'nin hocasının iğilinde de yer alan at başına çok benzeyen beyaz bir at yer almaktadır. Ondar Valeriy, küçükken hocasının iğilini çok beğendiğini; bu nedenle kendi iğillerinde de sık sık beyaz at figürünü kullandığını belirtmektedir (Ondar Oçur-ooloviç Valeriy ile kişisel görüşme).

Resim 1. Soldan sağa F. Vural, O.O.Valeriy, T. Vural – Tuva 2017

Bununla birlikte aşağıdaki örneklerde görüldüğü üzere iğillerde sık sık kızıl-kahve at başları yer almaktadır. Kimi zaman ise Budist inanışla bağlantılı olarak parlak yeşil, kırmızı renklerin de at başlarında kullanıldığı görülür.

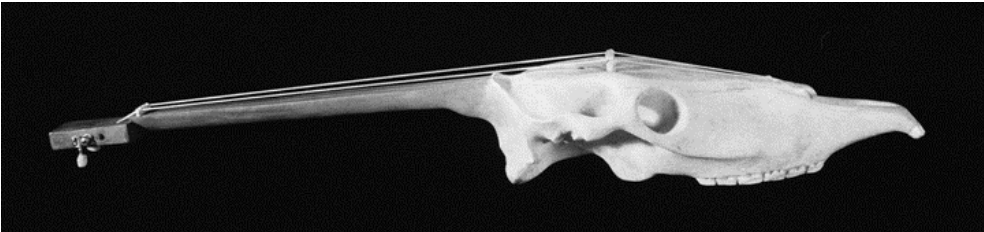

Resim Grubu 2. İgil burguluklarına örnekler

Uzun bir sapa sahip olan igil, iki bacağıın arasına sıkıştırılarak icra edilmektedir. Ses teknesi genellikle üst kısmı yuvarlak (kalbe benzer) alt kısmı sivri gelecek şekilde yapılır. Bununla birlikte köşeli kasnakların yapıldığı da nadiren görülür. Ön göğsünde kullanılan deri geleneksel olarak at derisi olmakla birlikte, günümüzde sık sık keçi derisi tercih edilmektedir. Teller ise daha önce de vurgulandığı gibi at yelesi ya da kuyruğundan yapılmaktadır. İgil, tıpkı Anadolu'da icra edilen klasik kemençe / İstanbul kemençesi gibi tellerin üzerine basılarak değil; tırnaklarla tellere yandan temas edilmesi suretiyle icra edilir. Bununla birlikte görüşme gerçekleştirdiğimiz Tuvalı halk bilimci ve enstrümanistler, eski dönemlerde igilin her iki şekilde de, yani hem tellerin üzerine basılarak, hem de yandan tele tırnak değdirilerek çalındığını ifade etmişlerdir (Barınmaa ve Valeriy ile kişisel görüşme).

İgil icrası sırasında Tuva müziğinin en dikkat çekici ve karakteristik özelliklerinden olan gırtlak çalma tekniği de uygulanabilmektedir. Gırtlak icracılarının sıklıkla igil kullandıkları görülür. Ana melodi ve doğuşkanlarının aynı anda icrasına dayanan ve çalan kişiyi fiziksel olarak çok zorlayan bir teknik olan gırtlak çalma, igil ile unlatılan 4'lü ve 5'li aralıklarla büyük bir uyum içinde seyretmektedir. Ses nitelikleri de büyük bir yakınlık göstermekte; birbirini tamamlamaktadır.

Görüşme gerçekleştirdiğimiz Tuva Geleneksel Orkestrası igil icracısı ve yapımcısı olan Otsur Vladimiroviç Otçutay (Oçuktay), igilin sadece bir müzik aleti olmadığını; Tuva'nın en önemli simgelerinden birisi de olduğunu vurgulamaktadır. Gerçekten de ülkede, igile büyük bir sevgi ve saygı duyulduğunu görmek mümkün (Otçutay ile kişisel görüşme).

İgil efsanesinden etkilenilerek yapılmış olan deneysel igil çalışmalarından birinde, çalgının göğsü olarak bir atın kafatası kullanılmıştır. Bu çalgı, Tuva Geleneksel Müzik Merkezi girişinde yer alan

sergide bulunmaktadır. Kızıl'da ziyaret ettiğimiz bir çalgı yapım atölyesinde ise Kızıl şehrinin kültür meydanına yerleştirilmek amacıyla yapılan devasa boyutta bir igil heykelini görüntüleme şansına da sahip olduk.

Son Söz

Ortaya çıkış efsanesi bir at ile ilişkilendirilen igil, Tuva kültürünün en önemli temsil unsurlarından birisi olarak düşünülmektedir. Gerek müzisyenler, gerek halk bilimciler, gerekse Tuva halkı, igili kültürlerinin bir simgesi olarak kabul etmektedirler. İki telli oluşu atın iki memeli oluşu ile ilişkilendirilen igilin tellerinde ve yayında at kuyrukları; göğsünde at derisi kullanılmaktadır. Bununla birlikte günümüzde farklı hayvanların derisinden de faydalanılmaktadır. Çalgının çalınışında da at kişneme sesleri taklit edilmektedir. Solo ve orkestralar içinde yer alan igil, “hömey”e (gırtlak çalma) eşlik eden başlıca çalgıdır. Bu çalgıyı dinlerken, efsanede atına “dön gel / egil” diye seslenen adamın dileğinin gerçekleştiğine inanmamak imkânsız gibidir.

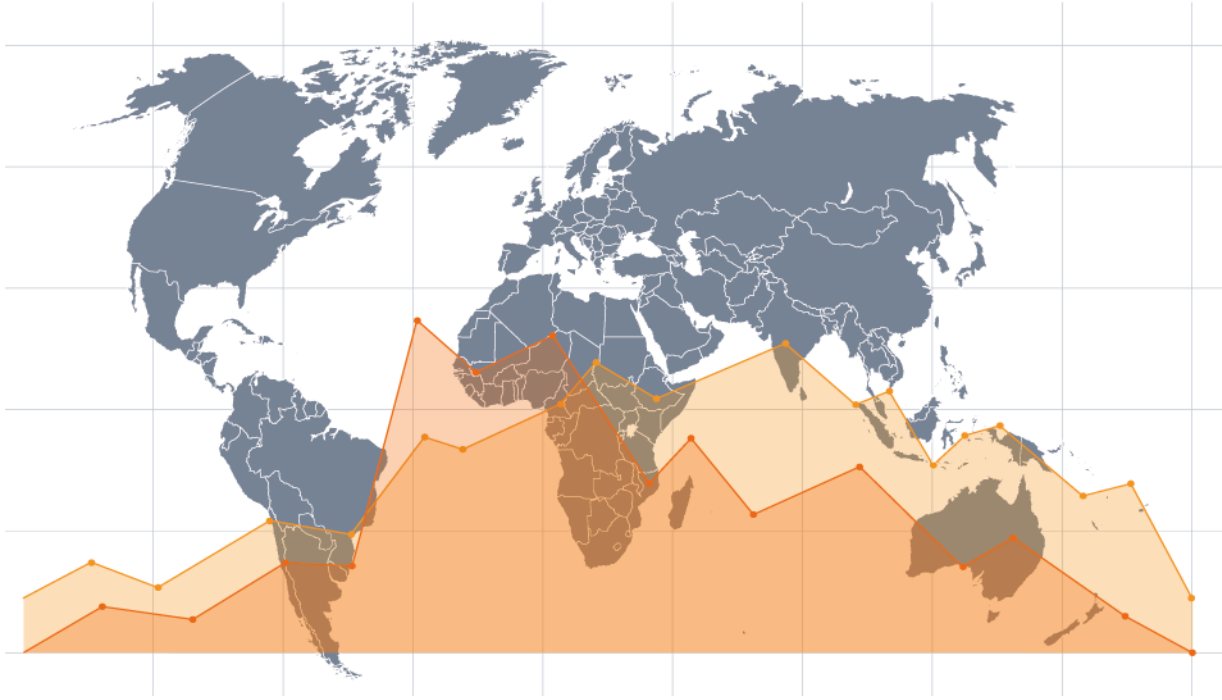
Kaynakça

- Levin Theodore, S. Daukeyeva, E. Köchümkulova, *The Music of Central Asia*, Indiana University Press, Indiana 2016.
- Suzukey Valentina Y. Ve Ç.S. Tumat, *Хоомейжи Республики Тыва* (Tuva Cumhuriyeti'nin Höömey Sanatçıları), Tuva Geleneksel Kültür Merkezi, Kızıl 2015.
- van Deusen Kira, *Singing Story, Healing Drum: Shamans and Storytellers of Turcic Siberia*, University of Washington Press, USA 2004.
- Wallin Sarah, *Tuvan Throat Singing and the Legend of the Horse Head Fiddle*, 2005.

Kişisel Görüşmeler:

- Barınmaa Aydaş, İgil ve Hömey Sanatçısı – Tuva Folklor Grubu üyesi, Tuva- Kızıl, Görüşme Tarihi: 08.08.2017
- Kungaa Margarita, Halk Bilimci, Tuva- Kızıl, Görüşme Tarihi: 06-14.08.2017
- Suzukey Valentina Yu., Müzikolog, Tuva-Kızıl, Görüşme Tarihi: 09-10.08.2017
- Valeriy Ondar Oçur-ooloviç, Çalgı Yapımcısı, Tuva-Çadaana, Görüşme Tarihi: 12.08.2017
- Otçutay Otsur Vladimiroviç, İgil İcracısı ve Çalgı Yapımcı, Geleneksel Yuva Müzikleri Merkezi, Tuva-Kızıl, Görüşme Tarihi: 08-09.10.2017

Yerelden Globale Stratejik Araştırmalar I

IJOPEC
PUBLICATION
London ijopec.co.uk Istanbul

ISBN 978-1-912503-23-0

9 781912 503230